

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

МУХАММАДИЕВ АЮБ АБДУРАХМАНОВИЧ

**ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ
ТАМОЙИЛЛАРИНИНГ НАЗАРИЙ
ВА АМАЛИЙ МУАММОЛАРИ**

ТОШКЕНТ 2010

УДК: 347(575.1)
67.404
М93

Мухаммадиев Аюб Абдураманович

Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг назарий ва амалий муаммолари. -Т.: ТДЮИ нашриёти, 2010. –258 бет.

Сарлавҳада: Ўзбекистон Республикаси адлия вазирлиги, ТДЮИ.

ББК 67.404

Масъул муҳаррир: юридик фанлари доктори, профессор **О.Оқюлов**

Тақризчилар: юридик фанлари доктори, профессор **Б.Б.Самарходжаев**
юридик фанлари доктори **М.Х.Баратов**

Монографияда Ўзбекистон ҳудудида амал қилган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари тизимларининг тадрижий ривожланиши, мусулмон фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг тавсифи, англо-америка ва қитъа ҳуқуқи тизимида фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг ўзига хос хусусиятлари, фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг фуқаролик-ҳуқуқий нормалар билан ўзаро муносабати, бозор муносабатларини мустаҳкамлашда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг роли, тадбиркорликни ривожлантиришга йўналтирилган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари, шартнома интизомини мустаҳкамлашга хизмат қиладиган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари, фуқаролик жамиятини шакллантиришда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг таъсир кучидан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш муаммолари, фуқаролик қонунчилигини ривожлантиришда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг йўналтирувчи таъсир кучи, суд амалиётида фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини ҳисобга олиш ва қўллаш каби масалалар фуқаролик ҳуқуқи фани назарияси ва амалиётини такомиллаштириш юзасидан таҳлил этилади.

Муаллиф, фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари-тамойилларини такомиллаштириш бўйича амалдаги фуқаролик қонунчилигига тегишли ўзгартиш ва қўшимчалар киритилиши зарурлигини мазкур монографияда асослаб беради ва ундаги билдирилган таклифлар, хулоса ва қоидалар фуқаролик қонунчилигини такомиллаштиришга хизмат қилади ҳамда суд ва бошқа давлат органларининг қонунни қўллаш амалиётига ижобий таъсир кўрсатади, шунингдек, ундан Фуқаролик ҳуқуқи фани бўйича дарсликлар, ўқув қўлланмалар, дастурий кўрсатмаларнинг тегишли мавзуларини тайёрлашда, тамойиллар бўйича олиб бориладиган илмий тадқиқот ишларида ҳам фойдаланиш мумкин.

Монография ҳуқуқшунослик олий ўқув юрглари талабалари, магистрлари, ўқитувчилари, аспирантлар, тадқиқотчилар ва фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

КИРИШ

Ҳар қандай қонунчилик тизими ва ҳуқуқ соҳаси ўзига хос асосий қоидалар ва муайян умумийлик замирида бирлаштирилган мезонлар асосида амал қилади. Ҳуқуқ соҳаларидаги нормалар қанчалик кўп ва хилма-хил бўлмасин, уларнинг барчаси учун хос бўлган ҳамда уларни битта ҳуқуқ соҳасига хослигини таъминлайдиган асослар муайян вазифани бажаради ва ҳуқуқ соҳаси қонунчилигини, қолаверса, шу ҳуқуқ соҳасининг ўзини ҳам бошқа соҳалардан ажралиб туришини таъминлайди. Шундай қоидалар, мезонлар ва асосларни ҳамда қонун нормаларини шакллантириш учун энг муҳим жиҳат бўлган негизларни ҳуқуқшунос фанида тамойиллар деб аташ қабул қилинган.

Тамойиллар нафақат битта фан ёки соҳа, балки бутун мамлакатда амалда бўлган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш тенденцияларини белгилашда, мамлакат истиқболи йўлида амалга ошириладиган чора-тадбирларни ишлаб чиқишда раҳбарий кўрсатмалар вазифасини ўтайди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан Ўзбекистоннинг иқтисодий ривожланиши ва бозор иқтисодиётига ўтишининг беш асосий тамойилининг ишлаб чиқилганлиги ва мамлакатимизнинг иқтисодий-ижтимоий юксалиши айнан ана шу тамойиллар асосида олиб борилганлиги¹ фикримизнинг далилидир.

Айнан шу жиҳатдан, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳам юртимизнинг иқтисодий ривожланиши учун хос бўлган, бозор муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган нормаларда ўз ифодасини топиши лозим бўлган асосий қоидалар ва негизлар сифатида белгиланади. Бу ҳолат айниқса, мамлакатни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамиятини куриш, суд-ҳуқуқ ислоҳотларини амалга ошириш ва қонунчиликни либераллаштириш шароитида янада муҳим аҳамият касб этди. Хусусан, мамлакатни ислоҳ қилиш шароитида ўтказилган ва ўтказилаётган иқтисодий-мулкий ислоҳотларда асосий эътибор мулк шаклларининг тенглигига, хусусий мулк ҳам давлат мулки каби баб-баравар ҳимоя қилинишига, хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслигига, шартномалар эркинлигига ва шу каби бошқа асосий қоидаларга қаратилганлиги

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли.Т.1.-Т.: Ўзбекистон, 1996. – 36 б.

Ўзбекистоннинг иктисодий жихатдан барқарор ривожланишига таъсир кўрсатган муҳим омил бўлиши билан бирга, жаҳон молиявий инқирози шароитида мамлакатимизнинг яхши ва ижобий кўрсаткичларга эришишига замин яратди.

Фуқаролик ҳуқуқи фанининг тамойиллари ҳар доим соҳавий тартибга солишнинг мажмуи қайси ғоявий кўрсатмаларга жавоб бериши керак, деган саволга жавобнинг мезонлари бўлиб келган ва шундай бўлиб қолмоқда.

Мустақил Ўзбекистон қонунчилигида “қонун ҳужжатларининг асосий негизлари” деган махсус нормалар кодификациялашган замонавий қонун ҳужжатларининг ўзига хос хусусияти, белгиси бўлиб ҳисобланади. Шунини таъкидлаш лозимки, “асосий негизлар” бирикмаси “тамойил” тушунчасини инкор қилган ҳолда эмас, балки, унинг билан бир қаторда қонунчиликка киритилди.

Бундай қараганда ФКга бу икки тушунчанинг киритилиши тасодифдай бўлиб кўринади, бунга фанда уларнинг ўзаро муносабатларининг махсус, алоҳида ўрганилмаганлиги сабаб десак бўлади. Бунинг якуни сифатида бир қоида мавжудки, унга кўра, фуқаролик қонун ҳужжатлари асосий негизларининг роли, уларнинг қонунга киритилишининг аҳамияти фанда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига нисбатан одатий тусга айланиб қолган ёндашиш маъносидагина тасаввур қилинади. Тамойиллар ва асосий негизлар тушунчаларини мазмунига биноан, синонимлар тарзидагина тасаввур қилиш назариячиларга ҳуқуқда ғоянинг ўрни ва роли муаммоси бўйича изланишнинг одатий доирасини кенгайтириш имконини бермайди. Умуман олганда, замонавий фуқаролик ҳуқуқида барча мафкуравий қимматликлар тез-тез ва ҳар доим ҳам ўйлаб ишлатилмаслик оқибатида кадрсизланиб бораётган “ҳуқуқий тамойил” қондаси тушунчаси орқали ёритилиб бориши давом этмоқда. Фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари қондасини қўлловчи қонун чиқарувчининг сезилар-сезилмас нозик фарқлари ҳам шундандир.

Маълумки, тегишли ҳуқуқ соҳасининг умумий негизлари алоҳида санаб кўрсатилиши ёки умумий маънода тўлиқ ифодаланиши лозим. Бу - шу ҳуқуқ соҳасининг предметига қирадиган муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатларининг сифатини ошириш билан бирга, уларни тўғри татбиқ этишда муҳим аҳамият касб этади.

Мавзунинг долзарблиги яна қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

Биринчидан, жамиятда боскичма-боскич юз бераётган ва ҳуқуқда ўз ифодасини топиб бораётган жараёнлар айрим ҳуқуқий тушунчаларни ўз вақтида қайтадан моҳиятан кўриб чиқишни, изланишларни янги боскичларда олиб боришни тақозо этади. Бу ўринда фуқаровий-ҳуқуқий изланишларнинг истикболли йўналишларидан бири фуқаролик конун ҳужжатларининг асосий негизлари-тамойилларининг моҳияти ва уларнинг бошқа ҳуқуқий тушунчалар билан муносабати муаммоси ҳисобланади.

Ҳар қандай соҳа фани каби, фуқаролик конунчилиги учун ҳам унинг предметини қайси муносабатлар ташкил этишигина эмас, балки, бу муносабатларни самарали бошқариш асосида қандай ҳуқуқий ғоялар ётганлиги муҳим ҳолат ҳисобланади. Маълумки, ғоялар эса, ҳуқуқий тартибга солишнинг моҳиятини ифодалайди. Фуқаровий-ҳуқуқий тартибга солишнинг бутун қонуниятлари ҳуқуқий тартибга солишнинг йўл-йўриғи қандай тарзда йўлга қўйилганлигига боғлиқ бўлади.

Иккинчидан, Фуқаролик конун ҳужжатларининг асосий негизлари на фanning котегорияси ва на меъёрий-ҳуқуқий фаолиятнинг бир кўриниши сифатида ҳали ўрганилмаган, бунга бирорта махсус илмий ишнинг мавжуд эмаслиги асос бўлади. Бунинг оқибатида, қонуний тарзда “фуқаролик конун ҳужжатларининг асосий негизлари” тушунчаси мавжуд бўлган ҳолда, “фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари” ўрганилмоқда¹.

Фуқаролик кодексига “фуқаролик конун ҳужжатларининг асосий негизлари” сўз бирикмасининг “тамойиллар” билан, лекин унинг ўрнига эмас, бир қаторда ишлатилиши шак-шубҳасиз фан ва қонунни татбиқ қилиш амалиёти олдига қуйидаги масалаларни қўяди – биринчидан, ФКга бундай меъёрнинг киритилиши ўзини оқладими, балки, исботсиз ҳам қабул қилинаверадиган қонидани ифодалайдиган бу тушунчани илгаридан маълум, аниқ, лекин да мунозарасиз бўлмаган “фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари” ёрдамида ифодаланса бўлмасмиди, деган саволни; иккинчидан, бу икки тушунчанинг ўзаро муносабати ҳақида бўлиб, бунда уларнинг ҳар бири фуқаровий-ҳуқуқий борлиқда мустақил юридик маънони касб этадими, ёки бўлмаса “асосий негизлар” “тамойиллар”нинг мукаммаллашганроқ шаклдаги кўринишими, деган саволлар қўйиши табиий. Бу саволларга жавоб бериш, одатла-

¹ Ҳаракатдаги ЎзР ФКни тайёрлаш жараёнида фуқаролик конун ҳужжатларининг асосий негизлари республикамиз цивилистик адабиётида муҳокама қилинган эмас. ФКнинг биринчи ва иккинчи қисмлари қабул қилингандан кейин ҳам бу мавзуда чиқишлар бўлмади. Муаллифлар, асосан, ўқув адабиётларида бу категорияни бирор - бир асосларсиз фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг ўрнини тартиқсида таҳлил қилмоқдалар.

ниб қолинган “фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари” тушунчасини изоҳлаб бериш чегарасини аниқлаб олиш ва янги пайдо бўлган “фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари” билан ўзаро мувофиқлаштириш масалаларини қўяди; учинчидан, ФКнинг I-моддаси хат бошига “асосий” сифатлашнинг киритилиши фуқаролик ҳуқуқида “асосий бўлмаган” бошқа асослар ҳам борлигини билдиради. Аммо бу, “бошқа асос”лар қандай “асос” ва уларни “асосий”лар қаторига нега қўйиб бўлмайди, бу каби саволларга фанда ҳали жавоб мавжуд эмас; тўртинчидан, республикамизда фуқаролик ҳуқуқи фани фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари моҳияти билан ҳали қизиққанича йўқ. Лекин, уларнинг ФКга хатбоши меъёри сифатида киритилиши асосий негизлар фуқаролик қонунчилигининг барча бошқа меъёрлари катори объектив ҳақиқатдир. Асосий негизларнинг рўйхати, тизими каби ҳолатлар мустақил илмий изланишни такозо этади. Хусусан, фуқаролик ҳуқуқи фани, фуқаролик ҳуқуқ тамойилларини ўта умумий тарзда ўрганган бўлиб, фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг мамлакатда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар, либераллаштириш билан тамойилларнинг боғлиқлиги, бу жараёнларда тамойилларнинг ўрни ва аҳамияти нималардан иборат бўлишлиги, ислохотлар шароитида ҳам тамойилларнинг устуворлиги каби масалалар ҳали ҳуқуқшунослик фанида тадқиқ этилмаган.

Шу билан бирга, фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг бир тизимга солинмаганлиги, миллий ҳуқуқчилигимиз тизимида жуда кўп конгломерат (хилма-хил тартибсиз нарсалар йиғиндиси) тамойилларнинг амал қилиши, ушбу тамойилларнинг ўзаро нисбатини аниқлаш, улар ўртасидаги узвийлик ва боғлиқликни очиб бериш лозим бўлади.

Маълумки, фуқаролик ҳуқуқи фанида кўплаб институтлар, субинститутлар, кичик соҳалар, новеллалар амал қилади. Уларнинг ҳар бирига хос бўлган, фақат шу институт ва кичик соҳаларнинг хусусиятларини ифодалайдиган тамойиллар мавжуд. Шу муносабат билан ушбу соҳаларда амал қиладиган тамойиллар учун хос бўлган умумий жиҳатларни яратиш, улардаги қарама-қарши жиҳатларни бартароф этиш, улар учун умумий мезонлар ишлаб чиқиш зарур. Бугунги замонавий ҳуқуқшуносликда муайян ижтимоий-иқтисодий муносабатларни тартибга солишда фуқаролик-ҳуқуқий ва оммавий-ҳуқуқий воситалар ўзаро уйғунликда қўлланилиши одат тусига кирди. Шу сабабли, мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабатларни тартибга солувчи нормаларда ифодаланган тамойилларда оммавий-ҳуқуқий элементларни аниқлаш ва уларни имкони борича камайтиришга эришиш фуқаролик ҳуқуқи фани олдидаги долзарб вазифалардан биридир;

бешинчидан, фукаролик конун хужжатларининг асосий негизлари муаммосига мурожаат қилишлик бугунги кунда мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабатларни тартибга солиш канчалик даражада мақбул йўлга қўйилганлигини белгилашга имкон беради¹. Юкорида айтганимиздай, фукаролик конун хужжатларининг асосий негизлари муаммоси билан тадқиқотчилар томонидан ҳали алоҳида мазмунда шуғулланиш масаласи етарлича қўйилган эмас. Шундай бўлса-да, адабиётларда бу масалага у ёки бу маънода ёндашишлар мавжуд. Қонунчиликда, шу жумладан, фукаролик конунчилигида мустакилликдан олдинги даврларда, шу жумладан, советлар даврида ва ундан кейин ҳам асосий ғоялар ва уларни татбиқ этиш шакллари шаклланиб борди. Айрим асосий ғоялар рим ҳукуки давридаёқ ҳукукӣ хикматлар кўринишида шаклланган эди. Бу ҳақдаги таълимот россия олимлари томонидан ҳам олиб борилган. Россия цивилистикасининг асосчиси Д.И. Мейер юридик фаннинг вазифаси ҳаракатдаги қонунчиликни билиш эмас, балки, қонуннинг айрим, аниқ қоидаларида мустақамланган умумий асосларини топишдан иборат деган эди². Ғоянинг ҳуқуқдаги ўрни ҳақида гапирар экан, муаллиф ғоялар қонунчиликни шакллантиради, бу эса халқнинг қарашларини софлаб бориш ҳисобланади³, деб ўринли уқтирган.

Фукаролик ҳукуки тамойиллари гарчи, умумназарий категория сифатида тушунилса-да, ҳуқуқни қўллаш амалиётида улардан фойдаланиш фукаролик-ҳуқуқӣ муносабатларга нисбатан қонун ўхшашлиги ва ҳуқуқ ўхшашлигини татбиқ этишда, тарафлар ўртасидаги муносабатларда ҳаллоллик, оқилоналик ва адолат мезонларини белгилашда намоён бўлади-ки, бу ҳолат, фукаролик ҳуқуки тамойилларини ҳуқуқни қўллаш амалиётида бевосита татбиқ этишнинг самарали механизмини ишлаб чиқишни такозо этади. Шунингдек, фукаролик ҳуқуки тамойилларининг муҳим бўлган ва бугунги кунда етарли даражада эътибор қаратилмаётган функцияси қонун ижодкорлигида, яъни фукаролик-ҳуқуқӣ тусдаги қонун хужжатларини қабул қилишда муайян нормаларнинг тамойилларга мослигини аниқлаш ва уларни ҳисобга олган ҳолда нормани шакллантириш ҳисобланади. Бундай механизмни йўлга қўйиш, қонун хужжатини ишлаб чиқишда фукаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари ва қабул қилинаётган нормаларнинг ўзаро нисбати ва нормани тамойилларга мос бўлишини таъмин-

¹ <http://diss.rsl.ru/djss/03/0605/030605044.pdf>

² Цит. по: Умов В.А. Понятие и методы исследования гражданского права. М., 1873. С. 44.

³ Мейер Д.И. Русское гражданское право (в 2-х ч. Часть I). По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902. М.: Статут (Серия «Классика российской цивилистики»). 1997. С. 14.

лаш ҳам фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини чуқур тадқиқ этиш, уларнинг мазмуни ва ифодаланишини чуқурроқ очиб беришни талаб қилади.

Таъкидлаш лозимки, фуқаролик ҳуқуқининг асосий негизлари барча ўзга қоидаларни амалга оширишнинг, яъни, татбиқ этишнинг қоидаси ҳисобланади. Ҳар бир асосий негиз ўзга ҳуқуқий қоидалар, шунингдек кичик тамойилларга хос бўлмаган ҳуқуқни қўлловчи ва жорий этувчи, яратувчи ва ҳуқуқни тўлдирувчилик хусусиятига эга. Фуқаролик ҳуқуқининг асосий негизларини ўрганиш, бу соҳани янада кенгроқ ва чуқурроқ билиш мақсадида алоҳида илмий таҳлил қилишни тақозо этишга бир тўртки бўлади. Шу сабабли ҳам биз томонидан фуқаролик ҳуқуқининг асосий негизларининг ўрганилиши бу тамойилларни ўрганишни билдиради.

Мазкур тадқиқот иши мавзусининг долзарблиги ҳам юқоридаги омиллар билан белгиланади. Зеро, фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг илмий-амалий аҳамияти ушбу ҳолатларнинг алоҳида илмий тадқиқ этилмаганлиги ва амалий жиҳатдан тўғри қўлланилмаганлиги билан тавсифланади ҳамда бугунги цивилистика фани олдидаги долзарб муаммолардан бири ҳисобланади.

I-БОБ. ЎЗБЕКИСТОН ҲУДУДИДА АМАЛ ҚИЛГАН ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ТАМОЙИЛЛАРИ ТИЗИМЛАРИНИНГ ТАДРИЖИЙ РИВОЖЛАНИШИ

1.1. Мусулмон фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг тавсифи

Маълумки, ҳуқуқ муайян даврда мамлакатда яшовчи аҳолининг турмуш тарзи, урф-одатлари, анъаналари, авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтган моддий ва маданий бойликлари, ахлокий қоидаларини ифодаловчи муҳим восита ҳисобланади. Ўз навбатида, ижтимоий тараққиётнинг у ёки бу даврига қараб ҳуқуқ ҳам ўзгариб, ривожланиб боради ва ўша давр муаммоларини ечишга хизмат қилади. Бинобарин, давлатнинг ривожланиш даражаси ҳуқуқнинг такомиллашиши, фуқаролар манфаатларини ифода этиши ва ҳимояланиши билан беvosита боғлиқ.

Ҳар бир жамиятда шахсий ва ижтимоий муносабатларни тартибга солиш, тинчликни таъминлаб, ҳуқуқбузарликнинг, жиноятнинг олдини олиш ва бошқа кўплаб муаммоларни ечиш учун қонун-қоидаларга зарурат бўлган.

Инсоният тарихига назар ташланганда, энг қадимги даврларда фуқаролик ҳуқуқи кўпроқ одат ҳуқуқи меъёрларида бўлганлигини кўриш мумкин. Ўзбекистон ҳудудида қадимдан истиқомат қилиб келган аждодларимиз ўртасидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг илк босқичларини мусулмон ҳуқуқига қадар бўлган даврдан бошлаш мумкин. Бу ҳақда кам маълумотлар бизгача етиб келган бўлса-да, айрим тарихий манбаларга, хусусан, бебаҳо, қомусий “Авесто” китобига асосланиб, мол-мулк, мажбурият ҳуқуқи ва мерос масалаларини тартибга солишга қаратилган муайян манбалар мавжуд бўлганлигини келтиришимиз мумкин¹.

Мусулмон динини биринчи бўлиб қабул қилган халқлар етарли даражада ривожланган бўлмаса ҳам, ўзига хос қоида ва анъаналарга эга эди. Уларда салам (пулни олдиндан тўлаб, пишиб етмаган мол, масалан, буғдойни кейин олиш битими), музорабат (фойдага шериклик асосида пулни бировга бериш), хилма-хил никоҳ шакллари, ҳақамият, савдо ва муомалотга тегишли қатор удумлар, урф-одатлар мавжуд бўлиб, жамиятда қонун тусини олган эди.

Лекин бу удум ва қоидалар етарли даражада ривожланмаганлиги боис, бутун жамият ҳаётини қамраб олиб, умумий ҳуқуқий тизим

¹ Бобоев Х., Хасанов С. Авесто-маънавиятимиз сарнашмаси. -Т.:Адолат 2001. -52 б.

куриш учун етарли эмасди. Мусулмон дини ўз ҳуқуқий тизими ва қонунчилигини ривожлантирар экан, Қуръон ва Суннага асосланган ҳолда, ўз даврига хос бўлган анъанавий удумлардан фойдаланди. Уларнинг айримлари Қуръон оятлари ёки ҳадислар орқали бекор қилинди, айримларига ўзгартиришлар киритилиб қабул қилинди, баъзиларига қонуний тус берилди. Масалан, Қуръони Карим Нисо сурасининг 19-оятда исломгача амал қилиб келган, хотинларни мажбурий мерос қилиб олиш одати ман қилинганлиги келтирилган. Шу билан бирга, мазкур сурада оила доирасидан жамият миқёсига чиқиб, жамият мустаҳкам бўлиши учун кишилар ўртасида бирдамлик, меҳр-шавқат, сахийлик ва бағрикенглик барқарор бўлиши зарурлиги ўзига хос услубда уқтирилган¹.

Маълумки, ўлкамизда мусулмон дини Халифа Умар даврида тарқала бошланган ва VIII-IX асрлардан бошлаб шариат нормаларидан тўла-тўқис фойдаланишга ўтилган. Ўрта Осиёда яшовчи халқлар асосан, Ханафий мазҳабига таянган ҳолда, шариат ҳуқуқи тизимини ҳаётга татбиқ этадилар. Шариат дегани, мусулмон давлатларида барча мусулмон халқлари учун риоя этилиши мажбурий бўлган диний, ҳуқуқий ва ахлоқий қонун-қоидалар йиғиндисини ўз ичига олади². Ўзбекистон ҳудудида XIX асрнинг охири XX аср бошларигача фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар мусулмон ҳуқуқи меъёрлари асосида тартибга солинган. Мусулмон ҳуқуқи амал қилган даврларда ҳуқуқнинг асосий манбаи Қуръони Карим ҳисобланган ва унда мол-мулк, мерос, васийлик ва ҳомийлик, ҳадя, хайр-эҳсон, мажбурият муносабатларида аҳдга содиқлик ва шу каби, масалаларни тартибга солувчи кўрсатмалар мавжуд. Қуръони Каримда тартибга солинмаган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар сунна, ижмо, киёс орқали тартибга солинган³. Жумладан, Қуръони Каримда “бировингизга ўлим келган пайтда, (ўзидан кейин) мол-дунё қолдираётган бўлса, адолат-тўғрилик билан ота-онага, қариндош - уруғга васият қилиниши фарз этилди (Бақара сураси 180-оят)⁴.

Ижтимоий жамият ривожланишининг у ёки бу даврига қараб, ҳуқуқ ва ҳуқуқий таълимот ўзгариб боради, ривожланади ва ўша давр муаммоларини ҳал қилиш учун хизмат қилади. Муайян даврдаги

¹ Қуръони Карим ўзбекча изоҳли таржима. Аловиддин Мансур. Шарқ нашриёти.-Т.:52-55 б.

² Ражабова М. Шариатда жиноят ва жазо. Монография. -Т.:Адолат, 1996.-13 б.

³ Мусулмон ҳуқуқи манбалари ҳақида қаранг: Бурҳониддин АЛ-Марғишоний. Ҳидоя.1-жилд.-Т.:Адолат.2000.; Мухтасар.-Т.,Ўзбекистон. 1994.Ҳадислар.1,2,3,4 томлар. -Т., Қомуслар нашриёти. 1991-1194., Раҳмонкулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. -Т., Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси нашриёт уйи.1997. -20-36-бетлар.

⁴ Қуръони Карим ўзбекча изоҳли таржима. Аловиддин Мансур. Шарқ нашриёти.-Т.:21 б.

мамлакатнинг ривожланиш даражаси ҳуқуқнинг такомиллашиши, ушбу мамлакат фуқароларининг манфаатларини ифода этиши ва ҳимоялаши билан бевосита боғлиқ бўлади.

Октябрь тўнтарувидан (1917 й.) олдинги даврда Ўрта Осиё, шу жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар мусулмон ҳуқуқининг бир соҳаси бўлган “илми-фикҳ” билан тартибга солинган. Илми-фикҳ мазмун жиҳатидан анча кенг бўлиб, у факат, фуқаролик эмас, шунинг билан бирга ҳуқуқнинг бошқа соҳалари, жумладан, давлат, оила, никоҳ, меҳнат, молиявий, ер, сув, жиноят, фуқаролик-процессуал ва жиноий-процессуал ҳуқуқларни ҳам ўз ичига камраб олади.

Мусулмон ҳуқуқининг манбаи бўлиб, биринчи навбатда, муқаддас Куръон, сўнгра ҳадислар (ас-суннат), шунингдек, мусулмон қонуншунос-фикҳларнинг биргаликда баён этилган фикрлари тўпламлари, асарлари, қонунларга ёзилган шарҳлар, мусулмон қонуншунослари баён этган фикрлар ҳисобланади. Ушбу манбалардан “Ҳидоя” (“ал-Ҳидоя”) алоҳида аҳамиятга эга. Марғилонлик Шайхул-Мусулмон Бурҳониддин ўзининг бу асари билан дунёсида шуҳратга сазовор бўлди. Ушбу асар 1893 йил Тошкентда рус тилида нашр этилган. “Ҳидоя” тўрт жилддан иборат бўлиб, иккинчи жилдида, фуқаролик ҳуқуқига тегишли топилган мол-мулк, дараксиз йўқолганлар, ширкатлик, вақф, олди-сотди, қарзни ўтказиш, учинчи жилдда фуқаролик ҳуқуқига оид қоидалар-ишончнома, шартномалар, омонат, қарз, ҳадя, ижара, тўртинчи жилдда, фуқаролик ҳуқуқи - гаров, васият ва ҳоказо қоидалар назарда тутилган.

Кўриниб турибдики, “Ҳидоя”да бошқа ҳуқуқ соҳаларига қараганда фуқаролик ҳуқуқий қоидаларга анча кўп эътибор берилган.

Ҳуқуқий манбаларнинг кўп бўлишига қарамаздан, фуқаролик ҳуқуқи кодификация қилинмаган эди. Бу ҳол эса, қозилар (судлар) учун фуқаролик ҳуқуқий низоларни ҳал қилишда қийинчиликлар туғдирар эди. Улар ажрим чиқариш учун баъзан, бир-бирига қарама-қарши шарҳлар, суд қарорлари тўпламлари ва ривоятлар, муфтилар фикрларига, юридик ҳулосаларга амал қилишга тўғри келар эдилар.

Фуқаролик ҳуқуқий ҳаракатлар уларнинг қонуний тусга эга бўлиши- бўлмаслигидан қатъи назар қуйидагича - ҳалол (қонуний) ёки жоиз (мумкин бўлган); ҳаром (ғайриқонуний ёки мумкин бўлмаган), мустаҳаб (маъқулланган ёки мактовга сазовор); макруҳ (маъқул бўлмаган ёки танбеҳланадиган) ва шунингдек, зарур бўлмаган ҳаракатларга тавсифланар эди.

Фукаролик ҳуқуқий ҳаракатларга уларга мос хусусиятларига қараб баҳо бериш билан уларни бундай тавсифлаш тамойили фақат мусулмон ҳуқуқида мавжудлигини кўрамиз. Шу ўринда эътироф этиш лозимки, мусулмон ҳуқуқи мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабатларни тартибга солишга қаратилган нормаларни муайян умумийлик асосида бирлаштирмайди ва уларнинг барчаси учун хос бўлган асосий қоидалар, бошланғич асослар ва негизларни белгиламайди. Бу ҳолат юқорида таъкидлангандек, кодификациялашган қонунчиликнинг мавжуд эмаслиги билан белгиланади. Бинобарин, А.Жузжонийнинг фикрича, Муҳаммад (с.а.в.) инсонлараро амалга оширилиб турадиган муомалотга тегишли масалалар бўйича мусулмон қонунчилиги аҳкомини қуллий (умумий) шаклда белгилаб бериб, жузъиёт (қисмлар) ва амалиётга оид ҳукмларни урф-одат, замон тақозоси ва мусулмон жамоасининг фаҳму идоркига топширганлар¹. Бирок, муайян мулкӣ муносабатни тартибга солишга қаратилган мусулмон ҳуқуқшунослиги у ёки бу масалага нисбатан ўзининг асосий қоидаларини белгилайди. Албатта бу ўринда, мусулмон ҳуқуқининг тамойиллари ўзига хос эркинлик ва хатти-ҳаракатларга нисбатан тақиқнинг уйғунлигида шаклланади. Масалан, ҳаром нарсалар билан олди-сотди қилиш, ўғирлик мол билан олди-сотди қилиш, сотувчининг мулки ҳисобланмаган нарсалар билан олди-сотди қилиш, кимор ўйини билан боғлиқ тижорат иши, судхўрлик билан боғлиқ битимлар ва шу қабилар тақиқланган².

Мусулмон ҳуқуқида юридик шахс тушунчаси бўлмаган. Фукаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида асосан, фукаролар тан олинган. Лекин фукаролик ҳуқуқи субъекти сифатида улар тенг бўлмаганлар, яъни улар тенг даражада ҳуқуқ лаёқатига эга эмасдилар. Ҳуқуқ лаёқати фукароларнинг жинсига, табақаларга бўлинишига, мулкӣ аҳволига, диний эътиқодига қараб белгиланарди. Масалан, аёл киши барча сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум эди, у фукаролик ҳуқуқий муносабатларда мустақил ва эркин иштирок эта олмасди. Бундай муносабатларда иштирок этиш учун у отасининг, акасининг, эрининг ё бўлмаса қатта ўғлининг розилигини олиши керак эди. Ота-онадан мерос қолган мол-мулкда болаларнинг ҳиссаси уларнинг жинсига қараб турлича бўлинади, яъни икки қизнинг ҳиссаси битта ўғилнинг ҳиссаси билан тенглаштирилади. Мусулмон ҳуқуқида ҳар қандай жамият учун

¹ Жузжоний А.Ш. Мусулмонҳуқуқшунослиги, ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари.-Тошкент: ТИУ, 2002.-31-32 б.

² Раҳмонов А., Раҳмонов А. Мусулмон ҳуқуқи.-Тошкент: ТДҲУ, 2007. -335 б.

асосий масала ҳисобланган мулкчилик масаласи ҳам ҳар томонлама ҳал қилинган. Унда таъкилланишича, "Яйлов, сув манбалари, олов ва туз барчага тегишлидир". Ерга, сувга нисбатан ҳуқуқ давлат, вақф ва хусусий мулк ҳуқуқи шаклида маълум бўлган¹.

Мулкий муносабатларда ҳам иштирокчиларнинг нотенглигини кўрамиз. Масалан, мулки хурри-халис ҳуқуқига эга ер эгалари-йирик ер эгалари ва жамиятда имтиёзли шахслардан иборат бўлиб, улар ҳар қандай солиқлардан озод эдилар. Мулки хирож ҳуқуқига эга бўлганлар эса, асосан, ер эгалари, аҳолининг кўп қисмини ташкил қилувчи меҳнаткаш деҳқонлардан иборат бўлиб, улар бўйича олинган ҳосилнинг ўндан бир қисми миқдори қисмида мўмай (натурал) солиқ (хирож) тўлашга мажбур эдилар.

Мусулмон ҳуқуқида мажбурият ҳуқуқи ҳам ўзига хос хусусиятга эгалигини кўриш мумкин. Мажбуриятнинг келиб чиқиши ва унинг мазмуни, бажариш усуллари белгилашда, ҳуқуқлари бузилган тақдирда эса, юзага келадиган оқибатларни келишиб олишда унинг тарафларига кенг ҳуқуқ берилган. Шартномалар аксарият ҳолларда, оғзаки тузилган, чунки, тарафларнинг бир-бирларига билдирган ишончи қатъий ифода бўлиб, у "лафзга", яъни берилган сўзга, ваъдага асосланган. Ишончни оқламаган тараф учун "лафзи" йўқ, деган сўз билан номланиш унинг жамоатчилик олдида обрўйига, шаънига доғ тушурадиган ҳолат ҳисобланиб, келажакда унга мулкий ва шахсий муносабатларда бошқалар билан қатнашиш учун имконият бермасди, чунки у мутлоқ ишончдан чиққан шахс ҳисобланарди².

Шарқ билимдони А.Массэ мусулмон ҳуқуқида расм-русум масалалари ҳуқуқ нормалари билан муштарак эканлигини қайд этган³. Бу ўринда, мусулмон ҳуқуқининг ўзига хос хусусияти очиб берилганини кўриш мумкин.

Мусулмон дунёсида, мусулмон дини вужудга келган пайдан (VII аср) XIX аср охиригача мусулмон ҳуқуқидан бошқа қонунчилик бўлмаган⁴. Мусулмон ҳуқуқи Ўзбекистон ҳудудида (Туркистон, Мавароуннаҳр, Турон) XIV аср мобайнида ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиб келган бўлиб, у мамлакатимиз давлат ва ҳуқуқ тарихининг ажралмас қисмидир.

¹ ЎзР Фуқаролик кодексининг 1-қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар, I жилд. Тошкент. "Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси" нашриёт уйи, 1997. 24-б.

² ЎзР Фуқаролик кодексининг 1-қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар, I жилд. –Тошкент. "Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси" нашриёт уйи, 1997. 26-27-бетлар.

³ Қаралсин: Массэ А. Ислам. Очерк истории. -Москва: "Наука", 1982. -С.80.

⁴ Қаралсин: Раҳманов А., Раҳманов А. Мусулмон ҳуқуқи. Дарслик. Т.ТДЮИ.2007.-11 б.

VIII асрда сунний мусулмон факихлари орасида “асҳоб ар-раъй” (арабча) – “мустақил фикрлаш тарафдорлари”, деб номланган мактаб юзага келган. Бу мактаб намояндлари шахсий фикрга йўл қўйганлар ва оқилоналик мезонига амал қилганлар ва улар фикрлаш усулидан фақат муайян масала юзасидан мантикий хулоса чиқариш учун Қуръони Каримда ёки ҳадисларда ўхшашлик (аналогия)ни топиш мумкин бўлган ҳолда фойдаланиш мумкинлигини қайд этганлар. Мусулмон қонунларини ўхшашлик бўйича қўллаш киёс (араб.-“таққослаш, солиштириш”) деб аталади. Муайян масала юзасидан барча мужтаҳид уломларнинг яқдил фикри - “ижмоъ” (араб.-“бирлашиш”, “иттифоқ бўлиш”, “келишиш”, “азму қарор қилиш”) аниқ мавжуд бўлган ҳолдаги киёсдан фойдаланиш мумкин, деган тамойил илгари сурилган¹. Аниқ мавжуд бўлган киёсдан фойдаланиш тамойилининг аҳамияти мусулмон қонунларини ўхшашлик бўйича қўллашнинг моҳиятини очиб беради. Бу борада исломнинг машҳур даҳоси, мусулмон давлатини бошқарган иккинчи халиф, одил судловнинг биринчи доимий маҳкамаларини ташкил этган Умар ибн Ҳаттоб (585-644 йиллар) ўзи тайинлаган Басра шаҳри қозиси Абу Мусо ал-Шаърийга ёзган мактубида қуйидагича кўрсатма беради: сен ҳал қилишинг лозим бўлган (даъво)ни чуқур тушуниш ва сенга қилинганнинг моҳияти у на Қуръони Каримда, на (Муҳаммад с.а.в.) суннасида назарда тутилмаган эканлигини англашинг (зарур). Бу ҳолда юз берган ҳолатлар ва воқеликларни (Қуръони Карим ва Муҳаммад с.а.в.нинг суннасидаги қоидалар билан) киёсла ва ўхшаш мисолларни изла, сўнгра эса аниқланган мисоллардан Оллоҳга энг хуш келадиган ва ҳуқуққа жуда мос бўлганларига таянгин².

Шариат нафақат диний-ҳуқуқий тизим сифатида амал қилган, деб таъкидлайди А.Х.Саидов, балки у ижтимоий-маънавий ҳаётни камраб олувчи, одамларнинг тарихий, маданий, миллий ва ҳуқуқий анъаналари, ахлоқий қарашлари ва турмушига чуқур таъсир кўрсатувчи институтлар мажмуидан иборат бўлган³. Шу ўринда шариатга қуйидагича таъриф бериш мумкин: Шариат - бу ижтимоий-маънавий ҳаётни камраб олувчи, одамларнинг тарихий, маданий, миллий ва ҳуқуқий анъаналари, ахлоқий қарашлари ва турмушига чуқур таъсир кўрсатувчи институтлар мажмуидир.

¹ Ўша ерда. -14-15 б.

² Ибн Кончим ал Джаузича. Выдающиеся знатоки, представляющие владыку миров. Бейрут. 6 т. ч. 1.

³ Қаралсин: Саидов А.Х. Сравнительное правоведение: Учебное пособие/ Отв.ред. В.А. Туманов.-Ташкент, “Адолат”, 1999.-442 б.

Ивланиш шуни кўрсатдики, мусулмон давлатлари қонунчилиги ва ҳуқуқий доктриналари мулкчилик масалаларида англо-америка ёхуд қитъа ҳуқуқ тизимлари асосий институтларини ўзлаштирган. Аини вақтда, соф мусулмон ҳуқуқи таъсири остида қолган муносабатлар ҳам мавжуд. Бу асосан, мусулмонларнинг шахсий мақоми ва вақф мулки билан боғлиқ. Вақф мулки диний-хайрия вазифаларини бажариб, мусулмон давлатлари ижтимоий-иқтисодий ҳаётида жиддий аҳамият касб этмайди, аммо у мусулмон мулк ҳуқуқининг ўзига хослигини билдиради.

Хусусий мулк биринчи галда мулк эгаларининг ўзлари томонидан ҳимоя қилинар эди. Мулкый ҳуқуқ бузилган тақдирда мулк эгасининг шикоятига асосан, ушбу ҳуқуқ қози (суд) томонидан тикланиши назарда тутилган. Мулкый ҳуқуқни тиклаш учун мусулмон ҳуқуқида даъво муддати жорий қилинмаган. Шунинг учун ҳам қози ушбу сабаб билан мулк эгасининг шикоятини рад қилиш ҳуқуқига эга эмас эди.

БХСР ва ХХСР фуқаролик ҳуқуқида хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг ҳар хил воситалари назарда тутилган эди. Виндикация - биров эгалик қилиб турган мулкни судда даъво иши кўзғатиш йўли билан талаб қилиб олиш ҳуқуқи илгари национализация қилинган ва кейинчалик, қайтарилиши лозим, деб топилган мулкдорларга ҳам берилар эди. Масалан, фуқаролар турли муассасалар томонидан банд қилинган биноларни қайтариш ҳақида даъво аризаси билан судларга мурожаат этиш имкониятига эга бўлган, бу эса, бузилган ҳуқуқларнинг суд томонидан ҳимоя қилиниши тамойилининг мавжуд бўлганлигини кўрсатади.

Мулкдор фуқароларнинг илгари олиб қўйилган мулкни қайтариш тўғрисидаги аризаларининг анчагина қисми қози судларида кўриб чиқилган, уларнинг бузилган ҳуқуқлари тикланган. Бундай аризаларни кўриб чиқишда улар шарият қоидаларига амал қилган. Виндикацион даъво айнан қондирилиши мумкин бўлмаган ҳолларда жавобгардан етказилган зиён миқдори ундириб олинган. Бу ўринда, Абдулла ўғли Хусаннинг Қурбон ўғли Наврўз Ражабдан 50 минг сўм ундириб олиш ҳақидаги даъвосининг қози судида кўриб чиқилиши диққатга сазовор бир ҳолат. Даъво миқдорини даъвогар жавобгарга вақтинча фойдаланиш учун берган новвойхона ва чойхона қиймати ташкил этган. Жавобгар бу объектларни учинчи шахсга сотиб юборган. Новвойхона ва чойхонага эгалик қилиш ҳуқуқи жавобгарга даъвогарнинг хоҳиш-иродасига кўра ўтгани, шунингдек улар виждонли

харидорга сотиб юборилгани ва ундан талаб қилиб олиниши мумкин бўлмагани сабабли, уларнинг қиймати Наврўз Ражабдан қайтариб олинган¹. Яна бир мисол, 1920 йил 9 октябрда Бухоро шаҳар қози судига Бўрибой қозок Жумғурбой ўғли жавобгар ундан 1910 йилда қонунга хилоф равишда олиб қўйган туяни қайтариш ҳақида ариза билан муурожаат этган. Суд даъвои қондирган ва 1000 сўм миқдорда туя қийматини даъвогар ўз фойдасига ундириб олган². Қози судлари амалиётида ҳам виндикацион даъволар бўйича ишлар кўрилиб, бузилган ҳуқуқлар адолат тамойилига амал қилган ҳолда тикланган, деган ҳулосага келинади.

Хулоса қилиб айтганда, ижтимоий тараққиётнинг у ёки бу даврига қараб ҳуқуқ ҳам ўзгариб, ривожланиб боради ва ўша давр муаммоларини счишга хизмат қилади. Бинобарин, давлатнинг ривожланиш даражаси ҳуқуқнинг такомиллашиши, фуқаролар манфаатларини ифода этиши ва ҳимояланиши билан бевосита боғлиқ.

Ҳар бир жамиятда шахсий ва ижтимоий муносабатларни тартибга солиш, тинчликни таъминлаб, ҳуқуқбузарликнинг, жиноятнинг олдини олиш ва бошқа кўплаб муаммоларни ечиш учун қонун-қоидаларга зарурат бўлади.

Мусулмон ҳуқуқи, таъбир жоиз бўлса, мусулмон фуқаролик ҳуқуқи ҳам ўз моҳияти жиҳатидан хусусий мулкнинг муқаддаслиги ва дахлсизлиги, аҳолининг табақаларга, жинсларга бўлиниши, фуқароларнинг диний эътиқоди, уларнинг мулк эгаси бўлиш ёки бўлмаслиги ва бошқа тамойилларга жавоб бериши билан ифодаланади, деган ҳулосага келинди.

1.2. Советлар даврида амал қилган фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг танқидий таҳлили

Бозор муносабатлари шароитида мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий ислохотлар мамлакатни янгилаш ва модернизация қилишга қаратилганлиги бежизга эмас. Бу ислохотлардан асосий мақсад, мамлакатни иқтисодий юксалтириш, халқ турмуш фаровонлигини оширишга қаратилганлиги билан бирга, собиқ тоталитар тузум даврида шаклланган бозор иқтисодиёти талабларига зид бўлган қоидалар ва анъаналардан воз кечиш, хусусий мулкчиликни кенг жорий қилиш ва амалда қонун устуворлиги ва шартномалар эркинлигини таъминлашдан иборат эди.

¹ Бухоро вилояти давлат архиви, 77-жамғарма, 1-рўйхат, 4/4-иш.

² Бухоро вилояти давлат архиви, 77-жамғарма, 1-рўйхат, 4/4-иш.

Маълумки, собиқ Иттифоқ даврида ўзига хос ҳуқуқий тизим яратилганди. Бироқ, мазкур ҳуқуқий тизим маъмурий буйруқбозликка асосланганлиги, хусусий мулкчилик, шартномалар эркинлиги ва хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралashiшга йўл қўйилмасликни рад этганлиги, иқтисодиёт режали асосларга қурилганлиги ва иқтисодий муомала субъектлари ўртасидаги шартномавий муносабатлар эркинликка эмас, балки маъмурий тартибга тўлиқ бўйсундирилганлиги билан эркин бозор талаблари ва мустақил Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига мос келмас эди. Бироқ, ўтмишдан сабоқ чиқариш ва шу орқали келажакнинг асосий негизларини яратиш ўзига хос ибратли тадбир ҳисобланади. Бинобарин, Президентимиз И.А.Каримов таъбири билан айтганда “янги уйни қурмасдан эскисини бузмаслик” мақсадга мувофиқдир. Шу сабабли, собиқ совет тузуми даврида фуқаролик қонун ҳужжатларининг мазмунига сингдирилган асосий қоидалар – совет фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг моҳияти ва мазмуни бугунги бозор қонуниятлари асосида танқидий таҳлил этилади ва шу орқали, амалдаги фуқаролик қонунчилигида ифодаланган тамойилларнинг афзал жиҳатлари яна бир бор очиб берилади.

Совет тузуми ўрнатилиши билан ҳуқуқ социалистик жамият ижтимоий муносабатларининг хусусиятларига кўра, турли соҳаларга, шу жумладан, фуқаролик ҳуқуқига бўлинди.

РСФСР ва ТАССРнинг фуқаролик-ҳуқуқий ҳужжатлари Туркистон Республикасидаги барча фуқаролар ва ташкилотларга тааллуқли бўлиб, бажарилиши ва уларга риоя қилиниши шарт бўлган. Сабаби ТАССР РСФСР нинг таркибида бўлган.

Фуқаролик ҳуқуқи манбаи сифатида баъзи шариат нормалари ва маҳаллий аҳолининг одат-қоидалари вақтинча қози судлари томонидан амалда қўлланилиб келинган. 1928 йилга келиб қози судлари тугатилди.

Янги социалистик жамият ижтимоий муносабатларига тааллуқли қонун - қоидаларни бирданига ўрнатиш имконияти бўлмаганлиги туфайли маълум давр давомида судьяларнинг революцион ҳуқуқий онги ҳам фуқаролик ҳуқуқининг манбаи ҳисобланиб келинди.

Туркистон Республикаси ҳудудида РСФСРнинг 1922 йил 31 октябрда қабул қилинган Гражданлик кодекси қўлланилиб келинган. Ушбу кодекс - Фуқаролик ҳуқуқининг асосий ва махсус манбаи ҳисобланар эди.

1924 йилда Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм ХСРлари негизда ЎзССР ташкил топди. Ўзбекистон Революцион комитетининг 1924 йил ноябрдаги қарорига асосан, ҳокимият органлари томонидан Ўзбекистон учун ягона қонунлар қабул қилинганига қадар, унинг таркибига кирган ҳудудларда, яъни Туркистон, Бухоро, Хоразм республикаларида ҳаракатда бўлган маҳаллий қонунларни татбиқ қилиш кўзда тутилади¹.

Бундай дуалистик асослар Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари фуқаролик қонунларига ҳам хос бўлган. Ваҳоланки, ушбу республикаларда ягона кодификациялашган фуқаролик қонуни бўлмаган (бундан Хоразм Республикаси мустасно, сабаби у ерда 1924 йил 7 ноябрда Гражданский кодекс қабул қилинган). Шу туфайли, шарият, одат билан бир қаторда, РСФСР қонунчилигида ишлаб чиқилган нормалар ҳам амал қилган. Мулкчилик муносабатларида хусусий мулк билан бир қаторда давлат мулки, вақф мулки, турли кооперативлар мулки мавжуд бўлган. Шартномалар кўпинча, оғзаки, катта суммаларда гувоҳлар иштирокида, кўчмас мулк билан боғлиқ бўлса ёзма равишда тузилган².

ЎзССР Марказий ижроия Комитетининг 1928 йил 28 январидagi қарорига³ мувофиқ РСФСР Гражданлик кодекси собиқ Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Хоразм Халқ Совет Республикаси ҳудудларида татбиқ қилинди. 1920 йил 14 сентябргача (Бухоро инқилоби санаси), 1921 йил 3 мартгача (Хоразм инқилоби санаси) ва Гражданлик кодекси татбиқ қилинганига қадар ушбу республикаларда вужудга келган ва ҳаракатда бўлган қонунлар билан тартибга солинган. 1920 йил 14 сентябр (Бухоро), 1921 йил 3 март (Хоразм)гача вужудга келган низолар ЎзССРнинг суд ва бошқа идоралари томонидан кўриш учун қабул қилинмади.

Ўзбекистон ҳудудида амалда бўлган РСФСР Гражданлик кодекси 1929 йили “ЎзССР Гражданлик кодекси” деган ном берилди ва у Ўзбекистонга Туркистондан ўтган ҳудудларда 1923 йил 1 январдан бошлаб, Бухоро ва Хоразм ҳудудларида эса, 1928 йил 22 февралдан кучга киритилган деб тан олинади.

СССРнинг 1936 йил 5 декабрдаги Конституциясидан ҳам тузилиши ва ҳам мазмуни жиҳатидан мутлақ фарқ қилмайдиган

¹ СУ ЎзССР, 1925, №1 ст.2 “Правда Востока” 1924 й. 31 ноябр.

² Раҳманкулов Х.А. Возникновение и развитие советского гражданского законодательства Узбекской ССР//Правоведение. 1975. №9.66-72-бетлар.; И.Б.Закиров. Становление и развитие советского гражданского права в БНСР и ХНСР.-: Фан.1988.60-64-бетлар.

³ СУ ЎзССР, 1928, №3 ст.16.

ЎзССРнинг 1937 йил 14 февралдаги Конституциясида фуқаролик ҳуқуқи манбаларининг мазмунига таъсир ўтказувчи энг асосий қоида, у ҳам бўлса мамлакатда шахсий мулк ҳуқуқини таъсис қилишдан иборат эди. Мамлакатда мулкый муносабатларни ташкил қилишда давлат мулкининг ҳал қилувчи роли ва шу туфайли иқтисодий тизимда бошқариш тизимида маъмурий – буйруқбозлик усуллари авж олиши натижасида фуқаролик ҳуқуқининг манбаларида мазмун жиҳатдан ўзгаришлар рўй берди. Мулкый муносабатларни тартибга солишга қаратилган ва тўлиқ, мутлак ғалаба қозонган деб Конституцияда эълон қилинган “Социализм” тузими тамойиллари руҳида суғорилган янги қонунлар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Бунинг барчаси 1963 йил 23 мартда ЎзССРнинг янги кодексининг қабул қилинишига сабаб ва асос бўлди. Ушбу кодекснинг 3-моддасига кўра кўп асосий мулкый масалалар СССР ваколатига тегишли эканлиги белгилаб қўйилди.

1978 йил 19 апрелда собиқ СССРнинг охириги 1977 йил 7 октябрдаги Конституциясидан ҳам моҳияти ва мазмуни жиҳатдан фарқ қилмайдиган, ЎзССРнинг яна битта Конституцияси қабул қилинди. Ушбу Конституцияда “Иқтисодий система”га бағишланган алоҳида боб берилиб, унда социалистик мулкнинг шакллари ва давлат мулки эса, ушбу мулкнинг асосий шакли эканлиги уқтириб ўтилди.

Социалистик ишлаб чиқариш муносабатларининг барпо бўлиши билан фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари субъектларининг таркибий қисмида ҳам жиддий ўзгаришлар рўй берди. Фуқаролик ҳуқуқи муносабатлари янги қоидаларга асосан, тартибга солина бошланди.

Совет давлати ташкилотлари фуқаролик ҳуқуқи субъекти сифатида мулкый муносабатларда асосий ўрин эгаллайди. Давлат ўзига тегишли мулк ҳуқуқининг якка-ю ягона субъекти сифатида ўзининг махсус идоралари, муассасалари орқали мулкый муносабатларда фаол қатнашади.

Социалистик қоидаларга асосан ҳамда янги устав ва низомларга риоя қилинган ҳолда. юридик шахслар вужудга келади. Янги ташкил қилинган қишлоқ хўжалик кооперативлари – қишлоқ хўжалик коммунал артеллари ва “Камбағаллар иттифоқи”, “Кўшчи” каби ширкатлар юридик шахс ҳуқуқига эга бўлди. Диний жамоалар юридик шахс мақомидан маҳрум этилиб, хусусий жамоат ва иттифоклар ҳақидаги умумий қоидаларга итоат этадилар.

Социалистик тузум кишилик жамиятида азалдан давом қилиб келаётган мулкый муносабатларга тубдан ўзгартириш киритади.

Шахсга нисбатан жамоа манфаатлари биринчи ўринга қўйилган ҳолда жамиятда асосий эътибор давлат мулкини ривожлантиришга, мустақкамлашга ва уни ҳар томонлама муҳофаза қилишга қаратилди. Социализм тузумининг ташкил топиши жамиятда ягона ҳукмронликни эгаллаган давлат мулкининг вужудга келиши билан чамбарчас боғлиқ бўлганидай, бундай мақомга эга бўлган давлат мулки ҳам социализм тузумисиз бунёд бўлмаслиги муқаррар эди.

Совет давлати бутун совет халқи номидан давлат мулкининг субъекти ҳисобланади.

Давлат мулки билан биргаликда ширкатлар (кооператив) мулклари ҳам пайдо бўла бошлади. Ер, машина ва техникалардан ташқари ширкат аъзоларининг ҳиссалари асосида ташкил топган мол-мулклар, йиғиштириб олинган ҳосил кишлоқ хўжалик корхонасига ва умумий мулк сифатида жамоага тегишли, деб ҳисобланади. Матлубот ширкатлари ишчи ва фуқаролар жамоалари шаклида ташкил этилади.

Вақф мулки юридик шахс ҳисобланган диний ташкилотга алоҳида шахслар, ташкилотлар, давлат томонидан берилган мол-мулк ва ушбу мол-мулкдан фойдаланиш асосида қўлга киритилган даромадлар ҳисобига ташкил топади.

Ўзбекистоннинг 1927 йилда қабул қилинган Конституциясига асосан, давлат мулки янада мустақкамланди. Гражданлик кодексининг 21-моддасига мувофиқ ер давлат бойлиги ҳисобланади ва унинг хусусий муомала предмети бўлиши мумкин эмаслиги таъкидлаб ўтилди. Ердан фақат фойдаланиш ҳукуки билан эгаллашга йўл қўйилди. Ўзбекистоннинг 1937 йилдаги Конституцияси Ўзбекистоннинг иктисодий негизини социалистик мулк ташкил қилишини қатъий равишда тасдиқлади, биринчи марта ушбу мулк икки шаклдан (давлат ва колхоз-кооператив) иборат эканлигини белгилади. Конституцияда биринчи марта шахсий мулк тушунчаси жорий қилинди ва икки кўринишда (колхоз хонадони ва фуқаролар мулки) ифодаланди, яқка деҳқон ва хунармандларнинг шахсий меҳнатига асосланган майда хусусий хўжалик юритишга рухсат берилди.

1963 йил 23 мартда қабул қилинган Ўзбекистон Гражданлик кодексига биноан, давлат мулки, колхоз-кооператив мулки билан бир қаторда касаба уюшмалари ва бошқа жамоат такилотларининг мулки ҳам социалистик мулк ҳисобланади. “Хусусий мулк” деган тушунча Кодексга киритилмайди. Фақат фуқароларнинг шахсий мулки тан олинади ва у фуқароларнинг моддий ва маданий эҳтиёжларини кондириш учун мўлжалланган бўлиши назарда тутилади. Социалистик мулк ҳуқуқининг объектларида ўзгариш деярли юз бермайди.

Ўзбекистоннинг 1978 йилги Конституциясида давлат мулкининг мавқеи, унинг устунлиги янада кучайтирилди, энди у социалистик мулкнинг “асосий шакли” деб ҳисобланади. Унинг 12-моддасида шундай дейилади: “Давлат колхоз-кооператив мулкни ривожлантиришга ва уни давлат мулки билан яқинлаштиришга кўмаклашади”. Ушбу моддада, ўша даврда коммунистик партиянинг программасида белгиланган мақсад, яъни келажакда ягона коммунистик шаклдаги мулкчиликни барпо этиш ҳақидаги вазифа ўз аксини топади.

Жамиятда давлат мулкининг якка ҳукмронлиги иктисодий муносабатлар соҳасида марказий планлаштириш тизимини ўрнатишга ва шунингдек, маъмурий-буйруқбозлик усулларини қўллашга олиб келди. Мулк эгаси сифатида хўжалик муносабатларида шахсан давлатнинг ўзи қатнашишига ва сиёсий ҳукмрон орган сифатида конун ҳужжатларини ўзи белгилаб беришига имкон туғдирди.

Хусусий мулкнинг бекор қилиниши, социалистик мулкнинг кенг қўламда ривожланиши ва мустақамланиши туфайли мажбурият ҳукуки соҳасида жиддий ўзгаришлар рўй берди. Мажбурият ҳукукининг янги субъектлари (давлат, социалистик ташкилотлар) пайдо бўлди, давлат мулки деб ҳисобланган кўп мол-мулклар, жумладан, асосий ишлаб чиқариш воситалари мажбурият ҳукуки объекти таркибидан чиқариб юборилди, фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқати мажбурият ҳукуки соҳасида чекланди.

Социалистик мулк асосида янги ташкил қилинган корхоналар, хўжалик ташкилотлари ишлаб чиқариш, хом ашё ва маҳсулотларни харид қилиш, сотиш, маҳсулот етказиб бериш, қурилиш, хизмат кўрсатиш ва бошқа мулкый муносабатларнинг турли соҳаларида янги конун ва қоидалар, улар ҳақида юқори бошқарув идоралари томонидан тасдиқланган Низомлар, Уставлар асосида фаолият кўрсата бошладилар. Мисол учун, пахтачилик колхозини ўз Уставига асосан, унинг мавжуд ер майдони, табиатининг шаронти туфайли шолчилик, балиқчилик ва бошқа фаолият билан шуғулланиши учун имкониятларга эга бўлишидан қатъи назар, у фақат пахтани экиш, етиштириш ва асосан, давлатнинг йиғиштириб олувчи ташкилотларига топшириш билан шуғулланиши мумкин, бундай қоида бошқа қишлоқ хўжалик ва саноат корхоналари учун ҳам тааллуқли эди.

Совет ҳокимиятининг бошланғич даврида фуқаролар ўртасида вужудга келадиган мажбуриятларни тартибга солишга қаратилган махсус ҳужжатлари старли эмасди. Ушбу мажбуриятлар юзасидан низолар судларнинг социалистик ҳуқуқий онги асосида, баъзан, совет

ҳокимияти сиёсатига зид бўлмаган Мусулмон ҳукуқи коидаларига асосан ҳал қилинишига йўл қўйилади.

Социалистик корхоналар ўртасида мажбуриятларнинг вужудга келиши, ўзгариши, бекор бўлиши хўжаликни бошқарувчи давлат идораларининг планлаштириш ҳужжатлари қабул қилиниши, ўзгариши, мудлатининг тугатилиши билан боғлиқ эди. Улар ўртасидаги шартномалар планли характерга эга бўлиб, шартномаларни тузиш, ўзгартириш, бажариш юзасидан вужудга келадиган низолар давлат арбитраж идоралари томонидан ҳал қилинади, дастлабки даврларда шартнома планга асосан тузилмаган бўлса, арбитраж шартнома юзасидан вужудга келган низоли кўришдан воз кечарди, сўнги йилларда, айниқса, 1980 йиллардан бошлаб, бу масала бўйича ўзгаришлар рўй бера бошлади, шартнома асосий ҳужжат ҳисобланиб, у планга асосан бўлиш-бўлмаглигидан қатъи назар, арбитраж социалистик корхоналар ўртасидаги даъволарни қабул қилиш ва ҳал қилиш ҳукуқига эга бўлди.

Мажбуриятларнинг алоҳида турлари сифатида бошланғич даври олди-сотди шартномаси кенг кўламда қўлланди. Аммо унинг қўлланиш доираси тобора қисқариб, асосан, чакана савдо соҳасида давлат савдо ташкилотлари билан фуқаролар ўртасида ва истеъмол характерига эга бўлган нарсаларга нисбатан амалда бўлди. Ишлаб чиқаришда ашё сифатида қўлланиладиган техник экинлар (пахта, пилла, чой, каноп, зиғир ва бошқалар)га нисбатан давлат йиғиштириб олувчи ташкилотлари томонидан харид қилиш дастлаб мажбурий тарзда маҳсулот етказиб бериш, давлат сотиб олиш усулларини қўллаш, контрактация шартномасини тузиш йўллари билан амалга оширилди. 1959 йилларнинг охиридан бошлаб барча кишлоқ хўжалик маҳсулотларини харид қилишда контрактация шартномаси қўлланди.

Советлар даврида Ўзбекистон ҳудудида гражданлик ҳукуқи муносабатлари дастлаб Россия Совет Социалистик Республикаси, Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи ва пиروвардида, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг конун ҳужжатлари билан тартибга солинди. Ушбу конун ҳужжатларида белгиланган ва фуқаролар, ташкилотларнинг мулкӣ, шахсий муносабатларини тартибга солишга қаратилган тартиб ва коидалар моҳияти ва мазмуни жиҳатдан, Мусулмон ҳукуқидан фарқли ўлароқ маҳаллий аҳолининг урф-одатлари, анъаналари, азалдан ривожланган маданий меросларини ўзида тўлиқ акс эттира олмади. Собик Совет Иттифоқи таркибида бўлган барча республикаларнинг гражданлик ҳукуқий конунлари, уларда

яшовчи халқларнинг тарихи, ҳозирги шароити қай даражада ривожланганлигидан қатъи назар, бир хил қонун мезонлари остида шаклланди ва ривожланди¹.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари тегишли қонун ҳужжатларида ифодаланадиган асосий қоидалар ҳисобланар экан, уларнинг тадрижий ривожланиши ҳам фуқаролик қонун ҳужжатларининг ривожланиши билан боғлиқ. Агар мамлакатимиз фуқаролик қонунчилиги тарихи бевосита собиқ Совет Иттифоқи фуқаролик қонунчилиги билан боғлиқлигини ҳисобга олсак, собиқ Совет Иттифоқи даврида қабул қилинган фуқаролик қонунчилиги ва унда фуқаролик ҳуқуқи соҳаси тамойилларининг ривожланиши жараёнини кўриб чиқиш лозим.

Маълумки, қитъа ҳуқуқ тизимига асосланган янги ҳуқуқий тизим мамлакатимиз ҳудуди Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари ташкил топиши билан вужудга келган. Айни шу пайтларда янги ҳуқуқий тизим шакллантирила бошланган. Илгари амалда бўлган шариат қоидалари ўрнига янги ҳуқуқий тизимни жорий этиш, албатта, қатор қонунларни қабул қилиш орқали амалга оширилган. Ҳуқуқшунос олим И.Б.Закировнинг фикрича, ўзида кўплаб тамойил-нормаларни ифодалаган Бухоро ва Хоразм Республикаларининг қонун ҳужжатларида фуқаролик ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг тўлиқ тенг ҳуқуқлилиги ва субъектив ҳуқуқлар мавжудлигининг тегишли кафолати билан таъминланганлиги каби умумий тамойиллар ҳам белгиланган эди. Бунда ушбу белгиланган тамойиллар асосида «Республикада аҳолининг турмуши ва руҳиятига мос ҳуқуқий тартиботни ўрнатиш» лозимлиги таъкидланганди².

Дарҳақиқат, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари янги ҳуқуқ тизимининг тамойиллари каби мазкур республикаларда илк маротаба жорий этила бошлади. Албатта, шариат қонунларида ҳам фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг тенглиги эътироф этилса-да, хон ва амирнинг барча муносабатларда чексиз ҳуқуқларга эгаллиги, давлатда бойлар ва аслзодалар ҳуқуқларининг устунлиги қатъий амал қилиши муносабати билан бундай тенглик амалда таъминланмаган эди. Бухоро Халқ Республикасининг 1921 йил 23 сентябр ва 1922 йил 18 августдаги Конституциясида ва Хоразм Халқ Республикасининг 1920 йил 30 апрел ва 1921 йил 23 майдаги Конституциясида фуқаролик ҳуқуқининг қуйидаги принциплари ўрнатилган эди. Ҳуқуқнинг барча субъектив

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тансиф ва шарҳлар.-Тошкент: «Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 1997. -51 б.

² Закиров И.Б. Становление и развитие советского гражданского права в БНСР и ХНСР. -Т.:Изд-во ФАН.1998. -С. 35.

ектлари тенг ҳуқуқлилиги, уларнинг ўз субъектив ҳуқуқларини ўзлари амалга ошира олишлари кафолати, фуқароларнинг эркинлиги ва ҳуқуқлари, шу жумладан, турар-жой ва иш фаолиятини танлаш эркинлиги, ўз мулкини эркин тасарруф этиш ва мулкый муносабатларга киришиш эркинлиги ва шу кабилар¹. Шунингдек, Бухоро ва Хоразм Республикаларида янги фуқаролик ҳуқуқи ва унинг тамойиллари шаклланиши нафақат бу Республикаларнинг Конституциялари, шу билан бирга, уларда қабул қилинган қонун ҳужжатлари орқали ҳам амалга оширилган. Тўрт йил ичида БХСРда фуқаролик ҳуқуқи учун манба сифатида қаралиши мумкин бўлган 200 та ва ХХСРда 150 та меъёрий ҳужжатнинг қабул қилинганлиги фикримизнинг далилидир.

И.Б.Зокировнинг таъкидлашича, биринчи навбатда, тамойиллари Конституцияда мустаҳкамланган фуқаролик ҳуқуқи субъектчилиги тўғрисидаги меъёрлар муҳим аҳамиятга эга бўлди. Булар жумласига, БХСР Халқ Нозирлари Кенгашининг Васийлик тўғрисидаги Низомни ва Чет эл фуқароларининг мулкый ҳуқуқлари тўғрисидаги вақтинчалик Низомни тасдиқлаш ҳақидаги, Никоҳни тузиш ва бекор қилиш ҳақидаги, Алоҳида нозирлик ҳақидаги Низомни, Давлат савдо ва Давлатпахта ҳақидаги, Банклар ҳақидаги, Ширкатлар ҳақидаги Қарорлари қиради².

Гарчи БХСР ва ХХСРларда Фуқаролик кодекслари амалга киритилмаган бўлса-да, ўша даврларда қабул қилинган қонун ҳужжатларида фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига ҳос қоидалар мавжуд эди ва фуқаролик муомаласи айнан шу қоидалар асосида тартибга солина бошланди.

Туркистон АССРда эса, 1922 йилги РСФСР ГК амал қилиши оқибатида фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари мана шу Кодексда ўз ифодасини топган эди.

Ушбу кодексда ўз ифодасини топган тамойиллар хусусида С.Н.Братус фикр билдириб, қуйидагиларни баён қилади:

- фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари сифатида қуйидагилар кўрсатилиши мумкин - фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги, иқтисодий тенглик ва ҳуқуқлардаги тенглик сифатида кўрилади; ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг мувофиқлиги; қонунийлик тамойили; шахснинг эркинлиги; жамоат ва шахсий манфаатларнинг мослиги; фуқаролик ҳуқуқларининг аниқ таъминланганлиги; планлаштириш ва шу кабилар³.

¹ Закиров И.Б. Становление и развитие советского гражданского права в БНСР и ХНСР. -Т.:Изд-во ФАН.1998. - 50 с.

² Уша жойда.

³ Братусь С.Н. Предмет и метод Советского гражданского право. - М.:1963. -134 с.

Дарҳақиқат, собиқ Совет Иттифоқи давридаги ҳуқуқий тизим социалистик давлатнинг сиёсий позициясини ўзида ифодалаганлиги сабабли ҳам, ҳуқуқ тамойиллари, хусусан, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳам давлатнинг иқтисодий соҳадаги сиёсати негизларини ифодалайди. Ҳозирги, ҳаракатдаги фуқаролик ҳуқуқи тамойилларидан фарқ қилиб, 1922 йилдаги Гражданлик кодексда субъектлар ёки иштирокчиларнинг тенг ҳуқуқлилиги эмас, балки ҳуқуқий муносабатларда фуқароларнинг иқтисодий ва ижтимоий маънода тенг ҳуқуқлилиги белгиланади. Чунки бу даврда юридик шахсларнинг барчаси давлатга тегишли бўлиб, давлатнинг ўзи эса жамиятдаги ҳукмрон субъект ҳисобланган ва Совет давлатида шахс манфаатларидан давлат манфаатлари устун қўйилган. Шу маънода ҳар қандай ҳуқуқий муносабатларда давлат фуқаролар билан тенг ҳуқуқли бўлиши мумкин эмас, деган хулосага келинган.

1922 йилда қабул қилинган ва 1963 йилга қадар Ўзбекистон ССРда ҳам амалда бўлган, РСФСР Гражданлик кодексининг 1-моддасида “гражданлик ҳуқуқи бу ҳуқуқлар ўзларининг ижтимоий-хўжалик тайинланишларига зид равишда амалга оширилишни истисно этганда, қонун билан қўриқланади” қондаси мустаҳкамланган эди. Бу қоида ўша пайтда собиқ Совет Иттифоқи ҳали тўлиқ шаклланмаган ва мамлакатда “ҳарбий коммунизм” амал қилиб турган пайтда қабул қилинган эди. Айни шу пайтда, собиқ Совет Иттифоқи раҳбарлари мамлакатни ҳарбий коммунизм асосида ривожланиши мумкин эмаслигини англаб етишлари оқибатида чегараланган доирада ва давлатнинг тўлиқ назорати остида мамлакатда капиталистик муносабатларнинг амал қилишига руҳсат берилди.

Шу муносабат билан қайта тикланган хусусий мулк муносабатлари ва тадбиркорлик фаолиятининг амалга оширилишига руҳсат берилиши, ҳуқуқий тартибга солишнинг тегишли тизимини яратиш заруриятини вужудга келтирди-ки, бусиз иқтисодий муносабатларнинг барқарорлигини таъминлаб бўлмасди. Ана шу ҳаракатларнинг оқибатида жуда қисқа вақтда 1922 йилги ГК қабул қилинди¹.

Б.Рубинштейннинг таъкидлашича, 1922 йилги ГК қабул қилинганунча Совет давлати тартибга солишни хоҳламаган ва умуман ҳеч қандай ҳуқуқий тус беришни истамаган яширин фуқаролик муомаласи мавжуд эдики, давлат ушбу яширин фуқаролик муомаласи давлат

¹ Емельянов В.И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами.- М.: Лекс-Книга. 2002.-15 с.

машинасининг силлик ишлашнинг бузувчи ҳолат сифатида унга қарши кураш олиб борди¹.

Мамлакат янги иқтисодий сиёсатга ўтиши муносабати билан фуқаролик ҳуқуқларини уларнинг ижтимоий-хўжалик тайинланишига қарши амалга оширилишига йўл қўйилди ва тегишли норма қабул қилинди. Бу норма 1922 йилги ГКнинг 4-моддаси бўлиб, унда РСФСР фуқароларига мамлакат ишлаб чиқариш кудратини ошириш мақсадида, фуқаролик ҳуқуқ лаёқати берилди.

1922 йилги ГК асосида С.Н.Братусь фуқаролик ҳуқуқининг қуйидаги асосий тамойиллари борлигини таъкидлаб ўтади:

- фуқаролик ҳуқуқларининг ижтимоий тайинланишига кўра амалга оширилиши;
- ижтимоий ва шахсий манфаатларнинг уйғунлиги;
- режали интизом, шартномавий муносабатлар ва шартнома интизомида хўжалик юритувчи ташкилотларнинг оператив мулкрий мустақиллигида ифодаланадиган демократик централизм;
- тенг ҳуқуқлилиқ;
- социалистик ҳаёт қоидаларига мувофиқ равишда ҳуқуқларни амалга ошириш ва мажбуриятларни бажаришда виждонлилиқ².

Ҳуқуқий тизимнинг ривожланиб бориши, иқтисодий муносабатлар кўламининг ортиб бориши натижасида фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда янги кодификациялашган қонун ҳужжатини қабул қилиш зарурияти юзага келди. 1963 йил қабул қилинган ва 1964 йилдан қучга киритилган Ўзбекистон ССРнинг Гражданлик кодекси нормалари фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини белгилар экан, ўзида давлатнинг иқтисодий соҳадаги сиёсатининг асосий қоидаларини мустаҳкамлайди. Ҳуқуқшунос олим И.Б.Зокиров 1964 йилги ГК асосида фуқаролик ҳуқуқининг қуйидаги тамойилларини санаб кўрсатади:

- социалистик мулкни ва хўжаликни ҳар томонлама барча қоралар билан қўриқлаш тамойили;
- гражданлик ҳуқуқларининг социал тайинланишларига мувофиқ равишда амалга оширилиши тамойили;
- шахсий мулкнинг социалистик мулк билан ҳамбарчас боғлиқлиги тамойили;

¹ Рубинштейн Б. Принципы социально-экономического назначения права в Гражданском кодексе РСФСР. // Советское право. 1926. №3. - 69 с.

² Братусь С.Н. Предмет и метод Советского гражданского право. - М.: 1963. - 143 с.

- фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги, яъни уларнинг мулкӣ ва мулкӣ характерда бўлмаган шахсий муносабатларда, субъектив ҳуқуқларини амалга оширишларида тенг даражада бўлишлари тамойили;

- демократик централизм тамойили;

- фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишда ва мажбуриятларни бажаришда социалистик турмуш қоидаларига мувофиқ виждонан ҳаракат қилиш¹, ушбу тамойиллар жумласига кейинчалик “хўжалик ҳисоби” тамойили ҳам киритилган.

Бу қонун ҳужжати аввалги ГКдан фарқ қилиб, фуқаролик қонунчилиги учун раҳбарий қоида ҳисобланган бир қатор янги нормаларни мутаҳкамлади. Жумладан, 1922 йилги ГКда мавжуд бўлмаган, социалистик мулкни ва хўжаликни ҳар томонлама барча қоралар билан қўриқлаш, шахсий мулкнинг социалистик мулк билан қамбарчас боғлиқлиги, хўжалик ҳисоби қаби тамойиллар 1963 йилги ГКда ўз ифодасини топди. Бу ҳолатни қуйидагилар билан изоҳлаш мумкин. Биринчидан, маълумки собиқ Совет Иттифоқининг дастлабки қонлариданок жамиятда хусусий мулк бўлмаслиги эътироф этилган эди. Ўша даврлар ҳуқуқи тизимнинг моҳияти ҳақида гапириб, В.И. Ленин “биз ҳеч қандай хусусийчиликни тан олмаймиз, биз учун хўжалик соҳасидаги барча нарса оммавий-ҳуқуқийдир”², - деган фикрни илғари сурган эди. Шу асосда 1922 йилги Кодекс нафақат хусусий мулкни, балки шахсий мулкнинг ҳам ҳуқуқий ҳолатини белгиламаган эди. Натижада фуқароларга тегишли бўлган мол-мулкнинг ҳуқуқий мақоми юзасидан жамияда аниқ бир йўналиш мавжуд эмас эди. Лекин жамиятда ҳар бир шахснинг ўз мол-мулкига эга бўлиш эҳтиёжи мавжудлигини ҳисобга олиш лозимлиги юзасидан 1963 йилги ГК шахсий мулк ва социалистик мулк ўзаро қамбарчас боғлиқлиги қоида-ланмаган бўлса-да, ҳуқуқшунос олимлар томонидан “ташаббусқорлик” тамойилини алоҳида ажратиб қўрсатишга ҳаракат қилинган³. Баъзи муаллифлар эса, ташаббусқорлик тамойили бутун фуқаролик ҳуқуқининг эмас, балки хўжалик шартномаларига ўхшаш йирик институтнинг тамойили бўлиши мумкинлиги ҳусусидаги фикрларни билдиришган⁴.

¹ Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг қандлик ҳуқуқи.- Т.: Ўқитувчи.1976. -12-14 б.

² Ленин В.И. Полн. собр. соч.т.44.-398 с.

³ Лебедев К.К. Инициатива субъектов как принцип советского гражданского права.//Правоведение. 1970. №4. -32-40 с.

⁴ Калмыков Ю.Х. Принципы советского гражданского права.// Правоведение.1980. №3. – 74 с.

Албатта, собиқ Совет Иттифоқи даврида ташаббускорлик тамойили фақатгина, халқ хўжалигининг у ёки бу тармоғи учун аҳамиятли ҳисобланган. Чунки тоталитар тузум амалда бўлган шароитда субъектларнинг барчаси учун ташаббускорлик тамойилининг амал қилиши мумкин эмас эди. Зеро, “беш йиллик”, “етти йиллик” планларни, олдиндан тузиладиган шартнома тузиш режаларининг ташаббускорлик асосида ўзгартирилиши бутун тизимдаги бузилишларга олиб келиши мумкин эди. Шу муносабат билан собиқ Совет Иттифоқи тузуми даврида “ташаббускорлик” тамойили кенг қўлланилмади.

Совет қонунлари билан хусусий мулкнинг ман қилиниши граждандлик ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинадиган мулкӣ ва шахсий муносабатларнинг доирасини кискартириб қўйди. Жамиятда давлат мулкнинг яққаҳукмронлик мавқеини эгаллаши ижтимоӣ-иқтисодий муносабатларни тартибга солишда маъмурий-буйруқбозлик усулларини қўллашга олиб келди. Бу эса, ўз навбатида, граждандлик ҳуқуқи нормалари воситасида фуқаролик ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ лаёқатини, фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини чеклаш учун сабаб бўлди. Шу билан бирга, собиқ иттифокда мафкуравий қарашларнинг иқтисодий муносабатларга, шунингдек, ҳуқуқий тартибга солиш воситаларига сингдирилганлиги сабабли фуқаролик ҳуқуқи учун хос бўлган анъанавий тамойиллардан фақат тенг ҳуқуқлилиқ тамойилигина мавжуд эди, ўша даврдаги бошқа барча фуқаролик ҳуқуқи учун хос бўлган тамойилларни мафкуравий тамойиллар сифатида баҳолаш мумкин. Бинобарин, маъмурий-буйруқбозлик ва мафкуравий бўйсундирилганлик тизимида асосланган иқтисодий муносабатларда асосий эътибор тенглик ва шартномалар эркинлигига эмас, аксинча маъмурий-оммавий воситалар ва иқтисодиётнинг мафкура учун хизмат қилишига қаратилган эди. Албатта, ўз даврида собиқ иттифокда мулк шаклларининг тенглиги хусусида (хусусий мулк ва давлат мулки ўртасида эмас, жамоа мулки ва давлат мулки ўртасида) муайян қарашлар мавжуд бўлганлигини ҳам эътироф этиш ўринли. Жумладан, жамоа мулки ва давлат мулкни маълум маънода тенглаштириш бўйича ССРИ Олий суди Пленуми 1946 йилда колхоз мулкига виндикацион даъво муддати қўлланилмаслиги тўғрисида қарор қабул қилиш билан, ушбу мулкни ҳимоя қилишни давлат мулкни ҳимоя қилиш билан тенглаштиргандай бўлди. Бироқ, кейинчалик мазкур норма ўзгартирилди ва колхоз мулки ҳам бошқа юридик шахслар мулки каби бир йиллик даъво муддати асосида ҳимоя қилина бошланди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, совет даврида амал қилган тамойилларда мулкчилик ва мулкдорлик мавқеининг чекланганлиги, хусусий мулкнинг қатъий рад этилиши, хусусий ишларга исталган пайтда давлат ва мансабдор шахсларнинг асоссиз аралашуви, шартномалар эркинлиги эмас, режали иқтисодий ва шартномавий муносабатларнинг ўрнатилганлиги, давлат манфаатлари ва давлат мулкнинг устунлик мавқеи каби ҳолатлар бозор муносабатлари шароитида иштирокчиларнинг тенглигини эътироф этишга, мулкнинг дахлсизлигига, шартноманинг эркинлигига, хусусий ишларга бирор-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслигига, фуқаролик ҳуқуқлари тўсқинликсиз амалга оширилишини, бузилган ҳуқуқлар тикланишини, уларнинг суд орқали ҳимоя қилинишини таъминлаш зарурлигига алмашди.

1.3. Мустақиллик даврида амал қилаётган фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг тизими ва мазмуни

Мустақиллик даврида амал қилаётган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари моҳияти, мазмуни ва ўзига хос бошқа хусусиятлари билан илгариги даврлардаги фуқаролик ҳуқуқи тамойилларидан кескин фарқ қилади. Маълумки, ҳар бир тарихий бир даврда амалга ошириладиган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий асосларга кўра, ўзига хос ҳуқуқий тизим яратилганини кўрамыз. 1963 йилда қабул қилинган ЎзССР Гражданлик кодекси моҳияти жиҳатидан социализм жамиятига хос ғоялар руҳи сингдирилиши билан ифодаланар эди. Кодексда ва бошқа қонунларда давлатнинг хоҳиш - иродаси акс эттирилган маъмурий-буйруқбозлик усуллари кўринишлари мустақил республикамизда қурилаётган янги ижтимоий тузумга ҳеч ҳам мос келмасди.

Эндиликда бизда қурилаётган янги жамиятнинг асосий хусусияти мулкчиликнинг барча шакллари, жумладан, хусусий шакли ҳам таркиб топиши ва тенг равишда ривожланиши, улар асосида бозор муносабатларининг авж олиши, иқтисодиётни ва ҳўжаликни бошқариш тизимида демократик тамойилларга амал қилиниши билан белгиланади. Шу муносабат билан мамлакатимизда ҳуқуқ соҳалари, жумладан, уларнинг ҳуқуқ манбаларидан 1995 йил 21 декабрда биринчи қисми, 1996 йил 29 августда иккинчи қисми қабул қилиниб, 1997 йил 1 мартдан амалга киритилган Фуқаролик кодекси моҳияти ва мазмун жиҳатидан жамият хусусиятларига мос келадиган даражада ишлаб чиқилди.

Мулк шакллари ва бозор муносабатларининг таркиб топиши ҳамда ривожланишида, товар ва пул мазмунига эга бўлган, ҳақ эвазига фуқаролар, юридик шахслар ва давлатлар иштирокида амалга ошириладиган барча мулк, мулк билан боғлиқ шахсий ва тадбиркорликка оид бўлган муносабатларнинг деярли барчаси Фуқаролик кодекси нормалари асосида тартибга солинади. Фуқаролик кодексининг ушбу хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда, унинг моҳиятини ифода этувчи ва унда белгиланган қоидаларнинг хусусиятларини белгиловчи тамойиллар тизими унинг 1-моддасида ўз аксини топди.

Қонун чиқарувчи томонидан бошланғич кўрсатмалар тарикасида ФКнинг 1- моддасида берилган “фуқаролик ҳуқуқининг асосий негизлари” тарикасида танланган мантикий шакл уларнинг таркибига бошқа ўзга негизлардан (тамойил ости, ноҳуқуқий тамойиллардан) ташқари улардан фаркли ўлароқ, ҳуқуқ манбаларида очик ва тизимлашган ҳолда бўлиб, қонунчилик соҳасининг меъёрий асосини ташкил қилади, фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш тизимининг хусусиятини ўзида акс эттиради. Шу йўсиндагина, ушбу негизларни тизим, деб аташга лойик бўлган, ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо қилувчи деб аташ мумкин бўлади. Бутун бирликни ташкил этувчи, бир-бирига узвий боғлиқ бўлган қисмларнинг тизими тушунилади. Ҳуқуқ соҳасида тизимли ёндашишдан фойдаланиш одат тусига кирган. М.С. Коган айтганидай тизимлаштиришга бундай ёндашишнинг аҳамияти шундаки, унинг ёрдамида бутунлик шакллантирилади¹.

Фуқаролик ҳуқуқи фанида раҳбарий ғояларни тизимлаштиришга уринишлар бўлиб келган ва улар умумҳуқуқий, соҳалараро, соҳа, соҳаости, институт, институтларарога бўлинган. Бу тизимли ёндашишнинг бир томони. яъни бутунни қисмларга бўлишни акс эттиради холос. Тизимли ёндашишнинг иккинчи тарафи тизим унсурларининг ўзаро келишганлиги, алоқадорлиги ва тенглиги масалаларини ўрганишдан иборат бўлади².

Ҳуқуқ фани томонидан таклиф этилган кўпчилик асосларни ҳисобга олган ҳолда, фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг ҳаракатлари бўйича қуйидаги тизими таклиф этилади:

а) умумий тамойиллар. Бу тоифадаги тамойиллар бутун фуқаролик ҳуқуқ тизимига тарқалади ва унинг хусусиятини, мазмуини, муҳим хусусиятларини белгилайди. Улар каторига ҳуқуқнинг борли-

¹ Коган М.С. О системном подходе к системному подходу // Философские науки. 1973. № 6. С. 40.

² Комиссарова Е.Г. Принципы в праве и основные начала гражданского законодательства. Дисс...док.юр.ид.наук.Екатеринбург.2002.-С.151.

ги ва кафолатланганлиги, қонунийлик тамойилларини киритиш мумкин;

б) соҳалараро тамойиллар. Улар икки ва ундан ортиқ, кўп ҳолларда аралаш соҳаларни камраб олади, соҳалараро тамойилларда умумхуқуқий тамойиллар ҳам учрайди. Мисол учун, диспозитивлик, шартнома эркинлиги тамойиллари;

в) соҳа тамойиллари. Улар ҳуқуқнинг қайсидир бир соҳасига тегишли бўлади, олайлик, фуқаролик ҳуқуқларини суиистеъмол қилишга йўл қўйилмаслиги тамойили;

г) ҳуқуқий институтлар тамойиллари. Бу хил тамойиллар бир хил ижтимоий муносабатлар гуруҳига аҳамиятли бўлиб, муайян соҳа доирасида, мисол учун, мажбурият ҳуқуқида мажбуриятларни лозим даражада бажариш тамойили.

Ушбу кайд этилган тизимдаги тамойиллар биргаликда, бири-бирига мос ҳолда, ҳаракатда бўлади. Уларнинг ичида умумий ва иккинчи даражали, асосий ва асосий бўлмаганлари мажуд эмас. Шу сабабли ҳам Е.Г.Комиссарованинг тамойилларни “биринчи даражали” (асосий), “ёрдамчи” (асосий бўлмаган)ларга ажратганлиги баҳсли ҳисобланади. Унинг фикрига кўра, биринчилари барча тартибга солишнинг фундаментал, аниқ хусусиятларини ўзида ифодалар экан, иккинчилари, қонунда акс эттирилган масалан, мулкнинг дахлсизлиги, бузилган ҳуқуқларнинг тикланиши, шартномалар эркинлиги каби қонун томонидан тузулган ҳуқуқий ғоялар экан. Шуниси эътиборлики, бу кўриб чиқиладиган ҳолат ФКнинг 1-моддасидаги “асосий” деган атамадан келиб чиқилган бўлиб, унга биноан фуқаролик қонун ҳужжатларининг бошқа “асосий” бўлмаган тамойиллари ҳам борлиги тасаввур қилинади¹. Бизнингча ҳам, бу ҳолатда қонун чиқарувчи томонидан унчалик ўйлаб кўрилмаган “асосий” терминнинг ишлатилиши шундай иккинчи даражали тамойилларга ажратишга олиб келган деб ҳисобласа бўлади.

Юқорида айтиб ўтганимиздай, бу тизимга бундан кейин ҳам ўзгартишлар, тузатишлар киритиб борилиши эҳтимолдан холи эмас, зеро, фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг барча соҳалари учун асосий кўрсатмалар хусусиятига эга бўлган асосий негизлар-тамойиллар фуқаролик ҳуқуқи фанининг энг долзарб муаммовий масалаларидан бўлиб қолаверади.

Фуқаролик кодексининг 1-моддасини мантикий шарҳлайдиган бўлсак, қонун чиқарувчининг фикрича, фуқаролик-ҳуқуқий тартибга

¹ Климова А.Н. Принципы гражданского права. Дисс... канд.юр.д.наук.-М., 2005. –С.37-56.

солишнинг барча соҳалари учун асосий кўрсатмалар хусусиятига эга бўлган қуйидаги асосий негизлар рўйхатини келтириш мумкин.

Биринчи - муносабатлар иштирокчиларининг тенглигини эътироф этиш.

Иккинчи - мулкнинг дахлсизлиги.

Учинчи - шартноманинг эркинлиги.

Тўртинчи - хусусий ишларга бирор-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслиги.

Бешинчи - фуқаролик ҳуқуқлари тўқинликсиз амалга оширилиши.

Олтинчи - бузилган ҳуқуқлар тикланиши.

Еттинчи - уларнинг суд орқали ҳимоя қилинишини таъминлаш.

Саккизинчи – фуқаролар (жисмоний шахслар) ва юридик шахслар ўз фуқаролик ҳуқуқларига ўз эрklarига мувофиқ эга бўлиши ва бу ҳуқуқларини ўз манфаатларини кўзлаб амалга оширилиши.

Тўққизинчи - товарлар, хизматлар ва молиявий маблағларнинг Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида эркин ҳаракатда бўлиши¹.

Ҳ.Р.Раҳмонкулов тамойиллар тўғрисида тўхталиб, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари унинг предметини ташкил қилувчи кўп қиррали мулкый, мулк билан боғлиқ ва мулк билан боғлиқ бўлмаган шахсий ҳамда ташкилий-ҳуқуқий муносабатларнинг хусусиятлари билан ифодаланишини таъкидлайди².

И.Б.Зокиров тамойиллар ҳақида фикр билдириб, ҳаракатдаги ФК асосида фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойилларини 12 та деб кўрсатади ва қуйидаги тўртта тамойилни қўшимча киритади:

1) барча мулк шакллариининг тенглиги ва ҳуқуқий томондан баббаровар ҳимоя қилиниши;

2) мулкый муносабатларнинг мафкуравий муносабатлардан ажратилганлиги;

3) конунда нимаики тақиқланмаган бўлса, рухсат берилади;

4) фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ижтимоий адолат ва қонунийлик тамойиллари асосида амалга оширилади.

Шунингдек, “шартнома тузиш эркинлиги” тамойилининг киритилганлиги юзасидан мулоҳаза шундан иборатки, тамойил Кодексдаги “шартноманинг эркинлиги” шаклида қолса мақсадга мувофиқ бўлар эди. чунки ушбу тамойил моҳияти торайтирилиб қўйилаётган кўринади.

¹ Тамойиллар моҳияти “Мавзуни ўрганилганлик даражаси” қисмида асослантирилади.

² Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, метои ва тамойиллари. -Т.: ТДЮИ.2003.-35 б.

Шу билан бирга, ижобий бир ҳолни таъкидлаш жоизки, Кодексадаги “бузилган ҳуқуқларнинг тикланиши, уларнинг суд орқали ҳимоя қилинишини таъминлаш зарурлиги”, бундай олганда бир тамойил бўлиб кўринади, “фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг бузилган ҳуқуқларининг тикланиши” ва “фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ҳуқуқларининг суд орқали ҳимоя қилинишини таъминлаш”га ажратиб келтирилганлиги эса, тамойилларнинг аниқ ифодаланишини таъминлайди. Кодексадаги “мулкнинг дахлсизлиги” тамойилини “фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари мулкнинг дахлсизлиги”, деб келтирилганлигида ҳам бу тамойил тўларок ифодаланган кўринади¹.

Аммо, ҳаракатдаги ФКнинг 1-моддаси фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизларини тўлиқ қамраб олган деб бўлмайди. Мисол учун, фуқаролик ҳуқуқларини суиистеъмол қилишга йўл қўйилмаслиги, фуқаролик ҳуқуқида диспозитивлик, қонун билан нимаки тақиқланмаган бўлса, рухсат берилиши, ҳуқуқ ва мажбуриятлар виждонан амалга оширилиши, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг муқаррарлиги асосий негизлар қаторига расман киритилмаган, аммо, бу шак-шубҳасиз бундай эмас, ушбу тамойилларни асосий негизлар қаторига киритиш тавсия этилади.

ФКнинг 1-моддасида белгиланган тамойиллар Ўзбекистон Конституциясида белгиланган, “Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ эркинликларга эга” (18-модда), “Фуқароларнинг конституциявий ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас” (19-модда), “Ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга” (25-модда), “Ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш ҳуқуқига эгадир” (37-модда), “Ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади” (42-модда), “Давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқий устуңлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди. Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир” (53-модда), “Мулкдор мулкига ўз хоҳишича эгаллик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади” (54-модда), “Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш ... ҳуқуқи кафолатланади” (44-мод-

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. –Т.: ТДҲИ.2006.-

да) ва бошқа асосий қоидаларга асосланади. ЎзССРнинг 1963 йилдаги Гражданлик кодексининг 1-моддаси эса, фуқаролик қонунларининг вазифаларига бағишланган бўлиб, коммунизм қурилиши давридаги мақсадларни амалга оширишга қаратилган бўлган.

Фуқароларга ва юридик шахсларга ўзларига тегишли ҳуқуқларни ва уни ҳимоя қилишни ўз хоҳишлари билан амалга оширилиши мумкинлиги уларга ўз ҳуқуқларидан мустақил равишда ва эркин фойдаланиш имконини берди.

Фуқаролик ҳуқуқининг вужудга келиши, уни амалга оширишга оид талаблар кодексда ҳозирги янги жамиятнинг маънавий ва ахлоқий қоидаларига ҳурмат қилиш нуқтаи назаридан анча кенгайтириб берилди. Ушбу Кодексда олдинги Кодексга ўхшаб, фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларининг вужудга келиши асослари тариқасида маъмурий ҳамда планлаштириш актлари назарда тутилмаган. Фуқаролар ва юридик шахслар ўз ҳуқуқларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига зиён етказмаслик, жамиятнинг маънавий қоидалари ва ахлоқий нормаларини ҳурмат қилиш, тадбиркорлар эса, иш одоби қоидаларига риоя қилиш, ҳуқуқни суиистеъмол қилишга йўл қўймаслик каби қоидалар ўрнатилди. Ушбу қоидалар тадбиркорларга бевосита тегишлидир. Улар ўз фаолиятларини амалга оширишда рақобатни чеклашга, бозордаги устун мавқеини суиистеъмол қилиб, товарлар ишлаб чиқаришни чеклашга, нарх-навоини ошириб юборишга, бошқа тадбиркорларнинг манфаатига ғирром ҳаракатлар билан зарар етказишга ва бошқа ғайриқонуний ҳаракатларга йўл қўймасдан ўз ҳуқуқларини амалга ошириши лозимлиги ҳақида қоидалар назарда тутилди. Илгариги Кодекснинг 5-моддасида ҳуқуқни амалга ошириш масаласига батафсил эътибор берилмаган, у тегишли қафолатлар билан таъминланмаган эди. Бу моддага биноан, ҳуқуқни амалга оширишда қонунларга риоя қилиш, социалистик турмуш қоидаларини ва коммунизм қураётган жамиятнинг маънавий тамойилларини ҳурмат қилиш каби талаблар назарда тутилган, ҳолос¹.

Бозор муносабатларининг ривож топиши натижасида тадбиркорлар иштирокида амалга ошириладиган барча ҳаракатларни батафсил ҳуқуқий қоидалар билан таъминлаш имконияти бўлмаслиги эҳтимоли ва унинг олдини олиш мақсадида, ФКнинг 1-бобига янги моддалар, яъни фуқаролик қонун ҳужжатларини ўхшашлик бўйича (киёслаб) қўллаш (5-модда) ва иш муомаласи одатлари, маҳаллий урф-одат

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар.-Тошкент: «Иқтисодийёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 1997. -54 б.

ва анъаналарга (6-модда) бағишланган моддалар киритилди. Ушбу моддалардаги қоидалар халқимизнинг маҳаллий урф-одат ва анъаналарини, улар амалдаги қонун талабларига зид келмаган тақдирда эркин қўллаш имкониятини беради. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг дахлсизлик, тенг ҳуқуқлилик тамойилларига асосланиши Кодекснинг 12-15-моддаларида яққол кўзга ташланади. Ушбу моддаларда кўзда тутилган қоидаларни ўтмиш социализм тузуми даврида фараз қилиб ҳам бўлмас эди.

Фуқаролик ҳуқуқи предмети ташкил қилувчи муносабатлар кодекс билан бир қаторда бошқа қонун ва қонун ҳужжатлари воситасида тартибга солиниши кодекс моддаларининг мазмунини белгилашда уларга императив (катъий талаб ўрнатувчи) эмас, балки, диспозитив (белгилаб берувчи) тус беришга ҳаракат қилинади. Бу демак, фуқароларга, юридик шахсларга фаолият турини танлаш, шартномалар тузиш, мажбуриятнинг мазмунини ва бажариш усулларини белгилаш бўйича у ёки бу қоида танлаш ва қўллаш учун эркинлик берилиши назарда тутилди. Уларнинг хатти-ҳаракатлари, ўтмишда бўлганидек, бошидан оёғигача батафсил белгиланмаслиги ёки бўлмаса, бошқача айтганда, фақатгина қонунда назарда тутилган ҳаракатлар эмас, балки ўзаро келишиш йўли билан турли ҳаракатларни қабул қилинган урф-одат ва анъаналарга асосан белгилашга йўл қўйилди, қонун билан тақиқланмаган бошқа барча ҳаракатларни бажариш мумкинлиги ҳисобга олинди. Ушбу тамойилга амал қилинган ҳолда, Кодекс моддаларида бошқа ёрдамчи қонунларга ҳавола қилиш йўли билан турли чеклашлар ўрнатишдан иложи борича воз кечиш кўзда тутилди. Аксинча, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида тарафларнинг тенг ҳуқуқлилиги ҳисобга олинган ҳолда, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилашда шартномага ҳавола қилиш, шартномада бошқача тартиб ўрнатилмаган бўлса, мисол учун, кодексда назарда тутилган қоидага асосан, ҳал қилиниши мумкинлиги назарда тутилади.

Хулоса қилиб айтилганда, мустақиллик даврида амал қилаётган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари моҳияти, мазмуни ва ўзига хос бошқа хусусиятлари билан илгариги даврлардаги фуқаролик ҳуқуқи тамойилларидан кескин фарқ қилади, зеро ҳар бир тарихий бир даврда амалга ошириладиган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий асосларга кўра, ўзига хос ҳуқуқий тизим яратишни тақозо этади.

Таъкидлаш жоизки, республикамиз мустақиллигининг дастлабки даврлариданоқ, фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ соҳаси сифатида мамлакатдаги иқтисодий мулкӣ муносабатларни тартибга солишда-

ги ўрни ва аҳамияти ортди. Бунда иқтисодий ривожлантиришда белгилаб олинган асосий қондалар замирида вужудга келаётган янги иқтисодий муносабатларни тартибга солишга қаратилган қонунчилик базасини яратишдаги бошланғич асослар ва негизларни аниқлаб олиш ва бунда миллий мафкура ва халқнинг менталитетини ҳисобга олиш, қонунчиликни ишлаб чиқишда хорижий тажрибани миллий шароитлардан келиб чиқиб жорий этишга алоҳида эътибор қаратилди ва иқтисодий эркинлаштириши бозор иқтисодиётига ўтишнинг дастлабки даврларида муайян соҳаларда давлатнинг бевосита иштироки ва бош ислохотчилигига асосланди. Бирок, Ўзбекистон мустақил ривожланишининг кейинги босқичларида давлатнинг хусусий сектор фаолиятига аралашувини камайтириш тенденцияси йўлга қўйилди ва ФКнинг 1-моддасида белгиланган “хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралашушга йўл қўйилмаслиги” тамойилининг аҳамияти ортиб борди. Иқтисодий фуқаролик ҳуқуқий тартибга солишдаги тамойилларнинг роли ва аҳамияти ортиб бораётганлигини Президентимизнинг қуйидаги сўзларидан ҳам англаб олиш мумкин: биринчи навбатда, хусусий мулкнинг ҳуқуқ ва ҳимоясини мустақамлашимиз, ҳар қайси хусусий мулкдор қонуний йўл билан қўлга киритган ёки яратган ўз мулкнинг дахлсизлигига асло шубҳа қилмаслигини таъминлайдиган ишончли кафолатлар тизимини яратишимиз зарур. Ҳар бир тадбиркор, аввало, шуни аниқ-равшан билиб олиши керакки, давлат хусусий мулкдор ҳуқуқларининг ҳимоячисидир¹.

Шу маънода, Ўзбекистон фуқаролик ҳуқуқи соҳасининг ривожланиши ва унинг тамойиллари шаклланишида нафақат қатъий иқтисодий-ҳуқуқий тартибга солиш тизими қондалари, балки, миллий мафкура ва менталитетнинг таъсири ва уларда ифодаланган мамлакат ривожланишининг устувор жиҳатлари ҳисобга олинган, деган хулосага келиш мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқи фанида раҳбарий ғояларни тизимлаштиришга уринишлар бўлиб келган ва улар умумҳуқуқий, соҳалараро, соҳа, соҳаости, институт, институтларарога бўлинган. Бу тизимли ёндашишнинг бир томони, яъни бутунни қисмларга бўлишни акс эттиради холос. Тизимли ёндашишнинг иккинчи тарафи тизим унсурларининг ўзаро келишганлиги, алоқадорлиги ва тенглиги масалаларини ўрганишдан иборат бўлади.

---

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Халқ сўзи. 2010 йил 13 ноябрь.

Энг кўп таркалган ва фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини тўғ-рироқ турлаган, фуқаролик ҳуқуқ тамойилларининг тизими таклиф этилди.

ФКнинг 1-моддаси фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари қаторига фуқаролик ҳуқуқларини суиистеъмол қилишга йўл қўйилмаслиги, фуқаролик ҳуқуқида диспозитивлик, қонун билан нимаики тақиқланмаган бўлса, рухсат берилиши, ҳуқуқ ва мажбуриятлар виждонан амалга оширилиши, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг муқарралиги тамойиллари тавсия этилади.

1.4. Англо-америка ва китъа ҳуқуқи тизимида фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг ўзига хос хусусиятлари

Англо-америка ҳуқуқ тизими негизида умумий ҳуқуқ (common law) ётади. Умумий ҳуқуқ Буюк Британияда қироллик судлари фаолияти учун мажбурий бўлган. Судлар томонидан янгидан-янги қарорлар қабул қилиш асосида олдин умумий ҳуқуқнинг ривожланиши таъминланади, унинг ривожини тўхтагач эса, канцлер суди фаолияти натижасида таркиб топган адолат ҳуқуқи (equity) ривожини таъминланди. Бундай дуализм Рим хусусий ҳуқуқи доирасидаги цивил ва претор ҳуқуқлари дуализмига ўхшайди. Кейинчалик умумий ҳуқуқ ва адолат ҳуқуқи йиғиндисидан прецедент ҳуқуқи вужудга келди ва унга парламент томонидан қабул қилинадиган статут ҳуқуқи (statute law) қўшилди. Бирок прецедент ҳуқуқи статут ҳуқуқининг ҳам қўлланиш тартибини белгилай бошлади.

Худди шундай кўринишда инглиз ҳуқуқи Буюк Британия колонияларига –АҚШ, Канада, Австралия, Янги Зелландияга, бошқа мамлакатларга ҳам ўтказилди ва мамлакатларда модификациялаштирилди. Инглиз ҳуқуқи АҚШда энг кўп даражада ўзгаришларга дучор бўлди ва у англо-америка ҳуқуқи тизими деган номни олди¹.

Этиборли томони шундаки, инглиз-америка ҳуқуқ тизимида қонунлар, суд амалиёти, одатлар манбалар ҳисобланса-да, уларнинг нисбати ўзгариб туриши кузатилади. Кейинги пайтларда қонунлар кўпроқ қабул қилинаётган бўлса-да, қонунлар инглиз-америка ҳуқуқ тизимида китъа ҳуқуқ тизимидагидай роль ўйнамайди, фуқаролик қонунчилигининг кодификациялаштирилмаганини, яъни кодекслар мавжуд эмаслигини ўзига хос бир ҳолат дейиш мумкин.

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. 1-қисм.- Т.: ТДЮИ. 2006. -44 б.

Англо-америка ҳуқуқ тизимида прецедент ҳуқуқий муносабатларнинг асосий тартибга солувчиси вазифасини бажаради. Ҳатто Англияда суд мавҳум қонун ижодкорлиги билан шуғуллана олмайди, аксинча, суд ўз ҳулосаларини мавжуд бўлган тамойил ва меъёрларни танлаган ва уларни қўллаган ҳолда ҳаракатдаги мавжуд ҳуқуққа асослантиради. Суд меъёрий ҳужжатнинг тартиблари билан қаттиқ боғланган эмас, суд меъёрий ҳужжатни муайян ҳуқуқбузарликка уни татбиқ этилиш хусусиятини берган ҳолда талқин этади.

Шундай қилиб, англо-америка ҳуқуқ тизимида ҳуқуқий ҳужжат суд талқинини талаб қилади, ҳуқуқни қўлловчи орган эса, фақатгина қонун мазмуни билан боғланиб қолмасдан, балки қонунни талқин этган ва суд қарорларида қайд қилинган прецедентлар билан ҳам боғлиқ бўлади.

Таниқли француз тадқиқотчиси Р.Давид АҚШнинг ҳуқуқ тизимида хос қуйидаги ҳолатни ёзган эди: “Қонун чиқарувчи томонидан чиқариладиган меъёрлар, фақат улар судлар томонидан бир неча бор талқин этилган ва қўллангандан кейингина, меъёрларнинг ўзига эмас, балки уларни татбиқ этган судларнинг қарорига ҳавола қилиш мумкин бўлгандагина америка ҳуқуқ тизимида киритилади.¹

Прецедент ҳуқуқи - юқори суд инстанциялари ҳал қилув қарорлари йиғиндисининг тизимлаштирилган доктринаси бўлиб, улар худди шундай ўхшаш ишларда қўлланилиниши лозим бўлади. Шундай қилиб, прецедентлар ҳуқуқ манбаи бўлиб қолади. Суд ҳал қилув қарорини ўзгартириб боради, ҳуқуқ эса, фойдали аъёналарини сақлаган ҳолда аста-секин ривожланиб боради. Ишни ҳал этишда қўлланилиши мумкин бўлган манбалар доираси ҳаддан ташқари кўп-лиги пайтида илмий техника тараққиёти натижасида машинали ўқиладиган прецедентлар тўпламлари улардан фойдаланишни енгиллаштирмоқда.

Одатлар, айниқса иш муомаласи одатларининг аҳамияти АҚШда жуда катта, улар хусусий характердаги тавсиявий ҳужжатлар асосини ташкил этади, шартнома ҳуқуқи, агентлар, ишониб қўйилган мулк ва бошқаларга бағишланган бўлиб алоҳида штатлар учун модель вазифасини ўтайди².

Ўзбекистон ҳуқуқ тизимида эса, суд прецеденти ҳуқуқ манбаи бўлган меъёрий ҳужжатга нисбатан иккиламчи вазифани бажаради.

¹ Давид Р., Жоффе-Спинози К. Основные правовые системы современности. М., 1996. С.37.

² Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. I-қисм. - Т.: ТДЮИ. 2006. -45-46 б.

Суд прецедентининг ҳуқук тизимидаги худди шундай ўрни ҳақида романо-гермон ҳуқуқий оиласига кирувчи мамлакатларнинг Р.Давид, К. Жоффри-Спинози, И.Ю. Богдановская¹, А. Барак², Х. Кётц, К. Цвайгерт каби қатор муаллифлари ҳам таъкидлаганлар³.

Англо-америка ҳуқуқида ҳам шахслар ҳақидаги қоидалар жисмоний ва юридик шахсларга бағишланган нормаларга бўлинади. Ҳуқук лаёқати ва муомала лаёқатини фарқлаш амалга оширилмайди. Ҳуқук субъектлиги формал жихатдан тенг ҳисобланиб, умумий қоидага кўра, шахс туғилиши билан бошланиб, ўлими билан тугайди. Англо-америка ҳуқук тизимида шахсни бедарак йўқолган деб топиш, ўлган деб эълон қилиш мустақил ҳуқуқий институтлар сифатида мавжуд эмас.

Англо-америка ҳуқуқида мулкни талқин этишнинг асосий белгиси бўлинган (иккиланган) мулкни мавжудлигига йўл қўйиш ҳисобланади. “Бир ашёга-бир мулк ҳуқуқи” тамойили бу ўринда амал қилмайди. Бунинг ўрнига бир неча шахсларни бир ашёга нисбатан, мулк ҳуқуқининг мазмуни ва миқдори иштирокчиларнинг келишуви (эрки, иродаси) орқали белгиланиш тамойили белгиланган. Қитъа ҳуқуқида эса, ашёвий ҳуқуқлар турлари ва мазмуни объектив ҳуқуқда қайд этиб қўйилган бўлиб, бу эса ҳар иккала ҳуқук тизими ўртасидаги фарқни яққол кўрсатади.

Англо-америка ҳуқуқи доирасида мол-мулкни эгаллаш шахсни ашё билан фактик, амалий боғлиқлик ҳолати сифатида талқин этилади, бироқ эгаллашни ҳимоя қилишда махсус эгаллаш даъволари эмас, балки, зарар етказишдан келиб чиқадиган (*traspase u nuisance*) даъволар қўлланади.

Англо-америка ҳуқук тизимида шартнома (*contract*)да деликт (*tort*) муҳим ва асосий тушунчалардан ҳисобланади. Инглиз-америка ҳуқуқ бўйича шартнома - бу санкция билан таъминланган, судга ҳимоя сўраб мурожаат қилиш имконияти назарда тутилган, тақдим этиш (қаноатлантириш) эвазига берилган ваъда ҳисобланади. Шартномани бузганлик учун жавобгарлик зарар етказганлик тамойили асосида белгиланади: қарздор ўзи томонидан йўл қўйилган бузилиш учун айбидан қатъи назар, жавоб беради.

Деликт ҳуқуқи суд амалиёти томонидан ишлаб чиқилган махсус деликтлар йиғиндиси сифатида намоён бўлади. Бош (генерал) деликт

¹ Богдановская И.Ю. Закон в английском праве. М, 1987. С.103.

² Барак А. Судебное усмотрение. М., 1999.

³ Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2 т. Т.1. Основы. М, 2000. С.140,403.

мавжуд эмас, фақат унинг доктринал моделларигина мавжуд. Деликт дейилганда, шахсга ёки мол-мулкка зиён етказиш тушунилади. Махсус деликтларнинг легал таснифи ҳам мавжуд эмас. Умумий қондага кўра, ушбу деликтлар учун жавобгарлик зиён етказувчининг айби бўлган тақдирда рўй беради¹.

Хулоса ўрнида айтиш лозимки, англо-америка ҳуқуқ тизими негизида умумий ҳуқуқ ётади. Судлар томонидан янгидан янги қарорлар қабул қилиш асосида олдин умумий ҳуқуқнинг ривожланиши таъминланади, унинг ривожини тўхтагач эса, масалан Англияда канцлер суди фаолияти натижасида таркиб топган адолат ҳуқуқини ривожини таъминланади. Бундай дуализм Рим хусусий ҳуқуқини доирасидаги цивил ва претор ҳуқуқлари дуализмига ўхшайди. Кейинчалик умумий ҳуқуқ ва адолат ҳуқуқини йиғиндисидан прецедент ҳуқуқини вужудга келди ва унга парламент томонидан қабул қилинадиган статут ҳуқуқини қўшилади. Бирок прецедент ҳуқуқини статут ҳуқуқининг ҳам қўлланиш тартибини белгилай бошлади. Инглиз ҳуқуқини АҚШда энг кўп даражада ўзгаришга дучор бўлди ва у англо-америка ҳуқуқини тизими деган номни олди. Англо-америка ҳуқуқини тизимида қонунлар, суд амалиёти, одатлар манабалар ҳисобланса-да, уларнинг нисбати ўзгариб туриши кузатилади. Кейинги пайтларда қонунлар кўпроқ қабул қилинаётган бўлса-да, қонунлар инглиз-америка ҳуқуқини тизимида китъа ҳуқуқини тизимидагидай роль ўйнамайди, фуқаролик қонунчилиги бўйича кодекслар мавжуд эмаслигини ўзига хос бир ҳолат дейиш мумкин. Англо-америка ҳуқуқини тизимида прецедент ҳуқуқини муносабатларнинг асосий тартибга солувчиси вазифасини бажаради. Суд меъёрий ҳужжатнинг тартиблари билан қаттиқ боғланган эмас, у меъёрий ҳужжатни муайян ҳуқуқбузарликка унинг татбиқ этилиши хусусиятини берган ҳолда талқин ётади. Шундай қилиб, англо-америка ҳуқуқини тизимида ҳуқуқини ҳужжат суд талқинини талаб қилади, ҳуқуқини қўлловчи орган эса, фақатгина қонун мазмуни билан боғланиб қолмасдан, балки, қонунни талқин этган ва суд қарорларида қайд қилинган прецедентлар билан ҳам боғлиқ бўлади, прецедентлар ҳуқуқини манбаи бўлиб қолади, одатлар эса, масалан, АҚШнинг алоҳида штатлари учун модель вазифасини ўтайди. Ўзбекистон ҳуқуқини тизимида эса, суд прецеденти ҳуқуқини манбаи бўлган меъёрий ҳужжатга нисбатан иккиламчи вазифани бажаради.

Суд прецедентининг суд амалиётидаги аҳамияти, ҳуқуқини ҳужжат суд талқинини талаб қилиши, ҳуқуқини қўлловчи орган фақатгина,

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқини. I-қисм. - Т.: ТДЮИ. 2006. - 50, 51 б.

қонун мазмуни билан боғланиб қолмасдан, суд қарорларида қайд этилган суд прецедентлари билан боғлиқ бўлиши, назаримизда, ижобий ҳолат ва ўрганишни талаб қилади, деб ҳисоблаймиз.

Қитъа ҳуқуқ тизимининг тарихий илдизлари Рим хусусий ҳуқуқига бориб тақалади. Европа ҳуқуқшунос олимлари томонидан рим хусусий ҳуқуқи нормаларини такомиллаштириш асосида қитъа давлатларида миллий фуқаролик ҳуқуқи тизимлари вужудга келди. Қитъа ҳуқуқ тизимида ҳуқуқни оммавий ва хусусий ҳуқуқ соҳаларига ажратиш мавжуд. Оммавий ҳуқуқ - бу сиёсий ҳокимиятни ташкил этиш ва амалга оширишни тартибга солади, у жамият манфаатларини ифодалайди, унинг асосида давлат ҳокимияти туради. Хусусий ҳуқуқ-цивил ҳуқуқи (фуқаролик ҳуқуқи) алоҳида кишилар, хусусий шахслар манфаатларига хизмат қилади. Бу шахслар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида тенг ҳуқуққа эгадир ва уларнинг ҳеч бири алоҳида имтиёзларга эга эмас.

Қитъа ҳуқуқ тизимида ҳам ягоналик, бир хиллик мавжуд эмас. Унда икки асосий йўналиш Германия ва Франция фуқаролик қонунчилиги фарқланади. Европа давлатлари ўз фуқаролик қонунчилигини шакллантирганда ушбу давлатларнинг ё униси ё бунисидан андоза олган.

1804 йилдаги Франция фуқаролик кодексининг¹ тузувчилари унда демократия, тенглик, эркинлик, инсон ҳуқуқи каби ғояларни мустаҳкамлашни мақсад қилиб олгандилар. Бу буржуаз-демократик революция йўлини танлаган мамлакат фуқаролик қонунининг биринчи кодификацияси эди, лойиҳа муаллифлари эса, ҳуқуқнинг энг муҳим вазифаси сиёсий ёки бошқа ижтимоий ўзгаришларни қўллаб, қувватлаш масаласида мавжуд, эскириб бораётган ва янгиланаётган норма ва процедураларнинг ўзгариб бораётган шароитларга мослашишидан иборатлигини тушунган ҳолда², революция ғояси “тарғибот” кучини ва эски тартибнинг ҳуқуқий органлари мустаҳкамлигини бирлаштиришга мажбур эдилар³.

Франция фуқаролик кодексининг кўпчилик тузилма ва тушунчалари Рим хусусий ҳуқуқидан бирламчи ҳолатида эмас, балки монархик Франция юристлари асарларида ифодаланган ҳолда қайта ишланган йўсинда олинган. Кодекснинг кириш қисмидаги 6-моддасида “жамоат тартиби ва яхши ахлоқлар хусусий келишувлар натижасида

¹ См.: Французский Гражданский Кодекс 1804 года. Перевод И.С. Перетерского. М., 1941.

² Графский В.Г. Традиции и обновление в праве: ценностное изменение перемен / Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление. М., 1996. –С. 87.

³ Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия.М., 2000. – С. 83.

бузилиши” мумкин эмаслиги қатъий белгилаб қўйилган. 7 ва 8-моддаларида эса, фуқароларнинг конун олдидаги формал тенглиги эълон қилинган. 1584, 1196, 2021-моддаларида адолат тамойилига ҳавола мавжудлигини кўрамиз. Испания фуқаролик кодексига эса, умумий тамойилларнинг ҳуқуқ манбалари қаторига киритилиши тўғридан-тўғри кўрсатиб қўйилган¹. Япония Гражданлик кодекси ҳам Германия ва Франция Гражданлик кодекслари асосий наъмунаси бўйича тузилган ва унда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини асосий асослантирувчи, раҳбарий ва асосий тамойилларга ажратади. Кодекснинг 1-моддасида шахс эркинлиги, шахс ҳуқуқи, шахс ҳуқуқининг ижтимоий хусусиятлилиги, соф виждонлилиқ, ҳуқуқни суиистеъмол қилмаслик, шахс ва жинсларнинг тенглигига асосланган ҳолда, конунни талқин этиш каби ўзига хос раҳбарий тамойиллари белгилаб қўйилган².

Қитъа ҳуқуқи тизими манбалари ҳақида сўз кетганда, уни муайян ҳуқуқий таълимотлар (доктриналар) энг аввало, Рим ҳуқуқи таъсири остида ривожланганини қайд этиш лозим. Бу ҳуқуқ тизими нормаларини шакллантиришда илмий мавҳумлаштириш, инсон ақл-идроқи ва омиллар фаолияти ҳал қилувчи рол ўйнаганини таъкидлаш лозим. Қитъа ҳуқуқ тизими ёндошувининг моҳияти у ёки бу амалий ечимни топиш ва уни киёмига етказиш эмас, балки асосийси умумий намунавий тамойилни ишлаб чиқиш, кейин унинг ёрдамида ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ҳисобланади.

Қитъа ҳуқуқ тизимида одат ҳуқуқи манбалар сифатида жуда кам аҳамиятга эга. Одатлар амалдаги позитив ҳуқуқни тўлдирувчи иш муомаласи одатлари кўринишида намоён бўлади. Ҳуқуқий тартибга солишда асосий таянч маркази конун ҳисобланади.

Қитъа ҳуқуқ тизимида прецедент (ўхшаш, тенг) ҳуқуқи мавжуд эмас, чунки ҳуқуқдаги камчиликларни конунчилик ёрдамида бартараф этишнинг аниқ йўллари мавжуд, бу эса, камчиликларни амалиёт орқали бартараф этишга зарурат қолдирмайди³.

Қитъа ҳуқуқ тизимида шахслар тўғрисидаги нормалар икки қисмга бўлинади: жисмоний ва юридик шахслар тўғрисида. Жисмоний шахсларнинг ҳуқуқ лаёқати уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш лаёқати, муомала лаёқати, қобилият сифатда таърифланади. Ҳуқуқ лаёқати барча учун тенг бўлиб, унинг мазмуни позитив ҳуқуқ билан белгилаб қўйилган. Инсоннинг соғлиги ва ёшига қараб муомала лаёқатининг бир неча даражалари белгиланган.

¹ См. Сравнительное конституционное право./Под.ред.В.Е.Чиркина.-М.1996.-С.321-664.

² Пиляева В.В. Гражданское и торговое право Японии в юридических конструкциях, схемах и таблицах. Москва. 2001.-С. 16-17.

³ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи.1-қисм.- Т.: ТДЮН. 2006. – 38 б.

Қитъа ҳуқуқ тизимида мулк ҳуқуқини талқин этишда Рим анъаналарига ва энг аввало, “бир ашёга нисбатан иккита тўлиқ мулк ҳуқуқи бўлиши мумкин эмас”, деган асосий тамойилдан келиб чиқилади. Мулк ҳуқуқи ягона ва бўлинмасдир. Бўлинган ёки иккиланган мулк бўлиши мумкин эмас.

Қитъа ҳуқуқ тизими амал қилаётган тамойиллардан яна бири - бу мулк ҳуқуқининг энг тўлақонли тамойилидир (*plena in re potestas*). Европа мамлакатларининг қонунчилигида мулк ҳуқуқининг таркибий қисмлари (мулкдор ваколатлари-эгаллаш, тасарруф этиш, даромад олиш ҳуқуқи ва шу кабилар) турлича ифодаланилади, баъзан эса, ҳатто, ғаройиб ваколат ҳам (масалан, мол-мулкни йўқ қилиб ташлаш ҳуқуқи) белгилаб қўйилган¹.

Қитъа ҳуқуқ тизимида мажбурият ҳуқуқи шахслар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишга мўлжалланган ҳуқуқ нормалари тизимидан иборат. Мажбуриятлар вужудга келишининг бир неча бош асослари фарқланади - шартнома, бир томонлама битим, зарар етказиш (деликт), топшириқсиз бошқаларнинг ишларини юритиш, асоссиз бойиш ва қонун. Жабрланувчининг шахсига ёки мол-мулкига қандайдир муайян шартнома билан боғлиқ бўлмаган ҳолда, зиён етказиш деликт ҳисобланади. Шартномани бузгани учун ва деликт учун жавобгарлик айблилик тамойили асосида белгиланади.

Қитъа ҳуқуқ тизимида деликтлар бош ва махсус деликтларга бўлинади. Бош деликт стандарт қоидаларга киритилган ҳар қандай зиённи қоплаш учун асос бўладиган умумий қоидалардан иборат. Махсус деликтлар зиённинг алоҳида характери (мулкий зиён, маънавий зиён, шахсга етказилган зиён, соғлиққа етказилган зиён), зарар етказиш манбаи (оширилган хавф манбаи), айбли (айбли ёхуд айбсиз жавобгарлик), зарар етказувчининг шахси (масалан, ёлланма ходим, давлат хизматчиси) ва бошқа ҳолатлар бўйича ўз хусусиятига эга.

Мутлақ ҳуқуқлар (интеллектуал мулк) инсон тафаккури, ижодий фаолият натижалари халқаро конвенциялар-муаллифлик ҳуқуқига бағишланган Берн ва Женева, патент тартибга солувчи Париж ва бошқа конвенциялар асосида яратилган ва қонунчиликда мустаҳкамланган. Шу сабабли ҳам, бу масалада қитъа ва англо-америка ҳуқуқ тизими билан боғлиқ ўзига хос хослик мавжуд эмас. Ҳар иккала тизимга кирувчи мамлакатлар қонунчилиги ушбу конвенциялар асосида бир хил моделлар, қолиплар ва андозалар асосида таркиб топди.

---

¹ Ўша жойда. -41 б.

Қитъа ҳуқуқ тизимида муаллифлик ёки патент ҳуқуқлари тушунчаларидан фойдаланилади, баъзан улар “мутлак ҳуқуқлар” номи билан умумлаштирилади. Англо-америка ҳуқуқида эса, адабий (бадий) ва саноат мулки, деган иборалар қўлланади, интеллектуал мулк тушунчаси уларни бирлаштирувчи ибора ҳисобланади. Бундай ибораларни қўллаш халқаро конвенцияларда ҳам қитъа ҳуқуқ тизимининг баъзи мамлакатларида, масалан, Францияда ҳам русмга айланган. Бундай ҳуқуқларнинг ҳимояси мутлак эканлигини таъкидлаш маъносида, бундай ҳолда ҳам “мулк” атамасидан шартли равишда фойдаланилади.

Тадқиқот ишимизнинг советлар даврида амал қилган фуқаролик ҳуқуқий тамойилларининг танқидий таҳлил қисмида келтириб ўтганимиздай, қитъа ҳуқуқ тизимида асосланган янги ҳуқуқий тизим мамлакатимиз ҳудуди Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари ташкил топиши билан вужудга келган. Айтиш мумкин, шу пайтларда янги ҳуқуқий тизим шакллантирилди бошланган. Илгари амалда бўлган шариат қоидалари ва одат нормаларидан воз кечиш қийин бўлганлиги, улар ўрнига янги ҳуқуқий тизимни жорий этиш, албатта, қатор қонунларни қабул қилиш орқали амалга оширилганлиги таҳлил этилган.

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг, иқтисодиётда бозор муносабатларининг жорий қилиниши оқибатида фуқаролик қонун ҳужжатлари бозор муносабатлари тамойиллари асосида шакллантирилди. Шу маънода фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳам бозор қонунчилигига хос қоидаларни ўзида мустаҳкамлади. Ҳ.Р.Раҳмонқулов амалдаги фуқаролик қонунчилигида ифодаланган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари моҳияти ҳақида гапириб, қуйидагича фикр билдиради:

- Ўзбекистон Республикасининг аввалги, тоталитар жамият қурилишидан янги халқпарвар демократик жамият қуришга ўтиши давлат мулкисининг эгаллаган монополия ҳолатидан воз кечишлик, жамиятда хусусий мулкчилик жорий этилиши, бозор муносабатларининг шаклланиши, маъмурий-бўйрукбозлик методининг қўлланилмаслиги ва иқтисодиёт тизимида демократик метод ва шакллардан фойдаланиш ҳуқуқининг ўтмишдаги баъзи тамойилларидан воз кечишга, демократик жамиятнинг эҳтиёжларига жавоб берадиган тамойилларнинг пайдо бўлишига фуқаролик ҳуқуқининг амалда бўлган тамойилларининг характерини ўзгартиришига сабаб бўлди¹.

¹ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.-Т.:ТДҶОН.2003.-35-36 б.

1997 йил 1 мартдан амалга киритилган Фуқаролик кодексида бозор муносабатлари қонуниятларига мос келадиган, ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамият қуришга хизмат қиладиган раҳбарий қонуниятлар белгиланди. ФКнинг 1-моддаси иштирокчиларнинг тенглиги, мулкнинг дахлсизлиги, шартноманинг эркинлиги, хусусий ишларга бирор-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслиги, фуқаролик ҳуқуқлари тўскинликсиз амалга оширилиши, бузилган ҳуқуқлар тикланиши, уларнинг суд орқали ҳимоя қилиниши, фуқаролар (жисмоний шахслар) ва юридик шахслар ўз фуқаролик ҳуқуқларига, ўз эрklarига мувофиқ эга бўлиш ва бу ҳуқуқларини ўз манфаатларини кўзлаб амалга ошириши, товарлар, хизматлар ва молиявий маблағлар Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида эркин ҳаракатда бўлиши каби тамойилларни белгилаб берди.

Буларга қўшимча равишда мулкнинг дахлсизлиги ва фуқаролик ҳуқуқида диспозитивлик каби тамойиллар ҳуқуқшунос олимлар томонидан фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари сифатида эътироф этилади¹.

Таъкидлаш жоизки, ҳозирги кунда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг қайсилари айнан, асосий тамойиллар сифатида эътироф этилиши масаласи хусусида яқдил фикрлар мавжуд эмас. Ҳар бир мутахассис бошқа олимларнинг фикрларидан фарқли равишда битта ёки иккита қондани фуқаролик ҳуқуқининг асосий қондаси сифатида санаб ўтади. Албатта, бу ўринда барча ҳуқуқшунос олимлар ФКнинг 1-моддасида белгиланган қондаларни асосий тамойиллар сифатида эътироф этишса-да, фуқаролик ҳуқуқи учун хос бўлган у ёки бу муҳим қондани фуқаролик ҳуқуқининг асосий қондаси сифатида талкин этишади. Масалан, Ҳ.Р.Раҳмонқулов ФКнинг 1-моддасида санаб ўтилганларидан ташқари мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилиги ва уларнинг баб-баравар муҳофаза этилиши ва фуқаролик ҳуқуқида диспозитивликни фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари² сифатида эътироф этса, И.Б.Зокиров мулк муносабатларнинг мафкуравий муносабатлардан ажратилганлиги, қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса, руҳсат берилиши ва фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари иштирокчиларининг ижтимоий адолат ва қонунийлик принципларини³ фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари сифатида белгилаб беради, Н.Д.Егоров фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг эркин

¹ Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи.- Т.:Адолат.1996. -11 б.; Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Т.:ТДЮИ.2003. -36 б.

² Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.- Т.:ТДЮИ.2003.-36 б.

³ Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи.- Т.:Адолат.1996. -11-12 б.

йўналтирилганлигини¹ фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари таркибига киритади, Е.А.Суханов фуқаролик ҳуқуқларини олинишидаги, амалга оширилишидаги ва ҳимоя қилинишидаги мустақиллиги ва эркинлик ҳамда фуқаролик ҳуқуқларини ноқонуний бузишга ва уни лозим бўлмаган даражада амалга оширилишига йўл қўйилмаслигини² ҳам асосий тамойил сифатида эътироф этади. Н.Саид-Газиева эса, истеъмолчи ҳар доим ҳақ ва истеъмолчи мутахассис эмас, деган тамойилларни ҳуқуқнинг асосий тамойилларидан бири эканлигини таъкидлайди³.

Албатта, мазкур фикрларда ифодаланган ва юқоридаги олимлар томонидан тамойил сифатида таклиф этилаётган ҳолатларнинг барчасини ҳам фуқаролик ҳуқуқининг умумий негизлари сифатида эътироф этиб бўлмайди. Бирок, юқорида баён этилган ҳар бир қоида ҳам тегишли соҳа учун асосий қоида эканлигини ҳисобга олсак, уларнинг фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари тизимига мансублигини тан олиш лозим бўлади. Масалан, Н.Ш.Саид-Газиева томонидан таклиф этилаётган ва ҳаттоки, ҳуқуқнинг (эътибор беринг, фақат фуқаролик ҳуқуқ соҳасининг эмас) асосий тамойилларидан бири эканлиги таъкидланган истеъмолчи ҳар доим ҳақ ва истеъмолчи мутахассис эмас, тамойиллари фақатгина истеъмолчилар билан боғлиқ фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар учун асосий қоида ҳисобланади.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг тадрижий ривожланишини таҳлил этиб, ҳар бир иқтисодий ривожланиш босқичида тамойиллар давлатнинг иқтисодий сиёсатини ўзида акс эттириб келганлигини ҳамда ҳар доим бу тамойиллар фуқаролик муомаласини тартибга солишда энг асосий қоидалар сифатида эътироф этилганлигини таъкидлаш лозим. Зеро, муайян соҳани тартибга солишда давлат томонидан тегишли мезонларнинг, бошланғич асосларнинг ва негизларнинг белгилаб олиниши давлат сиёсатининг шу соҳадаги йўналиши, мақсад ва вазифаларини англатади.

Юқоридагиларга асосланган ҳолда, бизнинг фикримизча, мусулмон ҳуқуқи мулкий ва шахсий номулкий муносабатларни тартибга солишга қаратилган меъёрларни муайян умумийлик асосида бирлаштирамайди ва уларнинг барчаси учун хос бўлган асосий қоидалар, бошланғич асослар ва негизларни белгиламайди, мусулмон ҳуқуқи-

¹ Гражданское право/ Под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого.т.1.-М.: 2003.Проспект. -26 с.

² Гражданское право: В 2-х т. том 1.: Учебник/ Отв. ред.Е.А.Суханов. (Автор этой главы Е.А.Суханов).- М.: БЕК.1998. -38 с.

³ Саид-Газиева Н.Ш. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасида истеъмолчиларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш.- Т.:ТДҶОИ.2005.-55 б.

нинг тамойиллари ўзига хос эркинлик, хатти-ҳаракатларга нисбатан тақиқнинг уйғунлигида шаклланади, мусулмон ҳукукида юридик шахс тушунчаси бўлмаган ва фуқаролик ҳукукининг субъекти сифатида асосан, фуқаролар тан олинган, мажбуриятнинг келиб чиқиши ва унинг мазмуни, бажариш усуллари белгилашда, ҳуқуқлари бузилган тақдирда эса юзага келадиган оқибатларни келишиб олишда унинг тарафларига кенг ҳуқуқ берилган, мусулмон фуқаролик ҳуқуқи ҳам ўз моҳияти жиҳатидан хусусий мулкнинг муқаддаслиги ва дахлсизлиги, аҳолининг табақаларга, жинсларга бўлиниши, диний этикаси, мулк эгаси бўлиш ёки бўлмалиги ва бошқа тамойилларга жавоб бериши билан ифодаланади.

БХСР ва ХХСР фуқаролик ҳукукида хусусий мулк ҳукукини химоя қилишнинг ҳар хил воситалари назарда тутилган эди. Виндикация - биров эгаллик қилиб турган мулкни судда даъво иши кўзғатиш йўли билан талаб қилиб олиш ҳукуқи илгари национализация қилинган ва кейинчалик қайтарилиши лозим, деб топилган мулкдорларга ҳам берилар эди. Масалан, фуқаролар турли муассасалар томонидан банд қилинган биноларни қайтариш ҳақида даъво аризаси билан судларга мурожаат этиш имкониятига эга бўлган.

Советлар даврида мамлакатимизда амал қилган тамойилларда мулкчилик ва мулкдорлик мавқеи чекланганлиги, хусусий мулк катъий рад этилиши, хусусий ишларга исталган пайтда давлат ва мансабдор шахсларнинг асоссиз аралашуви, режали иқтисодий ва шартномавий муносабат ўрнатилганлиги, давлат манфаатлари, давлат мулкнинг устунлик мавқеи каби ҳолатлар танқидий таҳлил этилиб, ҳуқуқий асослаб берилган.

1963 йилда қабул қилинган ЎзССР Гражданлик кодекси моҳияти жиҳатидан социализмга хос ғоялар руҳи сингдирилиши билан ифодаланарди. Бугунги янги жамиятнинг асосий хусусияти эса, мулкчиликнинг барча шакллари тенг равишда ривожланиши, улар асосида бозор муносабатлари авж олиши, иқтисодиётни ва хўжаликни бошқариш тизимида демократик тамойилларга амал қилиниши билан белгиланади ва бу 1997 йил 1 мартдан амалга киритилган Фуқаролик кодексининг I-моддасида ўз аксини топди.

Фуқаролик ҳукуқи фанида раҳбарий ғояларни тизимлаштиришга уринишлар бўлиб келган ва улар умумҳуқуқий, соҳалараро, соҳа, соҳаости, институт, институтларарога бўлинган. Энг кўп тарқалган ва фуқаролик ҳукуқи тамойилларини тўғрироқ турлаган, фуқаролик ҳуқуқ тамойилларининг тизими тақлиф этилмоқда.

Фуқаролик кодексининг I-моддаси фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари қаторига фуқаролик ҳуқуқларини суиистеъмол қилишга йўл қўйилмаслиги, фуқаролик ҳуқуқида диспозитивлик, қонун билан нимаики тақиқланмаган бўлса, рухсат берилиши, ҳуқуқ ва мажбуриятлар виждонан амалга оширилиши, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг муқарраллиги тамойиллари тавсия этилади.

Англо-америка ҳуқуқ тизимини тадқиқ этиб, унинг негизда умумий ҳуқуқ (common law) ётиши, умумий ҳуқуқ Буюк Британияда қироллик судлари фаолияти учун мажбурийлиги, судлар томонидан янги қарорлар қабул қилиш асосида олдин умумий ҳуқуқнинг ривожланиши таъминланиб, унинг ривожини тўхтагач эса, қанчалар суди фаолияти натижасида таркиб топган адолат ҳуқуқи (equity) ривожини таъминланишини, бундай дуализм Рим хусусий ҳуқуқи доирасидаги цивил ва претор ҳуқуқлари дуализмига ўхшашлигини, англо-америка ҳуқуқида мулкни талқин этишнинг асосий белгиси бўлинган (иққиланган) мулкни мавжудлигига йўл қўйиш ҳисобланишини, “Бир ашёга-бир мулк ҳуқуқи” тамойили бу ўринда амал қилмаслигини, бир неча шахсларни бир ашёга нисбатан мулк ҳуқуқини мазмуни ва миқдори иштирокчиларнинг келишуви (эрки, иродаси) орқали белгиланиш тамойили мавжудлигини, қитъа ҳуқуқида эса, ашёвий ҳуқуқлар турлари ва мазмуни объектив ҳуқуқда қайд этиб қўйилган бўлиб, бу эса, ҳар иккала ҳуқуқ тизими ўртасидаги фарқни яққол кўрсатишини, Англо-америка ҳуқуқ тизимида шартномани бузганлик учун жавобгарлик зарар етказганлик тамойили асосида белгиланишини, қарздор ўзи томонидан йўл қўйилган бузилиш учун айбидан қатъи назар, жавоб беришини, деликт ҳуқуқи суд амалиёти томонидан ишлаб чиқилган махсус деликтлар йиғиндиси сифатида намоён бўлишини, Бош (генерал) деликт йўқлиги, фақат унинг доктринал моделларигина мавжудлигини, деликт дейилганда, шахсга ёки мол-мулкка зиён етказиш тушунилишини, ушбу деликтлар учун жавобгарлик зиён етказувчининг айби бўлган тақдирда рўй беришлигини илмий-назарий жиҳатдан асослаб беради.

Қитъа ҳуқуқ тизими таҳлил этилиб, унинг тарихий илдизлари Рим хусусий ҳуқуқига бориб тақалади, унда икки асосий йўналиш Германия ва Франция фуқаролик қонунчилиги фарқланади, Европа давлатлари ўз фуқаролик қонунчилигини шакллантирганда ушбу давлатларнинг ё униси ё бунисидан андоза олган, қитъа ҳуқуқ тизими ёндошувининг моҳияти умумий намунавий тамойилни ишлаб чиқиш

ва унинг ёрдамида ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ҳисобланади, қитъа ҳуқуқ тизимида одат ҳуқуқи манбалар сифатида жуда кам аҳамиятга эга, одатлар амалдаги позитив ҳуқуқни тўлдирувчи иш муомаласи одатлари кўринишида намоён бўлади, ҳуқуқий тартибга солишда асосий таянч маркази қонун ҳисобланади, қитъа ҳуқуқ тизимида прецедент (ўхшаш, тенг) ҳуқуқи мавжуд эмас, чунки ҳуқуқдаги камчиликларни қонунчилик ёрдамида бартараф этишнинг аниқ йўллари мавжуд, бу эса, камчиликларни амалиёт орқали бартараф этишга зарурат қолдирмайди, бу ҳуқуқ тизимида мулк ҳуқуқини талқин этишда “бир ашёга нисбатан иккита тўлиқ мулк ҳуқуқи бўлиши мумкин эмас”, деган асосий тамойилдан келиб чиқилади, бу ҳуқуқ тизими амал қилаётган тамойиллардан яна бири - бу мулк ҳуқуқининг энг тўлақонли тамойилидир (*plena in re potestas*), шартномани бузгани учун ва деликт учун жавобгарлик айблилик тамойили асосида белгиланади, бу ҳуқуқ тизимида деликтлар бош ва махсус деликтларга бўлинади, бош деликт стандарт қоидаларга киритилган ҳар қандай зиённи қоплаш учун асос бўладиган умумий қоидалардан иборат, махсус деликтлар зиённинг алоҳида зарар етказиш манбаи, айб, зарар етказувчининг шахси ва бошқа ҳолатлар бўйича ўз хусусиятига эга, муаллифлик ёки патент ҳуқуқлари тушунчаларидан фойдаланилади, баъзан улар “мутлак ҳуқуқлар” номи билан умумлаштирилади. Англо-америка ҳуқуқида эса, адабий (бадий) ва саноат мулки иборалари мавжуд, интеллектуал мулк тушунчаси уларни бирлаштирувчи ибора ҳисобланади, бу ибораларни қўллаш халқаро конвенцияларда, қитъа ҳуқуқ тизимининг баъзи мамлакатларида, масалан, Францияда ҳам русумга айланганди.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳар бир иқтисодий ривожланиш босқичида давлатнинг иқтисодий сиёсатини ўзида акс эттиради ҳамда ҳар доим фуқаролик муомаласини тартибга солишда энг асосий қоидалар сифатида эътироф этилади.

II-БОБ. ФУҚАРОЛИ ҲУҚУҚИ ТАМОЙИЛЛАРИНИНГ МОҲИЯТИ

2.1. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг тушунчаси ва вазифалари

Тамойиллар тўғрисидаги таълимот ҳуқуқ назариясининг, шу жумладан, фуқаролик ҳуқуқининг ҳам муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Қонун чиқарувчи амал қилиб келган ғоялар тўғрисидаги масала олимларнинг эътиборини ҳамиша ўзига жалб қилиб келган. Бу масаланинг ишлаб чиқилганлик даражаси юридик илм-фаннинг ҳолатини, шунингдек, қонунни қўллаш маданиятини белгилаб беради.

Ҳар хил даврларда ҳуқуқий тамойилларга фан томонидан бўлган қарашлар ҳар хил бўлиб келган. Марксистча-ленинча назарияда бу мавзуга энг муҳим, марказий эътибор қаратган¹. Бу босқичда фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари масаласига алоҳида муаммо тариқасида ёки бўлмаса бошқа муаммолар билан биргаликда қуйидаги олимлар М.М. Агарков, С.Н. Братусь, В.П. Грибанов, Т.И. Илларионова, Ю.Х. Калмыков, Г.А. Свердлов, В.Ф. Яковлевлар асослантилган излашниш олиб борганлар².

Фалсафада ва фуқаролик-ҳуқуқий адабиётларда тамойилга кўп ҳолларда қонун деб қаралади. Масалан, С.Н. Братусь ҳуқуқ тамойилини фалсафа нуқтаи назаридан материя ёки жамият ҳаракатининг, шунингдек ҳаракатнинг у ёки бу шаклига киритилган ҳодисаларнинг қонуни тариқасида тарифлаган³.

Е.Г.Комиссарова ҳуқуқий тамойилларнинг аҳамиятини ҳисобга олган, бу жараёнда ҳуқуқ назарияси ютуқларидан фойдаланган, илгариги ҳатоларни қайтармаган ҳолда, ушбу категорияни янги мазмун билан бойитишга уринган ва қайсидир бир маънода бунга эришган ҳам. Илгариги ҳатолар дейилганда, илмий ёндашиш билан бир қаторда, тамойиллар назариясида оддий қайд этиб қўйиш ҳоллари

¹ Практически во всех ведущих отраслевых науках были проведены исследования, посвященные правовым принципам. См., например, Семенов В.М. Принципы советского гражданского процессуального права: Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Свердловск. 1965; Свердлов Г.А. Принципы советского гражданского права: Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. М., 1987.

² Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. М. 1963; Грибанов В.П. Принципы осуществления гражданских прав. Вестник МГУ. Серия Право. 1966. № 3. С. 53-64; Илларионова Т.И. Система гражданско-правовых охранительных мер: Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Свердловск, 1985; Калмыков Ю.Х. Принцип всемерной охраны социалистической собственности в гражданском праве. Саратов. 1987; Свердлов Г.А. Принципы советского гражданского права. Красноярск. 1985; Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. Свердловск. 1972.

³ Братусь С.Н. Предмет и система гражданского права. // Правоведение. - 1960. -№1.-С. 48.

хам учраб турарди. Бу эса, тамойилларнинг назарий-мазмуний салмоғини ошириб боришга олиб келар, ҳуқуқий тартибга солиш механизмида уларнинг ўрни ошириб кўрсатилар эди, амалиётда эса, уларга эҳтиёж доимо ҳам бўлмасди. Табора ўтмишга айланиб бораётган ҳуқуқий тартибга солишни идеаллаштириш фуқаролик ҳуқуқий тамойилларни ўрганишнинг бошқача йўлларини топишни тақозо этмоқда.

Ўрганиш шуни кўрсатдики, ҳуқуқий тамойиллар на назарияда ва на қонунчиликда бир хилдаги ечимга эга эмас. Назарияда муаммога ёндашувларнинг бирлиги фақатгина тамойил раҳбарий ғоя сифатида белгиланишида ифодаланади. Бошқа ҳолларда бахсли ҳолатлар кўп. Қонун чиқарувчилик ёндошувининг бир хиллигини эса, барча кодекслаштирилган актлар тамойиллар ҳақидаги меъёрларни ўзида ифодалашида кўрамиз. Тамойилларга оид бошқа ҳолларда меъёрий ҳужжатлар етарли даражада аниқлилигида ажралиб турмайди. Айрим меъёрий ҳужжатларда фаолиятнинг асосий тамойиллари ифодаланади, бошқаларида муносабатларни тартибга солувчи тамойиллар, баъзиларида эса, қонун ҳужжатларининг асосий негизлари ифодаланади. Меъёрий ҳужжатлардаги тамойилларнинг ўрнига келсак, уларнинг ўрни ҳар хиллигини учратамиз, баъзида уларни ҳужжатнинг биринчи моддасида кўриш мумкин, бошқаларида алоҳида бобда келади, айрим ҳолларда эса, уларни ҳар бир тамойилнинг мазмунини, ифодасини билдирувчи меъёрларда кўриш мумкин.

Қонун чиқарувчиликдаги ноаниқлик бу назарий ноаниқликнинг оқибатидир. Шу сабабли, ҳуқуқдаги тамойиллар муаммоси олимлар томонидан эътиборни талаб қилади. Бунинг муҳимлиги соҳалар доирасида тамойилларга ҳар хил даражада ёндашишлар мавжудлигида ҳам, шунингдек, ҳуқуқшунослик томонидан нафақат ҳуқуқий балки фалсафий фикрларнинг барча бойликларини ўзлаштиришнинг тезлашганлигида ҳам ифодаланади.

Ҳуқуқ назариясидаги мавжуд қарашларга биноан, ҳуқуқ тамойиллари ғоявий-ҳуқуқий умумлаштириш хусусиятига эга бўлади ва бевосита меъёрий мустаҳкамланган бўлади ёки бўлмаса ҳуқуқий меъёрларнинг маъно ва мазмунидан келиб чиқиши мумкин бўлади. Ҳуқуқни қўллаш амалиёти шуни кўрсатадики, ҳақиқатан ҳам тамойиллар, бундай ёндашишда, юридик амалиётда жуда кам қўлланиладиган ҳуқуқий-ғоявий умумлаштириш бўлиб қолмоқда. Ҳуқуқ тамойилларининг табиатини аниқлашга илмий ёндашиш тамойилларни одатдаги, кундалик, ўрганиш бўлиб қолган тамойилларга, доктринал-

назарий тамойилларга, шунингдек, меъёрий тамойилларга бўлишни талаб қилади. Ушбу тушунча билан тамойилни қўллашнинг барча соҳаларини камраб олиш учун, тамойил ижтимоий муносабатларда асос қилиб олинган қоида ҳисобланади ва ижтимоий муносабат иштирокчилари ўз ҳаракатларида, илмий назарияни шакллантиришда ундан фойдаланади. Ҳуқуқий соҳада эса, мустақил меъёр шаклида ифодаланган ҳуқуқий йўл-йўриқ, кўрсатмаларда бевосита ифодаланган ғоя тамойил бўлиши мумкин.

Ҳуқуқий ҳаётда тамойил тушунчасини қўллаш уларни ҳуқуқий (меъёрий) ҳамда ноҳуқуқий (номеъёрий) тамойилларга бўлинишини тахмин қилади. Бу ўринда ноҳуқуқий тамойилларга ҳуқуқий фанда ишлаб чиқилган ҳамда фуқаровий-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг бевосита ўзлари томонидан шакллантирилган тамойиллар киради. Бу тамойиллар сезгилар, қарашлар, ҳис қилишлар натижасида ҳуқуқий воқеликни билиш оқибатида келиб чиққан ғоя сифатида ҳуқуқ тизимида пайдо бўлади.

Давлат ривожланишининг ҳар бир босқичида ҳуқуқ олдига ушбу босқичга хос бўлган вазифалар қўйилади. Ҳуқуқий ғояларнинг намоён бўлиш шакли ҳам ўзгаради. Ҳозирги бозор муносабатлари босқичида объектив ҳуқуқ табиатига тамойилларни “Фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари” номи остида мустақил ҳуқуқий меъёрлар тарикасида татбиқ этишни давр тақозо қилди. Бу тамойиллар назарий ва одатий тамойиллардан фаркли ўларок ҳуқуқ тизимининг бошқа даражасида, яъни ҳуқуқий тартибга солиш даражасида бўлади ва унинг ҳуқуқий таркибий қисми ҳисобланади. Ҳуқуқий тартибга солиш ҳақида гап кетганда, ҳуқуқий (меъёрий) тамойиллар бумужассамлаштирилган ҳуқуқий (материя) модданинг қисми бўлади. Албатта, ҳуқуқий ва ҳуқуқий бўлмаган тамойилларни бир-бирига зид қилиб қўйиш мумкин эмас. Улар ўзаро боғлиқликда. Фақат улар ҳуқуқий усткурманинг ҳар хил таркибий қисмлари эканлигини эътиборга олиш лозим бўлади.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари назарияси ҳали узок тарихга эга эмас. Кўп вақтларда бу назария ўқув дарсликларида бетлар билангина чекланиб келарди. 1947 йилда М.М. Агарковнинг биринчи назарий иши юзага келди, лекин фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари назариясига бирор - бир янгилик киритилган эмасди, унда ҳам фуқаролик ҳуқуқи соҳасининг мазмуни ифода этилган эди. С.Н. Братусь ўзининг 1960 йилдаги “Совет гражданлик ҳуқуқи принциплари” номли мақоласида ва 1963 йилдаги “Совет гражданлик ҳуқуқи тизими ва принциплари”

номли монографиясида бу масалага эътибор қаратди ва тамойилга ҳукукий-фалсафий тавсиф берди ҳамда ҳукукий тамойилдаги энг асосий масала унинг ҳукукий ифодаланганлиги эканлигини уқтирди. Шунингдек, у ўз монографиясининг фуқаролик-ҳукукий принципларга аталган бобида совет гражданлик ҳукуқи принциплари масаласи цивилистик адабиётда кучсиз ўрганилганлиги ва бундан кейин янада чуқурроқ илмий изланиш олиб бориш зарурлигини келтириб ўтган.

1966 йили В.П. Грибанов гражданлик ҳукуқи принциплари назариясига эътиборини қаратди ва С.Н. Братуснинг ҳулосалари билан келишмаган ҳолда, ўзининг принциплар тўғрисидаги таълимоти асосига ғоявий ёндашишни кўяди ва унга кўра, принциплар бу жамиятнинг талабини, интилишини, объектив қонунларга асосланганлигини ифодаловчи социалистик ҳуқуқнинг раҳбарий қоидаларидир.

Г.А. Свердловский ҳам 1985 йили назарияда гражданлик ҳукуқи принциплари муаммосига мурожаат қилиб, у ҳам принципларга барча ҳуқуқ ижодкорлиги асосида ётган категория деб ғоявий ёндошган.

Айрим олимларгина фуқаролик ҳукуқи тамойилларининг ҳукукий табиатини ўрганиш зарурлиги ҳақидаги масалани кўтарганлар (Ю.К. Толстой, О.Н. Садиқов). Фуқаролик қонунчилигининг ривожланиб бориши, қонунчиликдаги кейинги пайтларда юз берган янгиликларга қарамасдан, ҳукукий тартибга солишда иштирок этиб келаётган фуқаролик ҳукуқи тамойиллари боз-боягидай ҳуқуқ ижодкорлигининг натижаси эмас, балки унинг замини, асоси, деб қараб келинмоқда.

Е.Г.Комиссарова асосли таъкидлаганидек, қонун ижодкорлиги жараёнининг замини, асоси - бу ҳар хил ғоялар, қарашлар, тасаввурлар ҳисобланади, уларнинг меъёрларда ифодаланиши эса унинг натижасидир. Шунингдек, унинг юридик амалиётда аниқланган ва қонун чиқарувчи томонидан баҳоланиб, объектив ҳуқуқ моддасига сингдирилган тамойилгина ҳукукий ҳисобланади, деган ҳулосаси билан келишган ҳолда, айтиш мумкин-ки, ҳукукий тамойил - бу замонавий ижтимоий ҳаётнинг моҳиятини ифодаловчи ва ҳукукий тартибга солишни ташкиллаштиришда бевосита иштирок этувчи ғоявий ва маънавий асосларнинг меъёрий умумлаштирилганлидир.

Е.Г.Комиссарова тамойилларни турларга бўлишда, бизнингча хатога йўл қўяди, биринчидан, у аксиома-тамойилларни бир гуруҳга бўлади. Бундай олганда, бу атиги онда-сонда бўладиган кўриниш ҳолос. Тамойиллар ҳуқуқнинг асосий негизларини ифодалайди, аксиомалар эса тамойил бўла олмайди. Г.Ф. Шершеневичнинг аксиомани

тамойил дейишлиги, шубхасиз аксиоматик хусусиятга эга, негаки ҳеч ким ўзида бор ҳуқукдан ортик ҳуқукни бошкага беролмайди, шу сабабли, уни ҳуқуқий тамойиллар қаторига киритиб бўлмайди деган фикрга қўшилган ҳолда, аксиома тамойил бўлаолмайди деган фикрдаммиз.

Иккинчидан, у фан тамойилларини мустикал турга ажратади. Холбуки, фанни амалий фаолиятдан ажратиб бўлмайди, шу сабабли унинг тамойиллари ижтимоий муносабатларни бевосита тартибга солувчи бўлиб қатнаша олмайди, шу сабабли, уларни алоҳида ажратиш мақсадга мувофиқ эмасдай кўринади.

Ҳуқук тамойилларининг юридик аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда уларни аниқлашда ва ажратишда уларнинг ҳуқуқий аломатлари даражасининг устунлигидан келиб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бундай ҳолатда, ҳуқуқдаги ҳар бир тамойил тегишли муносабатлар субъектлари учун ҳужжатлаштирилган муомала мезони ҳисобланади. Шунинг учун ҳам конун матнида мавжуд бўлган муҳим, асосий мазмунни одатдаги ҳуқуқий қоидалардан фарқлаш лозимлиги масаласи ҳозирги кунда жуда долзарб ҳисобланади. Долзарблигини қуйидагиларда кўриш мумкин, биринчидан, бундай олганда ҳуқуқий тамойиллар ҳам қоида ҳисобланади, аммо моҳият мазмунидаги қоида ҳисобланади, чунки у биргина қоидани эмас, балки, бир вақтда бир неча қоидаларни ўзида мужассамлаштиради, иккинчидан, бу қоидаларда барча бошқа ҳуқуқий қоидаларни татбиқ этиш қоидалари белгилаб қўйилади, учинчидан, тамойил бошланғич асос бўлгани учун тамойилларни ўзига сингдирилган меъёрларда бошқа у ёки бу муносабатларни тартибга солиш қоидалари ҳам сингдирилган бўлади, тўртинчидан тамойиллар мустикал тартибга солиш қоидалигидан ташқари ҳуқукни тўлдирувчилик хусусиятига ҳам эга, чунки ҳуқукни қўллашда қийинчиликлар пайдо бўлганда, тамойилнинг ёрдамида одатдаги ҳуқуқий қоидаларнинг мазмуни аниқлаштириб олинади.

Тамойилларнинг тартибга солувчи қоидалиги ҳақида гапирар эканммиз, уларни “яширинган”, “ҳуқуқда қорилиб кетган”, деган ғоялардан воз кечиш керак. Тамойилларнинг мавжудлигини инкор қилиб бўлмайди, аммо тамойилларни фақат улар конунга сингдирилган бўлса ва уни сезиш, ҳис этиш мумкин бўлгандагина ҳуқуқий деб аташ мумкин.

Тамойилларнинг ҳаракатдалигига, меъёрий манбаларнинг турига, юридик ҳужжат тизимидаги ўрнига қараб “меъёрий қиёфага” эга бўлган тамойилларнинг ўрни ҳар хил бўлади. Шунинг сабабли

фукаровий-хукукий тартибга солиш соҳасида иштирок этиб келаётган тамойиллар мавқеини, даражасини икки тоифага бўлиш мумкин. Биринчидан, бутун фукаролик қонунчилигига сингдирилган бошланғич мустаҳкам асосларга ва иккинчидан, ўз мазмунида меъёрларнинг тор гуруҳини бирлаштирувчи (кичик) тамойиллар, деб аталувчи асосларга бўлинади. Шунинг билан бир қаторда фукаровий-хукукий тартибга солишда фукаролик қонунчилигида алоҳида ташкил этишни шартли талаб қилмайдиган умумхукукий меъёрий тамойиллар ҳам иштирок этади, булар қаторига қонунийлик, ҳалоллик, виждонлилик, инсонпарварлик, олижаноблик ва бошқа тамойилларни киритиш мумкин. Шунингдек, фукаролик ҳукуқи соҳасида фукаровий-хукукий муносабат иштирокчиларининг ўзлари томонидан вужудга келтирилган но-меъёрий тамойиллар ҳам мавжуд бўлади. Ушбу тамойиллар шартномавий ҳужжатларда ёзма тарзда ифодаланганидан сўнг фукаролик қонунчилиги меъёрлари билан бир қаторда, тузилган шартнома шартлари билан маълум иштирокчилар муносабатларини тартибга солади.

Фукаровий-хукукий тартибга солиш соҳасидаги тамойилларни уч гуруҳга бўлиш мумкин:

Биринчи гуруҳга ижтимоий муносабатларни ҳукукий тартибга солиш бутун механизмнинг мазмун ва моҳиятини олдиндан аниқлаб берувчи, исботсиз ҳам қабул қилинаверадиган дастлабки қоидалар орқали намоён қилинадиган одоб-ахлоқ ва ташкилий-махсус-хукукий кўринишдаги ҳуқуқнинг умумий тамойиллари қиради;

Иккинчи гуруҳга барча ижобий фукаролик ҳуқуқи устидан раҳбарлик қилиш, ҳуқуқни яратиш ва тартибга солиш хусусиятига эга бўлган энг муҳим меъёрий талаблар тариқасидаги фукаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари қиради. Барча бошқа ҳуқуқий қоидалар ушбу асосий негизларни татбиқ этишнинг алоҳида ҳолатлари ҳисобланади.

Учинчи гуруҳга исботсиз ҳам қабул қилинаверадиган дастлабки қоидалар кирса-да, лекин улар барча фукаровий-хукукий тартибга солишга тегишли бўлмасдан, балки унинг айрим олинган бир қисмига оид бўлган бошқа ҳуқуқий тамойиллар қиради.

Фукаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари - бу соҳа меъёрий тамойилларининг алоҳида тури ҳисобланади. Бу илғари ҳаракатда бўлган кодекслаштирилган қонунчиликка номаълум бўлган, ҳуқуқий тамойилларнинг янги сифатли туридир.

Фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари тўғрисидаги мустақил меъёрнинг киритилиши Ўзбекистон қонун яратувчилиқ амалиёти учун янги имконият ҳисобланади. Шунга айтиш мумкинки, ушбу фуқаролик қонун ҳужжатлари асосий негизларининг мавжудлиги одадий ҳолатга айланиб қолган фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг ўрнини, аҳамиятини ҳеч қандай камситмайди, камайтирмайди, аксинча, ушбу меъёрларнинг мавжудлиги ҳуқуқий тамойиллар муаммосини ўрганишга янги ёндашишлар учун сезиларли туртки бўлиб хизмат қилади. Бу эса оқибатда ҳуқуқшунослик соҳасидаги билимларнинг янада ривожига ривож қўшади ва ҳуқуқий амалиётнинг такомиллашишига олиб келади.

Фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари оқибатида ҳуқуқий тамойил янги сифат даражасига ўтмоқда, яъни, у мавжуд тартибнинг кўринишларини юқори даражада умумлаштиришни намён қилмоқда. муқаддам ҳуқуқ табиатиға керакли даражада тизилиб қўйилган бўлса, ҳозирда у ўз ҳаракатларини мулккий ва шахсий номулкий муносабатларнинг барча соҳаларига жорий этмоқда.

Бу эса, ҳуқуқда у ёки бу шаклда ифодаланган раҳбарий ғоя тариқасида пайдо бўладиган фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига умумэтироф этган ёндашишлардан кетиш лозимлигини кўрсатади. Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ва фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизларининг ўзаро муносабатларининг бўлиниши ҳақида тўхталадиган бўлсак, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари бутунликни, фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари эса, бўлагини ташкил этади. Шунинг учун ҳам улар бир-бирига карама-қарши қўйилмайди ва бирини бири инкор қилувчи деб ҳам қаралмайди.

Асосий негизлар тушунчаси фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг барча соҳаларининг хусусиятларини аниқ кўриб чиқиш мумкин бўладиган тартибга солувчи муносабатларға фуқаролик ҳуқуқи меъёрларининг таъсир даражаси, услуби, воситаларини ўз ичига олади. Бу ўз мазмунида фуқаролик - ҳуқуқий тартибга солишнинг моҳиятини ва барча хусусиятларини мужассамлаштирадиган бошланғич меъёр сифатидаги меъёрий умумлаштиришнинг алоҳида кўриниши ҳисобланади.

Фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизларига таъриф берилмаса-да, ишда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига таъриф бериб ўтилди. Шундай бўлса-да, фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари моҳияти тушунчаси нимани англатиши ҳақида тўхталадиган бўлсак, у учта муҳим масалани, яъни, биринчидан ушбу тушунча

қандай аниқ туб моҳиятни ифодалайди, иккинчидан, ушбу туб моҳиятнинг холисона вазифаси нимадан иборат, учинчидан, ушбу туб моҳиятнинг конун матнига киритилиши олдиндан нима билан белгиланишини ҳал қилишга қаратилган.

Мустақиллик давридаги фуқаролик ҳуқуқларини, уларнинг ютуқларини ўрғаниб, назарий-ҳуқуқий ва фалсафий қарашлар ёрдамида, шунингдек, суд амалиётига мурожаат қилган ҳолда, қуйидаги ҳулосаларга келинди:

- фуқаролик конун ҳужжатларининг асосий негизлари бу - ҳуқуқий воситалар тармоқларига сингдирилган, ҳуқуқ тизимининг меъёрий-тартибга солишда талаб даражасида иштирок этувчи меъёрий умумлаштиришлардир;

- фуқаролик конун ҳужжатларининг асосий негизлари бир соҳага оид бўлган ҳуқуқ ва конунлар учун умумийлашган, марказлашган шундай асос ҳисобланадики, унга асосланган ҳолда, барча бошқа меъёрий қоидалар амалга оширилади;

- фуқаролик конун ҳужжатларининг асосий негизларида улар билан бир хилдаги мантиқий тизимни ташкил қиладиган, бир-бири билан узвий боғлиқликда бўлган бошқа фуқаролик-ҳуқуқий меъёрлар ёрдамида ривожлантириладиган умумижтимоий устунликлар, умуминсоний қадриятлар марказлашган ҳолда ўз аксини топади;

- фуқаролик конун ҳужжатларининг асосий негизларига табиий-ҳуқуқий ҳамда давлат-ҳуқуқий асослари изчиллик билан қўшилиб кетган;

- фуқаролик конун ҳужжатларининг асосий негизлари бу - бозор муносабатлари шароитида жамиятда иктисодий муносабатлар даражаси ва хусусиятининг ҳуқуқий инъикосидир;

- фуқаролик конун ҳужжатларининг асосий негизлари будоимий ривожланишда бўлган назарий билимларнинг натижаси ўларок, мавжуд бўлиб келган ҳуқуқий ғоялар ва уларнинг конунчиликка таъсири тўғрисидаги тасаввурларни янада бойитиб боради;

- фуқаролик конун ҳужжатларининг асосий негизлари кўр-кўрона бирикма эмас, уларнинг ҳар бирининг ишчанлиги иккинчисининг ишчанлигига бевосита боғлиқ, чунки биронта асосий негиз – тамойилни қўлламаздан, уни четлаб ўтиш бошқа тамойилни ва пировард натижада бутун тамойиллар тизимида ривож қилинмасликка олиб келади. Шу сабабли ҳам фуқаролик конун ҳужжатларининг асосий негизлари-тамойиллари фақат биргаликда ҳаракат қилганларидагина амал қилади ва мавжуд бўлади;

- фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари ўзида барча фуқаролик қонунчилигининг мазмунини ифода этади ва қонун чиқарувчига қонун ижодкорлиги фаолиятида янги ҳуқуқий тузилмаларни ишлаб чиқишда асос бўлиб хизмат қилади;

- фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари, тамойиллар фуқаролик қонунчилигининг бир бутунлигини, батартиблилигини таъминлайди. Шунингдек, улар фуқаролик қонун меъёрлари ва уларнинг тартибга солувчи таъсирининг бирлигини ифода қилади.

Маълумки, ҳар бир фанда, ҳар бир соҳада муайян қоидалар, йўл-йўриқлар ва услублар мавжуд бўлади. Ана шу қоидалар, услублар ва йўл-йўриқлар тегишли фан ва соҳадаги барча ижтимоий муносабатлар учун амал қилиниши лозим бўлган мезонлар ҳисобланади. Мавжуд ҳолатнинг у ёки бу фанга, соҳага тегишлилигини ёки зид келмаслигини аниқлашда биз назарда тутаётган қоидалар асосий омиллар саналади. Агар вужудга келган ҳолат ёки ижтимоий муносабатлар фан ва соҳа учун “асосий омил” саналган қоидалар, йўл-йўриқлар ва услубларга зид келса, улар ўзгартирилиши ва қоидаларга мувофиқлаштирилиши лозим бўлади. Акс ҳолда, вужудга келган муносабатнинг бошқа фан ва соҳага мансублилиги масаласини ҳал қилиш талаб этилади.

Ҳар бир фан ва соҳа учун дастуруламал ҳисобланадиган қоидалар, йўл-йўриқлар ва услублар умумий ном остида, илм-фан ривожланган ва тизимлаштирилган ҳозирги шароитда “тамойиллар (принциплар)” - деб аталади.

Тамойиллар барча соҳаларда мавжуд бўлганидек, ҳуқуқий соҳада ҳам мавжуддир. Ҳуқуқ тамойиллари унинг моҳиятини ифодаловчи асосий механизмлардан бирини, таг замин ўзаги (синч-умуртқаси) ни ташкил этади. Улар бутун ҳуқуқий материяни - ғоялар, нормалар ва муносабатларни қамраб олиб, жами ҳуқуқий ҳаётга муайян мантик, мазмун маъно, собитқадамлик, ички мутаносиблик ҳамда уйғунлик бахш этади. Янада теранроқ таъриф қиладиган бўлсак, ҳуқуқ тамойилларида, бамисоли, ҳуқуқ ривожининг бутун дунёвий тажрибаси, инсоният маърифий тараккиётининг ҳосиласи ўзининг мужассам ифодасини топди. Тамойиллар ҳуқуқ шаклланишида йўналиш берувчи мўлжал, мезон вазифасини ўтайди¹.

Дарҳақиқат, ҳуқуқ тамойиллари бутун ҳуқуқий тизим шаклланишининг йўналишини белгилаб бериш билан бирга, ҳуқуқий муносабатлар вужудга келиши, ўзгариши ва бекор бўлишида амал қили-

¹ Бобоев Ҳ. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. -Т.:ТДҲИ.2000. -215 б.

ниши лозим бўлган энг муҳим ва дастлабки “галаб” сифатида мавжуд бўлади.

Тегишли соҳага оид бўлган ҳуқуқ тамойиллари шу ҳуқуқ соҳасини ташкил этувчи ҳуқуқ нормалари ва қонунчилиги учун асосий дастур ҳисобланади. Яъни, қабул қилинаётган норма ва қонун ҳужжатлари даставвал тамойилларга мос эканлиги кўриб чиқилиши лозимдир. Бундай тартиб жамиятдаги Конституция ва қонунлар устунлигини таъминлашда ҳам энг муҳим ва биринчи қоида сифатида эътироф этилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 15-моддасида белгиланганидек, Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади.

Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар.

Кўриниб турибдики, мазкур тамойилда ҳам мамлакатимизда амалга оширилиши лозим бўлган барча ишлар Конституция ва қонунларга мувофиқ амалга оширилиши назарда тутилган.

Умумий қоидага кўра, ҳуқуқ тамойиллари жамият ҳаётидаги энг муҳим ва энг долзарб масалаларни ҳал этишда асосий мезонлар, қоидалар ва йўналишларни белгилаб бериш билан бирга, барча ҳуқуқ соҳалари учун амал қиладиган асосий жиҳатларни ҳам ифода этади.

С.Н.Братуснинг фикрича, тамойил-борлик ва жамиятнинг муайян ҳаракати қонуни, шунингдек, ҳаракатнинг у ёки бу шаклига киритилган асосий негизи ҳисобланади. Бундан келиб чиқадики, тамойил-бир турдаги ижтимоий ҳодисалар гуруҳига тааллуқли ҳаракатланувчи куч ёки қонундир¹.

В.П.Грибановнинг таъкидлашича, ҳуқуқ тамойиллари бу-объектив қонунчиликни, жамиятнинг анъаналари ва эҳтиёжларини ифодалайдиган, бутун ҳуқуқ тизими, соҳалари ва институтларининг моҳиятини белгилаб ва уларнинг умуммажбурийлигини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб берадиган ҳуқуқнинг раҳбарий қоидалари, унинг умумий негизларидир².

Е.А.Сухановнинг фикрига кўра, ҳуқуқий тамойиллар деганда умуммажбурий характерга эга бўлган қонунчиликда ифодаланган

¹ Братусь С.Н. Предмет и метод Советского гражданского права.- М.:1963. -135с.

² Грибанов В.П. Основные проблемы осуществления и защиты гражданских прав. М.1970.Изд-во МГУ. Автореф. дисс.... д.ю.н. -С.10.

хуқуқнинг асосий негизлари, кенг маънодаги раҳбарий қоидалар тушунилади¹.

Т.И.Илларионованинг таъкидлашича эса, тамойиллар – раҳбарий (йўналтирувчи) негизлар бўлиб, уларга мувофиқ равишда ижтимоий муносабатларни тартибга солиш амалга оширилади. Тамойилларда жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий асослари ва умуминсоний кадриятлар ифодаланadi².

Академик Ҳ.Р.Раҳмонкуловнинг фикрига кўра, ҳуқуқ тамойиллари деганда, ҳуқуқ нормаларининг моҳияти ва мазмунини ифодаловчи бош ва асосий қоидалар тушунилади³.

М.Ахмадшоева ва М.Нажимовларнинг фикрича, ҳуқуқ принциплари (тамойиллари) бу - ҳуқуқнинг мазмунини, моҳиятини ва унинг жамиятда тутган ўрнини белгилаб берувчи бош ғоялардир. Ҳуқуқ принциплари бир томондан, ҳуқуқ ривожининг мураккаб қонуниятларини ифодаласа, иккинчи томондан эса, ҳуқуқий тартибга солишнинг барча соҳаларида амал қиладиган энг умумий нормаларни ўзида мужассам этади⁴.

В.В.Ярковнинг эътироф этишича, тамойиллар ҳуқуқ соҳаси нормаларининг мазмунини, ҳуқуқ тизимида уларнинг ўрнини, вазифаси ва мақсадини белгилаб беради; ҳуқуқни кўллаш ва ҳуқуқни амалга ошириш жараёни мазмунини тавсифлайди; ҳуқуқ соҳасини меъёрий асослашда ва уни кўллашда муҳим аҳамиятга эга⁵.

Н.С.Малеин эса, ғоя-тамойиллар бу - ҳуқуқни англаш мезони бўлиб, улар ҳуқуқдаги энг муҳимлилик ва зарурийлик тўғрисида тасаввурни вужудга келтиради⁶.

А.Н.Танаганинг фикрича, ҳуқуқ тамойиллари бу - ҳуқуқ ғоясида, нормасида ва ижтимоий муносабатларда ифодаланадиган бошланғич негизлардир⁷.

Ҳуқуқ тамойиллари деганда, объектив қонунчиликни, жамият ривожланиши аънаналари ва эҳтиёжларини ифодаловчи, ҳуқуқ тизимининг, соҳаларининг, барча институтларининг моҳиятини аниқлов-

¹ Гражданское право: В 2-х т.том 1.: Учебник. / Отв. ред.Е.А.Суханов. (Автор этой главы Е.А.Суханов). - М.: БЕК.1998. -С. 37.

² Гражданское право.Часть первая. /Под.ред.Т.И.Илларионова, Б.М.Гонгало, В.А.Плетнева (автор этой главы Т.И.Илларионова). -М.:Норма-Инфра.1998. -С.12.

³ Раҳмонкулов Ҳ.Р.Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.-Т.:ТДҲОН.2003.- 33 б.

⁴ Ахмадшоева М., Нажимов М. Ҳуқуқ нима?-Т.:ТДҲОН.2003. -18 б.

⁵ Решетникова И.В., Ярков В.В. Гражданское право и гражданский процесс в современной России.-М.:1999. -С.96.

⁶ Малеин Н.С. Правовые принципы, нормы и судебная практика.// Государство и право.1996.№6. -С.12с.

⁷ Танага А.Н. Принцип свободы договора в гражданском праве России.- Санкт-Петербург. Юридический центр Пресс.2003. -С. 28.

чи, амалдаги конун ҳужжатлари нормаларида ифодаланувчи, уларнинг ҳуқуқий мустаҳкамланишининг умуммажбурийлигини билдирувчи ҳуқуқнинг раҳбарий қоидалари, ғоялари, асосий негизлари тушунилади¹.

Цивилистика фанида ҳуқуқ тамойиллари таърифи тушунчаси мунозарали ва долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Айрим олимлар тамойилларни ҳуқуқ меъёрлари билан тенглаштирадилар, айримлари эса, асосий негизларни торроқ маънода, яъни фақат ғоя ёки бўлмаса ўз ҳуқуқини билишнинг бир даражаси деб қарайдилар.

Мисол учун, Д.Л.Кондратюк Фукаролик ҳуқуқи тамойилларига фукаролик қонунида мустаҳкамланган ёки унинг мазмунидан келтириб чиқарилган, фукаролик ҳуқуқининг моҳиятини ифодалайдиган, фукаровий-ҳуқуқий меъёрларни татбиқ қилишда ва конун ижодкорлиги жараёнида мўлжал бўлиб хизмат қилувчи раҳбарий қоида(ғоя) деб таъриф бериш мумкин дейди².

А.Н.Климованинг таъкидлашича эса, ҳуқуқ тамойиллари бу-ҳуқуқий тартибга солишнинг барча соҳаларида ҳаракат қиладиган умумий меъёрларни ўзида ифода этадиган ва барча субъектларга жорий қилинадиган ҳуқуқий тизимни ривожлантириш қонуниятини акс эттирувчи раҳбарий қоидалардир³.

Мазкур фикрларни таҳлил қилиб, айтиш мумкинки, ҳар бир му-тахассис ҳуқуқ тамойили тушунчасини ифода этар экан, бу тушунчага турли йўллар билан ёндашишга ҳаракат қилади ва бу билан бири-иккинчисини такрорлашдан ёки инкор этишдан қочади. Чунки, “ҳуқуқ тамойили тушунчаси”нинг таърифини турли томондан талқин қилиш ва бу тушунчага ҳар бир ҳуқуқ соҳаси, институти, нормасидан келиб чиқиб, турли йўналишларда таъриф бериш мумкин. Бунда энг муҳим, у ёки бу ҳолатни тушириб қолдириш ёки қисқа баён этиш эмас, балки ўзидан олдин берилган таърифларни такрорламаслик ва тушунчага ўз позицияси нуктаи назаридан таъриф бериш ҳисобланади.

Шу муносабат билан ҳуқуқ тамойилларига қандайдир тушунча ёки таъриф беришдан ҳеч бир муаллиф ўзини тиймайди. Агар ўхшатиш мумкин бўлса, “ҳуқуқ тамойиллари” тушунчасига таъриф беришда бирор муаллиф томонидан берилган тушунчани бошқа йўналиш ёки соҳа нуктаи назаридан изохлаш бу тушунчага таъриф беришнинг асосий услуби саналади.

¹Гражданское право. Часть первая. Учебник./Под ред. А.Г.Калпина, А.И.Масляева.-М.:Юристъ.2000.-С.27-28.

² <http://diss.rsl.ru/diss/06/0611/060611024.pdf>.-173 с.

³ <http://diss.rsl.ru/Aiiss/06/0059/060059042.pdf>.-186 с.

Таъкидлаш лозимки, ушбу тадқиқот предметини “ҳуқуқ тамойиллари” тушунчасининг таърифини ўрганиш ташкил этмаганлиги учун бу тушунча ҳақидаги фикрларни шу ўринда яқунлаймиз.

Албатта, ҳуқуқ тамойиллари ҳақида сўз кетганда ҳуқуқ нормаси тушунчаси, унинг моҳияти ва мазмуни, ҳамда ана шу ҳуқуқ нормасида ифодаланган қонданинг моҳиятини таҳлил этиш лозим. Зеро, ҳуқуқ нормасининг моҳияти унда ифодаланган қонданинг мазмуни билан боғлиқдир.

Ҳуқуқ нормаси - барча ҳуқуқ субъектлари учун мажбурий бўлган, давлат томонидан ўрнатилган ва санкцияланган хатти-ҳаракат қондаси, хулқ-атвор намунаси бўлиб, унда ижтимоий муносабат қатнашчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари мустаҳкамланади¹. Ҳуқуқ нормаларида ифодаланган қондаларнинг барчаси ҳам ҳуқуқ тамойили ҳисобланмайди. Ҳуқуқ нормасида мустаҳкамланган қонданинг ҳуқуқ нормаси сифатида эътироф этилиши учун бу “қоида”нинг ҳуқуқий муносабатлар учун умумий характерга эга бўлиши ва ҳуқуқий муносабатларнинг мазкур “қоида” асосида вужудга келиши, ўзгариши ва бекор қилиниши лозим бўлади.

Маълумки, адабиётларда ҳуқуқ тамойиллари - умумий ва махсус, соҳавий ва тармоқлараро турларга бўлинади.

Соҳавий тамойиллар муайян ҳуқуқ соҳаси учун хос ҳисобланади. Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳам соҳавий тамойиллар ҳисобланади.

И.Б.Зокировнинг фикрича, фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари (принциплари) барча фуқаролик қонунлари мазмунига сингдирилган асосий қондалардир². Н.Д.Егоровнинг таъкидлашича, фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари деганда, ижтимоий муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий негизлари тушунилади. Фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари барча фуқаролик қонунчилигида акс этиб, унинг ўзига хос хусусиятларини ифода этади³.

В.В.Долинскаянинг фикрича, фуқаролик муносабатлари тизimini тавсифлайдиган, ушбу муносабатлар тузилиши ва ривожланишини аниқлайдиган асосий негизлар фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари дейилади⁴.

¹ Бобоев Ҳ.Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси.- Т.:ТДҶИ.2000. -281-282 б.

² Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи.- Т.:Адолат. 1996.- 11 б.

³ Гражданское право./ Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого.т.1.- М.:2003.Проспект.- С.25.

⁴ Безбах В.В., Пугинский В.К. Основы российского гражданского права. Учебное пособие.-М.:Зерцало. ТЕИС.1995.-С.6.

Ушбу фикрларга қўшилган ҳолда, таъкидлаш жоизки, фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари фуқаролик ҳуқуқи нормаларининг асосий негизлари сифатида фуқаролик қонунчилиги учун муҳим аҳамиятга эга бўлади. Фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари нафақат барча фуқаролик қонунчилигининг мазмунига сингдирилади, балки, ҳуқуқий нормалар мазмунини тўлиқ мувофиқлаштиради. Фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари барча фуқаролик қонунчилигининг умумий руҳидан ва фуқаролик қонун ҳужжатларининг барчасининг мазмунидан келиб чиқиб, Фуқаролик кодексининг I-моддасида ифодаланган.

ФКнинг I-моддасига мувофиқ, фуқаролик қонун ҳужжатлари улар томонидан тартибга солинадиган муносабатлар иштирокчиларининг тенглигини эътироф этишга, мулкнинг дахлсизлигига, шартноманинг эркинлигига, хусусий ишларга бирон-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслигига, фуқаролик ҳуқуқлари тўсқинликсиз амалга оширилишини, бузилган ҳуқуқлар тикланишини, уларнинг суд орқали ҳимоя қилинишини таъминлаш, фуқаролар (жисмоний шахслар) ва юридик шахслар ўз фуқаролик ҳуқуқларига ўз эрklarига мувофиқ эга бўлиши ва бу ҳуқуқларини ўз манфаатларини кўзлаб амалга ошириши, товарлар, хизматлар ва молиявий маблағлар Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида эркин ҳаракатда бўлиши зарурлигига асосланади.

М.А.Хамидованинг фикрича, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси иқтисодий муносабатлар соҳасидаги давлат сиёсатининг умумий негизларини белгилаб беради¹. Дарҳақиқат, ФКда мустаҳкамланган умумий негизлар иқтисодий ҳуқуқий муносабатлардаги давлат сиёсатининг асосларини ўзида ифодалайди. Шу муносабат билан фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини мамлакатнинг иқтисодий муносабатларини тартибга солишнинг энг муҳим ва раҳбарий қондалари, - деб баҳолаш мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари фуқаролик ҳуқуқининг предмети таркибига кирувчи ижтимоий муносабатларни бевосита тартибга солишда қўлланилиши мумкин. Масалан, фуқаролик ҳуқуқларининг тўсқинликсиз амалга оширилиши тамойили амалиётдаги ҳар бир аниқ ҳолат учун ҳосдир. Қонун асосида руҳсат берилган ва қонунда тақиқланмаган барча ҳолатларда фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари ўз ҳуқуқларини тўсқинликсиз амалга оширадilar.

¹Хамидова М.А. Гарантии прав и свобод человека в Республике Узбекистан.-Т.:АП ППК.Автореф. дисс....к.ю.н. 2000. -С. 18.

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишга нисбатан бўладиган ҳар қандай тўскинликлар ноқонуний ҳаракат сифатида баҳоланади. Масалан, фуқаронинг ўзига хусусий мулк ҳуқуқи асосида тегишли мол-мулкни сотишига солиқ органи ходимининг ёки бозор маъмуриятининг тўскинлик қилиши қонунга зид ҳисобланади. Албатта, бунда қонун ҳужжатларида муайян ҳуқуқни амалга оширишга нисбатан чеклашга доир ҳаракатлар ифодаланган бўлса ҳамда бу тақиқлар қонунларда ифодаланган ёки олдиндан белгиланган ҳолатда билдирилса, бундай чеклаш ноқонуний ҳисобланмайди.

Шу билан бирга, фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари фуқаролик қонунчилигидаги бўшлиқни тўлдиришга ҳам хизмат қилади. Тегишли ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи муайян ҳуқуқ нормаси мавжуд бўлмаса, фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари шу ҳуқуқий муносабатни тартибга солишда хизмат қилади. Масалан, қонун аналогиясини қўллашнинг имкони бўлмаганда ҳуқуқ аналогияси қўлланилади ва ҳуқуқ аналогиясини қўллашда фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари асосий ўринга эга бўлади. ФКнинг 5-моддасига биноан, кўрсатиб ўтилган ҳолларда қонун ўхшашлигидан фойдаланиш мумкин бўлмаса, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий негизлари ва мазмуни (ҳуқуқ ўхшашлиги)га ҳамда ҳалоллик, оқиллик ва адолат талабларига амал қилган ҳолда белгиланади.

Ушбу нормага биноан аналогия икки турга бўлинади: биринчиси-қонун бўйича, иккинчиси-ҳуқуқ бўйича. Ўхшаш муносабатларни тартибга соладиган қонунни татбиқ этишга қонун аналогияси, низоли муносабатларни қонунларнинг умумий асослари ва маъносига таяниб ҳал қилишга ҳуқуқ аналогияси деб аталади.

Юқорида кўрсатилган аналогия тўғрисидаги қонун (қоида) ларга фақат мазкур масала юзасидан тегишли қонун ва фармойишлар бўлмаган ҳолдагина асосланиб, ишни ҳал қилиш мумкинлигини, иккинчидан, бундай аналогия тарикасида суд қарори фақат низо учун қучда бўлишини назарда тутиш лозим ва учинчидан, суд қонунларнинг умумий негизлари ва мазмунига қуруқдан-қуруқ ҳавола қилмай, балки, қарорни ифодалашда суд қайси қонуннинг умумий асосларига таяниб ўз қарорини чиқарганлигини кўрсатиши керак.¹

Фуқаролик ҳуқуқларини чеклайдиган ва жавобгарлик белгилайдиган нормаларни ўхшашлик бўйича қўлланишга йўл қўйилмайди.

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. I-қисм. - Т.: ТДҶОН. 2006. - 67 б.

ФКнинг 5-моддасида ифодаланган “умумий негизлар” атамаси – фукаролик ҳуқуқининг тамойиллари маъносини англатади.

Фукаролик қонун ҳужжатларининг ҳар бир асосий негизитамойили ўзаро боғлиқ бўлган ҳуқуқни қўлловчи ва татбиқ этувчи, асос бўлиб хизмат қилувчи, ҳуқуқни тўлдирувчи учта вазифани ўзида бирлаштиради. Биринчи вазифаси мазкур ҳуқуқий соҳанинг асосий ғояларини, унинг ривожланиши йўналишларини, қўлланиладиган меъёрий ҳужжатларга, давлат органларининг, шунингдек фукаролик-ҳуқуқий муносабатнинг айрим иштирокчиларининг ҳуқуқни татбиқ этиш фаолиятларига асосий талабларни шакллаштиришдан иборат¹.

Фукаролик ҳуқуқи тамойилларининг амалга оширадиган иккинчи муҳим вазифаси – бу ижтимоий муносабатларни бевосита тартибга солиши ҳисобланади. Бундай вазифа ФКнинг 5-моддаси 2-бандида белгилаб қўйилган ва унга кўра, қонун ўхшашлигидан фойдаланиш мумкин бўлмаса, тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари фукаролик қонун ҳужжатларининг умумий негизлари ва мазмун (ҳуқуқ ўхшашлиги)га ҳамда ҳалоллик, оқилоналик ва адолат талабларига амал қилган ҳолда амалга оширилади.

Е.В. Васьковский таъкидлаганидек, қонундаги бўшлиқларни тўлдиришнинг учинчи йўли, қонунда етишмаган меъёрларни ўзлари ўз хоҳишларига ва идрокларига қараб тузиш ҳуқуқини судларга бериш лозим, яъни улар қонунда етишмаган меъёрларни мустақил яратиш ҳуқуқига эга бўлсинлар. Бу йўл анча мулоҳазали ҳисобланади. Бундай ҳуқуқ айрим қонунчилар томонидан ҳар хил шаклда берилган, баъзилари қонунда кўзда тутилмаган ҳолларда ишларни адолат билан ҳал қилишни, бошқалари ҳуқуқнинг умумий тамойилларига биноан ҳал қилишни, учинчилари эса, табиий фаннинг тамойиллари асосида ҳал этишни тавсия қилганлар².

Тамойилларда ижтимоий-иқтисодий асосларгина ифодаланиб қолмасдан, балки умуминсоний кадриятлар ҳам ифодаланиши диққатга сазовор бир ҳолат³, фукаролик ҳуқуқи тамойиллари дунёқарашни шакллантирувчи вазифасини ҳам бажаради, чунки улар ҳуқуқий онгни шакллантиришда иштирок этади, ўзаро иқтисодий муносабатларда ва ҳуқуқий ҳаётда маълум қимматликларни ўрнатади⁴, деган ҳулосаларга келинади.

¹ См.: Алексеев С.С. Общая теория социалистического права. - Свердловск, 1963.С.151.

² Васьковский Е.В. Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов. - М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. С.279.

³ См.: Черданцев В.Ф. Теория государства и права. - М., 1999. С. 187.

⁴ <http://diss.rsl.ru/Aiiss/06/0059/060059042.pdf>

Таъкидлаш жоизки, ҳозирги кунда амалиётда фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда кўпчилик вазиятларда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига эътиборсизлик билан қаралади. Натижада вужудга келган вазиятларга нотўғри баҳо бериш ҳолатлари учраб туради. Шу маънода фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини амалиётга татбиқ этиш хусусида тушунтириш ишлари олиб бориш ва бу масалада суд органлари асосий вазифани бажаришлари лозим бўлади.

Асосий негизларнинг қонун ҳужжатларига киритилиши ва уларга меъёрий қоидалар мақомининг берилиши, тамойилларнинг бўшлиқларни тўлдиришдаги роли масаласига янгича ёндошишга ундайди. Илгари шундай бўшлиқларни тўлдиришда тамойиллар ҳуқуқ ўхшашлиги тарикасида ҳисобга олинган бўлса, ФКнинг 1- моддасининг киритилиши билан фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари кўринишидаги тамойиллар қонун ўхшашлигида ҳам қўлланиладиган бўлди.

Судда иштирокчиларнинг ноқилона ва виждонсиз ҳаракат қилганлигини исботлаш масаласи муҳим ҳолат ҳисобланади, бундай вазифа эса, амалиётдан келиб чиқиб, ўзлари учун фойдасиз мулкӣ оқибатлар келиб чиққанлигини контрагентларнинг ноқилона ва виждонсиз ҳаракатлари оқибати билан боғловчи шахслар зиммасида бўлишини кўрамыз. Шу муносабат билан ФКнинг 9-моддасига қуйидагича - “Судда иштирокчиларнинг ноқилона ва виждонсиз ҳаракат қилганлигини исботлаш, ўзлари учун фойдасиз мулкӣ оқибатлар келиб чиққанлигини контрагентларнинг ноқилона ва виждонсиз ҳаракатлари оқибати билан боғловчи шахслар зиммасида бўлади”, деган 7-бандни қўшиш тавсия этилади.

Фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари фуқаролик ҳуқуқининг йўналишлари, фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари амалга оширилишида, фуқаролик ҳуқуқи институтларини таснифлашда, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтиришда муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари учун хос бўлган ўзига хос жиҳатлар мавжудки, бу жиҳатлар ҳуқуқ тизимида фуқаролик ҳуқуқининг тутган ўрни, ижтимоий-иқтисодий муносабатларни тартибга солишдаги вазифаси, ҳуқуқ соҳаси сифатидаги механизмнинг ўзига хослиги билан белгиланади. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг ўзига хос жиҳатларини қуйидаги ҳолатлар билан боғлаш мумкин:

1) Фуқаролик ҳуқуқи ҳаётини заруриятдан, жамият аъзоларининг кундалик эҳтиёжидан келиб чиқадиган ва одатий ҳол сифатида белигиланадиган муносабатларни тартибга солишга хизмат қилади. Шу билан бирга, бу ўринда нормаллик муносабатнинг иштирокчилари хоҳиш-иродаси асосида вужудга келиши билан ҳам тавсифланади. Нормал муносабатлар сифатида эътироф этиладиган муносабатда мажбурлов характери ва учинчи шахсларнинг “сунъий” ва ноқонуний таъсири бўлмаслиги лозим.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳам нормал муносабатларни тартибга солишда ўзига хос ўринга эга. Шунинг учун вужудга келган муносабатнинг нормал муносабат сифатида фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солиниши масаласини ҳам айнан фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари белгилаб беради. Зеро, таъкидланганидек, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари фуқаролик қонун ҳужжатлари ва нормаларига сингдирилган асосий қоидалардир.

Шу билан бирга, фуқаролик ҳуқуқнинг “иштирокчиларнинг тенглиги”, хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралаштишга йўл қўйилмаслиги ва шу каби бошқа тамойиллари ҳуқуқий муносабатнинг фуқаролик ҳуқуқига тааллуқли ёки тааллуқли эмаслигини аниқлашда белгиловчи вазифани ўтайди. Масалан, ҳокимият вакилининг ноқонуний тазйиқи остида шахсларнинг шартномавий муносабатларга киришиши фуқаролик ҳуқуқининг тамойилларига зид ва нормал муносабат эмас, деб топилади;

2) Ўзига хос тамойилларига эга фуқаролик ҳуқуқи жамият ҳаёти учун энг муҳим муносабатлар – эркин бозор иқтисодиёти муносабатларини тартибга солиши билан ва бунда ҳуқуқ соҳаси сифатида маҳсус тамойилларга эга бўлиши билан тавсифланади.

Маълумки, бозор иқтисодиёти талаб ва таклифга, эркин рақобатга асосланган муносабатлар тизимидан ташкил топган ва бу жараёнда ҳуқуқий тартибга солишда фуқаролик ҳуқуқи асосий ўринда туради. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, Фуқаролик кодекси бу - бозор Конституциясидир¹. Бу “Конституция”да эса, тамойиллар белгиловчи аҳамиятга эга. Зеро, Фуқаролик кодекси ва фуқаролик қонунчилиги Кодекснинг 1-моддасида белгиланган фуқаролик қонунчилигининг умумий негизлари – тамойиллари асосида вужудга келади ва улар асосида амалда бўлади.

¹ Каримов И.А. Бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг бош омили. Халқ сўзи. 1995. 27 декабр

Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳар доим вужудга келаётган муносабатларни тартибга солувчи қонунчиликнинг шаклланишида амал қилиниши лозим бўлган мезон сифатида намоён бўлади.

Таъкидлаш жоизки, ФКнинг 1-моддасида белгиланган фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари бозор иқтисодиёти қоидалари асосида шакллантирилган. Шундай экан, фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари бозор иқтисодиёти қонуниятлари билан ҳамоҳангликда амалда бўлади, - деган хулосага келиш мумкин. Бундай уйғунликни бозор иқтисодиётининг талаб ва таклиф, рақобат, эркин иқтисодиёт, бозор иштирокчиларининг ўз фаолият турларини эркин танлашлари қонуниятларини, фуқаролик ҳуқуқининг хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслиги, иштирокчиларнинг эркинлиги, қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса руҳсат берилиши, шартномалар эркинлиги тамойиллари билан мос тушунчалар эканлиги билан изоҳлаш мумкин.

Шу билан бирга, тамойил барча қонун ҳужжатлари мазмунига сингдирилган асосий, бошланғич қоидалар эканлигини таъкидлаган ҳолда, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари бозор муносабатларини тартибга солувчи барча фуқаролик қонунчилиги мазмунига сингдирилган қоидалар ҳисобланиши, ҳамда уларнинг мавжудлиги ва қонун ҳужжатининг мазмунига сингдирилиши мажбурийлиги фуқаролик ҳуқуқи тамойилининг моҳиятини тўғри тушунишда ёрдам беради;

3) Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишдаги фуқаролик ҳуқуқий услубларида ҳам ўзига хос ўринга эга бўлади. Ҳуқуқшунос олим И.Б.Зокиров фуқаролик ҳуқуқий тартибга солиш услубидаги ўзига хос хусусиятлар сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтади:

- фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчиларнинг тенг ҳуқуққа эга бўлишлари, уларга имкон борича эркинлик, мустақиллик ва ташаббускорлик берилиши;
- фуқаролик ҳуқуқида императив мсъёрлардан кўра диспозитив мсъёрларнинг кенгрок қўлланилиши;
- фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган жавобгарликнинг мулкый характерда бўлиши;
- бузилган ҳуқуқларнинг суд орқали даъво билдириш тартибида қимоя қилиниши;

¹ Зокиров И., Оқюлов О. Баратов М. Фуқаролик ҳуқуқи: саволлар ва жавоблар.- Т.:ТДҲУИ.2003.-8 б.

- бузилган фукаролик ҳукукини ҳимоя қилишда уни тан олиш, тиклаш, ҳукукини бузадиган ҳаракатларга чек қўйиш, стқазилган заррларни ундириб олиш ва шу каби чораларни қўллаш¹.

Фукаролик ҳукуқи тамойилларининг ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг фукаролик-ҳукукий услубларига таъсири шунлаки, агар биз фукаролик ҳукукини ҳуқук нормаларининг йиғиндиси, - деб билсак, тамойиллар нормаларнинг асосий негизини ташкил этса, шу негизга таянган ҳолда ижтимоий муносабатларни тартибга солиш услублари вужудга келади. Қолаверса, ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг фукаролик-ҳукукий услуби хусусиятларининг дастлабкиси ва энг асосийси ҳисобланган иштирокчиларнинг тенглиги, айни вақтда фукаролик ҳукукининг тамойили ҳам ҳисобланади. Шунингдек, фукаролик ҳукуқи тамойиллари ижтимоий муносабаларни тартибга солишдаги фукаролик-ҳукукий услубларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳам белгилаб беради. Зеро, фукаролик ҳукукининг тамойиллари саналадиган мулкнинг дахлсизлиги, шартномаларнинг эркинлиги, хусусий ишларга бирон-бир кишининг ўзбошимчалик билан Аралашишига йўл қўйилмаслиги, фукаролик ҳуқуқлари тўскинликсиз амалга оширилишини, бузилган ҳуқуқлар тикланишини, уларнинг суд орқали ҳимоя қилинишини, конунда нимаики тақиқланмаган бўлса руҳсат берилиши тамойили замирида фукаролик ҳукуқи услубининг ўзига хос хусусиятлари вужудга келган. Масалан, императив меъёрларга караганда диспозитив меъёрларнинг кенгрок қўлланилиши бевосита шартномалар эркинлиги, конунда нимаики тақиқланмаган бўлса руҳсат берилиши ва хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралашишга йўл қўйилмаслиги тамойилидан келиб чиқади.

Маълумки, императив нормалар қатъий амр характерига эга бўлиб, хатти-ҳаракат субъектига белгиланган ҳаракат моделидан четга чиқишни ман этади, диспозитив нормалар эса, императив нормалардан фарқли ўларок, муносабат қатнашчиларига ўз хатти-ҳаракатлари вариантларини, субъектив ҳуқук ва мажбурият ҳажми тўғрисида келишиб олиш имконини ўзида ифодалайди². Айнан шу маънода фукаролик ҳукукининг моҳияти, предмети ва тамойилларидан келиб чикиб, диспозитив меъёрлар кенг қўлланилиши лозим, деб ҳисобланган;

4) Фукаролик ҳукуқи тамойиллари учун хос бўлган яна бир жиҳат, бу - уларнинг ҳукукий муносабат иштирокчиларига ташаббу-

¹ Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фукаролик ҳукуқи.-Т.:Адолат.1996.-10 б.

² Бобоев Х. Б ва бошқалар. Давлат ва ҳуқук назарияси.-Т.:ТДЮН.2000.- 289 б.

скорлик, имконият ва манфаатдорликни бериши ҳисобланади. Масалан, қонун билан нимаики тақиқланмаган бўлса руҳсат берилиши тамойилига кўра, фуқаролар тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари, қонунда назарда тутилган шартномалар ва бошқа битимларни, шунингдек гарчи қонунда назарда тутилган бўлмаса-да, лекин унга зид бўлмаган шартномалар ва бошқа битимларни тузишлари мумкин(ФКнинг 8-моддаси);

5) Фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган муносабатларнинг хилма-хил эканлигини назарда тутиб, фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг кенгкамровли қоидалар эканлигини эътироф этиш лозим. Бундай кенг камровлилик, биринчи навбатда фуқаролик қонун ҳужжатларининг ранг-баранг ижтимоий ва иқтисодий муносабатларни тартибга солиши билан белгиланади. Гарчи, фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган муносабатлар турли хил бўлсада, уларни умумлаштириб иккига ажратиш мумкин. Фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган бу икки муносабат - мулкӣ ва шахсий номулкий муносабатлар бўлиб, фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари улар учун ўзига хос ўринга эга бўлади. Агар мулкӣ муносабатларда тамойиллар иқтисодий мулкӣ нуктаи назардан қиймат ҳарактерига асосланган ҳолда муносабатга нисбатан қоидаларни белгиласа, шахсий номулкий муносабатларда тамойиллар маънавий-ахлоқий кадриятлар ва улар билан боғлиқ мулкӣ манфаатни ҳимоя қилишга қаратилган мезонларни белгилайди.

С.Н.Братуснинг фикрича, иқтисодий қонунлар, ишлаб чиқариш ва ўзга ижтимоий муносабатларнинг турли жиҳатлари ва хусусиятлари, ҳамда ҳуқуқий институтлар ва ҳуқуқий категориялар фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари бўлиб ҳисобланади¹.

Бу ўринда С.Н.Братусъ фикрларининг баъзи жиҳатлари баҳсли эканлигини айтиб ўтиш жоиз. Хусусан, фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг ҳуқуқий институт ҳисобланиши ҳолати фикримизча, ҳуқуқий нуктаи назардан муайян асосга эга эмас. Шу билан бирга, фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари ҳар доим тегишли соҳа қонунчилигининг асосий негизи ҳисобланар экан, уларни алоҳида ҳуқуқ институти сифатида шакллантириш сунъий ва ноўрин бўлиб, тамойилни қўллаш доирасини чеклайди ва умумий раҳбарий қоида сифатидаги мавқеидан маҳрум этади.

Барча ҳуқуқ соҳасидаги тамойиллар каби фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳам биринчи навбатда тегишли соҳа қонунчилигини,

¹ Братусъ С.Н. Предмет и метод Советского гражданского право.- М.:1963.- 136 с.

фукаролар ва уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, иштирокчиларнинг тенглигини таъминлаш негизида шакллантириш ҳисобланади. Албатта, тамойиллар қонунларда ўз ифодасини топиши лозим. Акс ҳолда у ҳуқуқий кучга эга бўлмайди. Шу билан бирга, қонунда ўз ифодасини топмаган ва умумҳуқук-назарий қоида тамойил ҳисобланмайди.

Шу ўринда М.Аҳмадшоева ва М.Нажимовларнинг фикрларини келтириб ўтиш лозим. Уларнинг фикрига кўра, ҳуқуқ тамойиллари жамият тараққиётининг муҳим қонуниятлари билан ҳуқуқий тизим ўртасидаги боғловчи-воситачи ролини ўйнайди ва оқибат натижада ҳуқуқий тизим жамият ва инсон манфаатларига, эҳтиёжларига аста-секин мослашади¹. Дарҳақиқат, ҳуқуқ тамойиллари жамият тараққиётининг муҳим қонуниятларини ҳуқуқий тизим нормаларида ифода қилади. Бундай ифоданинг мавжуд бўлмаслиги, жамият тараққиётининг муҳим қонуниятлари ҳуқуқий тизим билан алоқада эмаслигини билдиради. Бу эса ўз навбатида ҳуқуқий тизимнинг жамият ривожланишидан орқада қолишига ва ҳуқуқ нормаларининг вақтинчалигига олиб келиши мумкин. Шу муносабат билан ҳуқуқ тамойиллари албатта ҳуқуқ нормаларида ифодалиниши зарур, - деб ҳисоблаш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, тамойил сифатида қаралаётган қоида қонун ҳужжатларида ўз аксини топмаган бўлса, мавжуд нормаларнинг унга зидлиги ёки зид эмаслигини аниқлашга эҳтиёж қолмайди.

Ҳуқуқ тамойиллари ҳақидаги турли хил қарашларни ўрганиш уларнинг қуйидаги муҳим белгиларини аниқлашга имкон беради: а) тамойиллар бу - раҳбарий қоидалардир; б) тамойиллар қонунга сингдирилганлиги сабабли умуммажбурий аҳамиятга эга; в) тамойилларга умумий хусусиятга эга бўлган ҳуқуқий меъёр сифатида қаралиши мумкин; г) тамойиллар доимий ва ҳар томонламалик хусусиятларга эга; д) тамойиллар бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқ, бир-бирига ўзаро таъсир ўтказиб туради; е) тамойиллар қонун ижодкорлари ва субъектлари амалий ҳаётларининг асосини ташкил этади; ж) тамойиллар ижтимоий муносабатлар ривожининг объектив қонуний асосларини ўзида номоён қилади.

Фукаролик ҳуқуқи тамойилларига нисбатан ҳуқуқшунос олимлар томонидан келтирилган юқоридаги таърифлар ва таҳлилларни умумлаштириб ҳамда юқоридаги таърифларнинг асосли ва баҳсли

¹ Аҳмадшоева М., Нажимов М. Ҳуқуқ нима? - Т.:ТДҶОИ.2003. - 18 б.

ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари тушунчасига қуйидагича таъриф бериш мумкин:

- фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари бу - фуқаролик ҳуқуқи қонунчилигида мустаҳкамланган ва ижтимоий муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишда бевосита татбиқ этиладиган, фуқаролик қонун ҳужжатлари ва улардаги нормалар учун дастур вазифасини ўтайдиган раҳбарий қоидалар, бошланғич асослар ва умумий негизлардир.

Мазкур таърифда ифодаланган ҳолатлар фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари тушунчасининг барча жиҳатларини қамраб олмаса-да, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари учун энг муҳим ҳолатлар: ижтимоий муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш, қонун ҳужжатларида ифодаланганлик, фуқаролик қонун ҳужжатлари ва улардаги нормалар учун дастур вазифасини ўташлик, бошланғич асос ҳисобланиш мезонлари нуқтан назаридан таърифи изоҳланади ва фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари тушунчасига берилган бошқа таърифлардан фарқ қилади.

2.2. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг умумҳуқуқий тамойиллар ва бошқа ҳуқуқ соҳаларининг тамойиллари билан ўзаро нисбати

Маълумки, барча ҳуқуқ соҳалари учун тааллуқли умумий негизлар ва умумий қоидалар мавжуд бўлади. Умумий негизлар ҳуқуқнинг ҳар бир соҳаси учун раҳбарий аҳамиятга эга бўлиб, шу ҳуқуқ соҳаси нормалари мазмунида ифодаланади, ҳамда тегишли ҳуқуқ соҳасининг умумий қонуниятларга мослигини таъминлаб туради. Масалан, қонунийлик тамойили барча ҳуқуқ соҳалари учун хос бўлиб, ҳар бир ҳуқуқ соҳаси нормалари даставвал ана шу тамойилга мувофиқ бўлиши талаб этилади.

Маълумки, ҳуқуқ тамойиллари ҳуқуқ нормаларида мустаҳкамланиши билан бирга, ҳуқуқ нормаларини қабул қилиш жараёнида қонун қабул қилувчи учун муайян дастур ва йўл-йўриқ вазифасини ҳам ўтайди. Ҳуқуқшунос олим Д.А.Керимовнинг таъкидлашича, ҳуқуқий тамойиллар қонунчилик тизимида етакчилик вазифасини ўтайди. Муайян ижтимоий тузилманинг асосий мезонларини ифодаловчи сифатида, баъзан худди тарихий шаклланган демократик тамойиллар сифатида намоён бўлар экан, ҳуқуқий тамойиллар қонун чиқарувчи

хукукий нормаларни чиқаришда ва ушбу нормаларни амалга оширадиган органлар ўз фаолиятида таянадиган қоида ҳисобланади¹.

Дарҳақиқат, хукукий тамойиллар хукукий нормалар қабул қилинишидан олдин юрар экан, улар муайян нормада ифодаланган бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъи назар, тегишли хуқук соҳаси учун умумий негиз ва бошланғич асос бўлиб қолаверади.

Ўз моҳияти, табиати жиҳатидан хуқук принциплари тасодифий эмас, балки жамиятнинг иктисодий, ижтимоий ва сиёсий тизими томонидан объектив тарзда белгиланади. Бундан ташқари, улар мазмунига мамлакатда мавжуд давлат ва хуқук, ҳукмрон сиёсий ва давлат режими, жамият сиёсий тизимининг қурилиши ҳамда амал қилиш тамойиллари ўз таъсирини ўтказида².

Хуқук тамойиллари ўзининг мазмуни, вужудга келиши ва намён бўлиш доирасига кўра бир неча турларга бўлинади. Хукукий адабиётларда умумий ва махсус, соҳавий ва тармоқлараро принциплар мавжудлиги кўрсатилган³.

Умумхукукий тамойиллар бутун хукукий тизим ўзагида, унинг негизда ва заминда ифодаланиб, хукукий тизим ана шу тамойиллар базасида (устқурмасида) қурилади. Фуқаролик хуқуқи ҳам бошқа хуқук соҳалари каби умумхукукий тамойилларни ўз нормаларида ифода қилади. Шу билан бирга, фуқаролик хуқуқи тамойиллари умумхукукий тамойиллар билан ўзаро уйғунликда бўлиши талаб этилади.

Умумхукукий тамойилларнинг ҳар бири фуқаролик хуқуқи тамойиллари билан мос келиши лозим. Акс ҳолда фуқаролик хуқуқининг у ёки бу нормаси хуқук тушунчасининг моҳияти ва мазмунига тўғри келмайди.

Шу ўринда ҳар бир умумхукукий тамойилнинг фуқаролик хуқуқи тамойилларига ўзаро нисбатини кўриб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Умумхукукий тамойиллардан бири ҳисобланган хуқукни шакллантириш ва амалга оширишда демократизм тамойили ҳар бир хуқук соҳасини, қолаверса, унинг нормалари тизимини шакллантиришда халқнинг ва турли ижтимоий тузилмаларнинг иштироки лозимлигини ифода қилади.

Хуқуқшунос олимлар Ҳ.Т.Одилқориев ва Э.М.Абзаловларнинг фикрича, мазкур тамойил хуқукни яратиш соҳасида халқнинг,

¹ Керимов Д.А. Конституция СССР и развитие политико-правовой теории.- М.:1979. -172 с.

² Васильев А.М.Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права.- М.:1976. - 216 с.

³ Бобоев Х. Б. ва бошқалар. Давлат ва хуқук назарияси.- Т.:ТДЮИ 2000.- 217 б.

бевосита халқ вакиллари бўлмиш депутатларнинг, жамоат бирлашмалари ва нодавлат ташкилотлар, сиёсий партияларнинг, фуқароларнинг ҳуқуқий сиёсатни шакллантириш ва қонунчиликни такомиллаштиришда кенг иштироки орқали намён бўлади. Ҳуқуқни амалга ошириш жабҳасида демократизм тамойили ҳуқуқни қўлловчи ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идораларни ташкил этиш ва фаолият юритиш тартибиде, даставвал одил судловни амалга ошириш жараёнида, уларнинг фуқароларга яқинлигида, аҳоли учун юридик ёрдамнинг реаллиги даражасида ўз аксини топади¹.

Дарҳақиқат, ҳуқуқни яратишда халқнинг бевосита ва билвосита иштироки масалалари ҳар бир ҳуқуқ соҳасида ҳаракатда бўлади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси амалга киритилишидан олдин матбуотда эълон қилинган ва маълум муддат давомида халқдан келган таклифлар ўрганиб чиқилиб кейин амалга киритилган. Албатта, барча қонун ҳужжатларининг халқ вакиллари томонидан Республиканинг олий қонун чиқарувчи органида қабул қилиниши мамлакатимизда демократизм тамойили барча ҳуқуқ соҳаларида тўлиқ амалда деган ҳулосага келишга асос бўлади.

Демократизм тамойили фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари ҳисобланган жамоат бирлашмалари ва бошқа нодавлат нотижорат ташкилотлари томонидан амалга оширилиши муҳим аҳамиятга эга.

Маълумки, мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий масалаларни ҳал қилишда нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳам ўз ўрни бор. Чунки, нодавлат нотижорат ташкилотларининг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг рўёбга чиқиши ва унинг таъминланиши, қисқача қилиб айтганда, унинг манфаатларини ҳимоя қилишда роли каттадир.

Президентимиз Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1999 йил 14 апрелдаги биринчи чақириқ ўн тўртинчи сессиясида сўзлаган маърузаларида бу борада шундай деган эдилар: “Нодавлат нотижорат ташкилотларини ривожлантиришдан асосий мақсад жамият аъзоларининг манфаатлари мувозанатини таъминлаш ва ҳимоя қилиш. Сиёсий ва ижтимоий соҳада эса давлат тизимларига муқобил куч сифатида улар адолат тарозисини ҳаётда ҳукмрон қилишга ҳисса қўшишлари лозим”².

¹ Ўша ерда.- 218 б.

² Каримов И.А. Биз келажакни ўз қўлимиз билан қурамиз.Т.7.-Т.: Ўзбекистон. 1999.-385 б.

Ҳозирда Республикаимизда 5100дан ортик нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолият кўрсатмоқда¹. Мазкур нодавлат нотижорат ташкилотлари ҳуқуқни яратиш соҳасида ўзига хос ўринга эга.

Қонунийлик тамойили барча ҳуқуқ соҳаларида бирдек амалда бўлгани каби фуқаролик ҳуқуқида ҳам раҳбарий қоида сифатида алоҳида ўрин тутати. Зеро, қонунийлик тамойили бутун мамлакат ҳудудида ягона ва бўлинмас мезон сифатида амалда бўлар экан, барча ҳуқуқ соҳаларининг нормалари ана шу тамойил асосида шакллантирилиши лозим бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 15-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади. Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар.

Қонунийлик тушунчасидан, мамлакат сиёсий тартибининг бутун ҳолатига, шунингдек ҳар бир аниқ ҳолатга, хусусан, давлат ҳокимияти органлари, айниқса, юқори турувчи органлари, шунингдек сиёсий партиялар ва бошқа ижтимоий тузилмалар фаолиятига баҳо беришда фойдаланилади². Ушбу тамойил асосида жамиятда фуқаролик ҳуқуқлари амалга оширилишига, судлар томонидан бузилган ҳуқуқнинг тикланиши қандай бораётганлигига баҳо бериш мумкин.

Қонунийлик тушунчаси нафақат ҳуқуқий, балки конституцияга ҳамоҳанг равишда, сиёсий тушунча ҳамдир. Чунки, Конституция давлатнинг Асосий Қонуни ҳисобланади³. Шунинг учун ҳам қонунийлик тамойилини таҳлил қилганда, унинг турли қирраларини кўриб чиқиш лозим.

Қонунийлик тамойили фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари билан узвий боғлиқ бўлиб, фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг муайян ҳуқуқ соҳасининг умумий негизлари сифатида мамлакат Конституцияси ва қонунларига мувофиқ бўлишини талаб этади. Агар фуқаролик ҳуқуқи нормалари учун умумий негиз сифатида қараладиган қоида Конституцияга зид бўлса, унда бундай қоида фуқаролик ҳуқуқининг тамойили ҳисобланмайди. Қонунийлик тамойилининг фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари билан ўзаро нисбати ҳақида гапириб, шуни айтиб ўтиш мумкинки, фуқаролик ҳуқуқининг тамойили ҳисобланиши талаб этилаётган қоида Конституцияга мувофиқ бўлиши лозим бўлади. Акс ҳолда бу қоида умуман чиқариб ташланиши талаб этилади.

¹ Ўзбекистонда нотижорат ташкилотлари. Халқ сўзи. 2010 йил 13 ноябрь.

² Баглай М.В., Туманов В.А. Малая энциклопедия конституционного права.- М.: 1998.-25 с.
105 Боброва Н.А. Конституционный строй и конституционализм в России: -М.:2003. -С.60-61.

Т.М.Пряхинанинг фикрича, қонунийлик - бу мамлакат ҳуқуқий тизимининг, ҳуқуқ тизимининг бугунлиги ва яхлитлигини кафолатловчи мустақил ҳуқуқ тамойили ҳисобланади. Қонунийлик тамойили асосий қонун, демократизм, халқ иродасининг ифодаси, аниқлик, олий юридик куч сифатлари билан асосланади¹.

Мазкур сифатлар деярли барча ҳуқуқ соҳаларида амалда бўлганидек, фуқаролик ҳуқуқи соҳасида ҳам ҳаракатда бўлади. Масалан, аниқлик тушунчаси фуқаролик ҳуқуқидаги мажбуриятларни бажариш тамойили ҳисобланган мажбуриятларни аниқ бажариш тамойили билан ҳамоҳангдир.

Қонунийлик тамойилининг фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари билан нисбатини, фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг қонунийлик тамойилининг давоми сифатида намоён бўлишида ҳам кўриш мумкин. Зеро, ҳар қандай ҳуқуқ тамойили биринчи навбатда қонунийлик (мамлакатнинг Асосий қонуни - Конституцияга мувофиқ бўлишлик) касб этиши лозим бўлади.

Шу билан бирга, қонунийлик тамойили фуқаролик ҳуқуқидаги фуқаролик ҳуқуқларининг тўққонликсиз амалга оширилиши ва бузилган ҳуқуқлар суд орқали даъво қўзғатиш йўли билан ҳимоя қилиниши тамойилларида ҳам яққол намоён бўлади. Зеро, қонунийлик - бу қонунларни амалиётга татбиқ этаётган давлат ҳокимияти органларининг, маҳаллий бошқарув органларининг, мансабдор шахсларнинг, фуқаролар ва бошқа ташкилотларнинг ҳуқуқий ҳулқ атворининг конституциявий мажбуриятидир².

Ҳ.Т.Одилқориев ва Э.М.Абзаловларнинг фикрича, қонунийлик умумийлик ва ягоналик сифатлари билан характерланади. Қонунга итоат этиш барча субъектлар учун умумий талабдир. Айни вақтда, қонундаги ҳар бир қоида ҳуқуқий муносабатнинг барча иштирокчилари учун ягона талаб сифатида майдонга чиқади³. Шундай экан, барча ҳуқуқий муносабатлар каби фуқаролик-ҳуқуқий муносабат субъектларининг ҳам қонун нормаларига амал қилган ҳолда ҳаракат қилишлари қонунийлик тамойилининг рўёбга чиқишига олиб келади. Бу эса, ўз навбатида, қонунийлик тамойилининг барча ҳуқуқ соҳалари учун хос бўлган, ҳуқуқнинг умумий негизи эканлигидан далолат беради.

¹ Пряхина Т.М. Конституционность в системе принципов права.// Современное право.2004.№10.-С.47-48.

² Пряхина Т.М. Конституционность в системе принципов права.// Современное право.2004.№10. –С.49.

³ Бобоев Ҳ. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси.- Т.:ТДҶОИ.2000.- 215 б.

Умумхукукий тамойилларнинг яна бири ҳисобланган, инсонпарварлик тамойили ҳам ҳар бир ҳуқуқ соҳасидаги муносабатлар учун, қолаверса, тегишли ҳуқуқ соҳасига оид конунчилик учун раҳбарий қоида ҳисобланади. Инсонпарварлик тамойилининг асосида инсон ва унинг шахси, манфаатлари, шаъни ва кадр - қимматининг ўзга тушунчалардан юқори туриши ётади.

Инсонпарварлик тамойили, фуқаролик ҳуқуқи учун муҳим аҳамиятга эга. Фуқаролик ҳуқуқининг кўплаб нормалари инсонпарварлик тамойилига асосланади. Мазкур тамойилнинг ифодаси шаън, кадр - қимматни ҳимоя қилишда намоён бўлади. ФКнинг 100-моддасига мувофиқ, фуқаро ўзининг шаъни, кадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар юзасидан, башарти бундай маълумотларни тарқатган шахс уларнинг ҳақиқатга тўғри келишини исботлай олмаса, суд йўли билан раддия талаб қилишга ҳақли. Манфаатдор шахсларнинг талабига кўра фуқаронинг шаъни ва кадр-қимматини унинг вафотидан кейин ҳам ҳимоя қилишга йўл қўйилади.

Фуқаронинг шаъни, кадр - қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар оммавий ахборот воситаларида тарқатилган бўлса, айти шу оммавий ахборот воситаларида раддия берилиши лозим. Агар бундай маълумотлар ташкилотдан олинган ҳужжатда учраса, бундай ҳужжат алмаштирилиши ёки чақириб олиниши керак.

Бошқа ҳолларда раддия бериш тартиби суд томонидан белгиланади. Фуқаро, оммавий ахборот воситаларида унинг ҳуқуқлари ёки конун билан кўриқланадиган манфаатларини камситувчи маълумотлар эълон қилинганда у айти ўша оммавий ахборот воситалари орқали чиқиб, ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга. Агар суднинг ҳал қилув қарори бажарилмаса, суд қоидабузарга қонун ҳужжатларида белгиланган миқдорда ва тартибда ундириладиган жарима солишга ҳақлидир. Шуни айтиш керакки, жаримани тўлаш қоидабузарни суднинг ҳал қилув қарорида назарда тутилган ҳаракатларни бажариш вазифасидан озод этмайди. Ўзининг шаъни, кадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар тарқатилган фуқаро, бундай маълумотлар рад этилиши билан бир қаторда, уларни тарқатиш оқибатида етказилган зарарлар ва маънавий зиённинг ўрнини қоплашни талаб қилишга ҳақлидир.

Шунингдек, инсонпарварлик тамойили фуқароларнинг соғлиғига етказилган зарарнинг қопланишида ҳам ўз ифодасини топади. Бунда, фуқаро майиб қилинганда ёки унинг соғлиғига бошқача ши-

каст етказилганда жабрланувчи оладиган ёки муайян равишда олиши мумкин бўлган йўқотилган иш ҳақи (даромадлари), шунингдек саломатлигига шикаст етказилиши туфайли қилган қўшимча харажатлари, шу жумладан даволаниш, қўшимча овқатланиш, дори-дармонлар сотиб олиш, протез қўйдириш, бировнинг парваришида бўлиш, санаторий-курортда даъволаниш, махсус транспорт воситаларини сотиб олиш, бошқа касбга тайёргарликдан ўтиш харажатлари, агар жабрланувчининг ана шу ёрдам ва парвариш турларига муҳтожлиги ҳамда уларни бепул олиш ҳуқуқига эга эмаслиги аниқланса, ўрни қоплаши лозим.

Ҳуқуқнинг инсонпарварлиги қонунчилик ҳужжатларида мустаҳкамланган иқтисодий ҳамда ижтимоий тузум шахс учун қулай шарт-шароитлар, имтиёзлар яратишни назарда тутди¹. Шу маънода инсонпарварлик тамойили фуқаролик қонунчилигида ифодаланган боқувчисини йўқотганда етказилган зарарни қоплаш, меросдан мажбурий улуш олишда ҳам қўрилади. Айниқса, меросдан мажбурий улуш олишда инсонпарварлик тамойили фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда яққол намоён бўлади. ФКнинг 1142-моддасига мувофиқ, мерос қолдирувчининг вояга етмаган ёки меҳнатга қобилиятсиз болалари, шу жумладан фарзандликка олган болалари, шунингдек меҳнатга қобилиятсиз эри (хотини) ва ота-онаси, шу жумладан уни фарзандликка олганлар, васиятномининг мазмунидан қатъи назар, қонун бўйича ворис бўлганларида улардан ҳар бирига тегиши лозим бўлган улушнинг камида ярмини (мажбурий улуш) мерос қилиб оладилар. Мажбурий улуш олиш ҳуқуқига эга бўлган меросхўр бирон-бир асос бўйича меросдан оладиган ҳамма нарса, шу жумладан оддий уй жиҳозлари ва рўзғор буюмларидан иборат мол-мулкнинг қиймати ҳам, бундай меросхўр фойдасига қилинган васият мажбуриятининг қиймати ҳам мажбурий улушга қўшилади. Меросдан мажбурий улуш олиш ҳуқуқига эга бўлган меросхўр учун васиятномада белгиланган ҳар қандай чеклашлар ва шартлар унга тегадиган мероснинг мажбурий улушдан ортикча қисмига нисбатангина ҳақиқийдир.

Мерос тақсимланаётганда меҳнатга лаёқатсиз эр ёки хотиннинг ҳуқуқлари ҳимояланиши ҳамда мерос мол-мулки бошқа шахсга тегишли бўлган ҳолда эр ёки хотинга муайян миқдордаги улушнинг ажратилиши, инсонпарварлик нуқтаи - назардан белгиланган қоида ҳисобланади.

¹ Бобоев Ҳ. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. - Т.: ТДҲОИ. 2000. - 219 б.

Фуқаролик ҳуқуқида инсонпарварлик инсон шахсиятининг олий қадриятини ҳуқуқий тан олиш, унинг ҳуқуқ ва эркинлигини эълон қилиш ҳамда ҳимоя қилиш, уларни амалга оширишнинг кафолати демакдир.

Инсонпарварлик фуқароларни ҳуқуққа хилоф ҳаракатлардан ҳимоялашга, ҳуқуқбузар шахсни ва бошқа шахсларни ахлоқий қадриятларни ҳурмат қилишга, инсонни, унинг ҳаёти ва соғлиғини қадрлашга йўналтирилган. Ҳуқуқий жавобгарликни қўллаш ҳуқуқбузарнинг онгига ва руҳиятига таъсир кўрсатади, шу сабабли имконият даражасида оғир жазо тайинламаслик ва енгилроқ жазо турини тайинлаш билан чегараланиш инсонпарварлик ҳисобланади. Давлат жиноят содир этган шахс тимсолида фақатгина ҳуқуқбузарни эмас, балки ўз шаъни ва кадр-қимматини ҳимоя қилишга ва қўриқлашга тўлақонли ҳақли бўлган инсонни кўра билиши керак.

1. Фуқаролик ҳуқуқида инсонпарварлик тамойилига куйидаги асосий амаллар тўғри келади: биринчиси, ижтимоий тенглаштириш амали бўлиб, у субъектга йўналтирилган таъсирда бўлади ва унинг шахс сифатида гавдаланишига хизмат қилади, бу эса кўпинча жамиятнинг барча аъзолари ҳаракатчанлигига боғлиқ бўлади; иккинчиси, ижтимоий ташкиллаштириш амали бўлиб, у ижтимоий муносабатларни, шахсларнинг ва жамиятнинг маълум табақаларининг хоҳиш-истакларини барқарорлаштиришга, бир хилда туришини таъминлашга қаратилган; учинчиси, тарбия қилувчи амали бўлиб, у инсонларни ўзига ва атрофдагиларга ҳурмат руҳида тарбиялаш, бошқа инсонларга нисбатан адолатли муносабатда бўлиш, инсоннинг шаъни ва кадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳислатларини инсонда тарбиялашда ифодаланади.

2. Инсонпарварлик ва ҳалоллик тамойиллари ўзаро узвий боғлиқ, улар бир-бирини тўлдиради, бир-бирига таъсир кўрсатади. Шундай бўлса-да, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятга эга бўлган, мустақил ахлоқий – ҳуқуқий тамойил ҳисобланади.

Умумҳуқуқий тамойилларидан яна бири ҳисобланган, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги тамойили, фуқаролик ҳуқуқий тамойиллар учун бевосита тааллуқли ҳисобланади. Бу тамойил фуқаролик ҳуқуқидаги ҳуқуқий муносабат иштирокчиларнинг тенглиги тамойили билан ҳамоҳанг ҳисобланади. Агар умумҳуқуқий тамойил сифатида фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги фақатгина фуқаролар-жисмоний шахсларнинг қонун бўйича бир хилдаги ҳуқуқларга, эркинликларга эғалигини ифодаласа, фуқаролик ҳуқуқи субъектлари-

нинг ҳуқуқий муносабатларда тенглиги-фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг тенг асосларда иштирок этишини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирки, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар. Имтиёзлар фақат қонун билан белгиланиб кўйилади ҳамда ижтимоий адолат тамойилларига мос бўлиши шарт.

Айнан тенглик ҳолати Фуқаролик кодексига куйидагича ифодаланган:

- фуқаролар, юридик шахслар ва давлат фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларнинг иштирокчилари бўладилар (ФКнинг 2-моддаси 2-қисми). Бир тарафнинг иккинчи тарафга маъмурий бўйсунушига асосланган мулкӣ муносабатларга, шу жумладан, солиқ, молиявий ва бошқа маъмурий муносабатларга нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари қўлланилмайди, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно (ФКнинг 2-моддаси 6-қисми).

Ҳ.Т.Одилқориев ва Э.М.Абзаловларнинг фикрларига кўра, мазкур тамойил куйидаги жиҳатлари билан тавсифланади: биринчидан, давлатда барча фуқаролар тенг ҳолат ва мақомга эгаллиги; иккинчидан, бу тамойил умумфуқаровий ҳуқуқларнинг тенглигида ифодаланган; учинчидан, бу тамойил фуқароларнинг қонун олдида бирдек маъсуллигида ифодаланади¹.

Қонун олдида тенглик тамойилининг Ҳ.Т.Одилқориев ва Э.М.Абзаловлар таъкидлаган биринчи жиҳати бевосита фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардаги шахсларнинг тенг ҳолат ва мақомга эгаллиги учун ҳам хос ҳолатдир. Зеро, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга киришаётган пайтда иштирокчилар тенг ҳолат ва мақомга эгадирлар. Яъни, улар бу муносабатга ўз хоҳишлари билан киришадилар ва ўша пайтда улар бир хилдаги фуқаролик муомала лаёқатига эга бўладилар.

Фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги тамойили асосида фуқаролик ҳуқуқи субъекти ҳисобланган фуқароларнинг фуқаролик ҳуқуқ лаёқати белгиланганлиги ҳам мазкур тамойилнинг фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ва қолаверса, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар учун катта аҳамиятга эгаллигини кўриш мумкин. ФКнинг 17-мод-

¹ Бобоев Ҳ. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. - Т.:ТДҲИ.2000.- 220 б.

дасида белгиланган норма фикримизнинг далилидир. Бу моддага мувофиқ, барча фуқароларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўлиш лаёқати (ҳуқуқ лаёқати) тенг равишда эътироф этилади.

Шу маънода, ФКнинг 18-моддаси фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқати тенглигини эътироф этиб, фуқароларнинг барчаси қуйидаги ҳуқуқларга эга бўлиши ва имтиёзлардан фойдаланишлари мумкинлигини белгилайди:

- мулк ҳуқуқи асосида мол-мулкка эга бўлишлари;
- мол-мулкни мерос қилиб олишлари ва васият қилиб қолдиришлари;
- банкда жамғармаларга эга бўлишлари;
- тадбиркорлик, деҳқон (фермер) хўжалиги билан ҳамда қонунда тақиқлаб қўйилмаган бошқа фаолият билан шуғулланишлари;
- ёлланма меҳнатдан фойдаланишлари;
- юридик шахслар ташкил этишлари;
- битимлар тузишлари ва мажбуриятларда иштирок этишлари;
- етказилган зарарнинг тўланишини талаб қилишлари;
- машғулот турини ва яшаш жойини танлашлари;
- фан, адабиёт ва санъат асарларининг, ихтиронинг, қонун билан қўриқланадиган бошқа интеллектуал фаолият натижаларининг муаллифи ҳуқуқига эга бўлишлари мумкин.

Агар фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги тамойили умум-фуқаровий ҳуқуқларнинг ҳар доим ва ҳамма вақт (қонун ҳужжатларида белгиланган чеклашлар ва имтиёзлар бундан мустасно) тенг бўлишини назарда тутса, фуқаролик ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг тенглиги, ҳуқуқий муносабатга кириш пайтидаги шахсларнинг бир хилдаги ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга бўлишлари билан ифодаланади. Ҳуқуқий муносабатга киришилгандан сўнг эса, иштирокчилар ҳуқуқ ва мажбуриятлар нисбати бўйича тенг бўлмасликлари ҳам мумкин. Лекин бундай “тенгсизлик” ҳуқуқий муносабат доирасида бўлиб, иштирокчиларнинг розилиги билан вужудга келади. Масалан, қарз шартномасида қарз олувчи ўз хоҳиши билан қарз шартномасига киришади. Агар шартнома тузилаётган пайтда қарз олувчи қарз берувчи билан тенг ҳуқуқларга эга бўлса, шартнома тузилгач, у қарз берувчи билан фуқаролик ҳуқуқий нуқтаи назардан тенг ҳуқуқга эга бўлмайди. Гарчи бу ерда қарз олувчи ва қарз берувчи фуқаро сифатида Конституциянинг 18-моддасига кўра, тенг ҳисобланса-да, фуқаролик ҳуқуқий муносабатга кўра, ҳуқуқлардаги тенглик йўқотилади. Лекин, бу ҳолат, фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари

тенглигини инкор этмайди. Қарз шартномасидаги мисолда қарз олувчи ва қарз берувчи фуқаролик ҳуқуқий муносабат иштирокчиси сифатида тенг ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга бўлса-да, уларнинг шу муносабат асосидаги ҳуқуқларида номуносивлик мавжуд бўлиб, бундай номуносивликнинг фуқаролик ҳуқуқи субъектлари тенглиги тамойилига ҳеч қандай алоқаси йўқ.

Шартномага кўра, иштирокчилардаги ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг нотенг тақсимланиши субъектнинг иккинчи субъект билан тенглигидан келиб чиқади, ҳамда уларнинг фуқаролик ҳуқуқи субъектчилиги мақомидаги тенглигига салбий таъсир кўрсатмайди. Шу маънода, умумҳуқуқий тамойил ҳисобланган фуқароларнинг қонун олдида тенглиги тамойили ва фуқаролик ҳуқуқи тамойили ҳисобланган иштирокчиларнинг тенглиги тамойили ўзаро боғлиқ ва ҳамохангдир, деган хулосага келиш мумкин.

Фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги тамойилининг Ҳ.Т.Одилқориев ва Э.М.Абзаловлар таъкидлаган учинчи жиҳати хусусида тўхталиб шунини айтиш лозимки, ҳар бир фуқаронинг қонун олдида бирдек масъуллиги фуқаролик ҳуқуқидаги бузилган ҳуқуқларнинг тикланиши ва фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг мулкӣй характерда бўлишида намоён бўлади.

Давлат ва шахснинг ўзаро маъсуллиги тамойили ҳам умумҳуқуқий тамойил сифатида, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари учун раҳбарий қоида ва умумий негиз ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва бурчлари билан ўзаро боғлиқдирлар. Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустақамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас.

Мазкур тамойилнинг асосий жиҳатлари, фуқаролик ҳуқуқидаги хусусий ишларга бирор-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашушига йўл қўйилмаслиги, фуқаролик ҳуқуқлари тўскинликсиз амалга оширилиши, бузилган ҳуқуқлар тикланиши, уларнинг суд орқали химоя қилиниши тамойилларида ифодаланади.

Давлат ва шахснинг ўзаро масъуллиги тамойили ва фуқаролик ҳуқуқларининг тўскинликсиз амалга оширилиши тамойилининг ўзаро алоқадорлиги шундаки, фуқаролик ҳуқуқларининг тўскинликсиз амалга оширилиши тамойили мазмуни бевосита мазкур ҳуқуқларга нисбатан бошқа ҳар қандай шахснинг масъуллиги билан характерла-

нади. ЎЗР ФКнинг 9-моддасига мувофиқ, фуқаролар ва юридик шахслар ўзларига тегишли бўлган фуқаролик ҳуқуқларини, шу жумладан уларни ҳимоя қилиш ҳуқуқини ҳам ўз хоҳишларига кўра тасарруф этадилар.

Фуқаролар ва юридик шахсларнинг ўз ҳуқуқларини амалга оширишдан воз кечиши бу ҳуқуқларнинг бекор қилинишига олиб келмайди, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан кўрикланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари иштирокчиларининг ҳалол, оқилона ва адолат билан ҳаракат қилиши назарда тутилади. Фуқаролар ва юридик шахслар ўз ҳуқуқларини амалга оширишда жамиятнинг маънавий тамойиллари ва ахлоқий нормаларини ҳурмат қилишлари, тадбиркорлар эса - иш одоби қоидаларига ҳам риоя этишлари керак.

Шу билан бирга, фуқаролик муомаласида товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгиларидан фойдаланганда, ахлоқ-одоб, инсонпарварлик, миллий, тарихий, маданий ва ахлоқий кадриятларга амал қилиниши лозим бўлади¹.

Фуқаролар ва юридик шахсларнинг бошқа шахсга зарар етказишга, бошқача шаклларда ҳуқуқни суиистеъмол қилишга, шунингдек, ҳуқуқни унинг мақсадига зид тарзда амалга оширишга қаратилган ҳаракатларига йўл қўйилмайди.

Шунингдек, масъуллик билан бузилган ҳуқуқларнинг суд орқали ҳимоя қилиниши тамойилининг ўхшашлиги ҳар доим бир хил мазмун касб этиб, давлат ва шахснинг масъуллиги бевосита судлар томонидан таъминланади. Шу маънода ФКнинг 10-моддаси “фуқаролик ҳуқуқлари процессуал қонунлар ёки шартномада белгилаб қўйилганидек, ишлар қайси судга тааллуқли бўлишига қараб, суд, ҳўжалик суди ёки ҳолислар суди (бундан кейин суд) томонидан ҳимоя қилинади. Қонунда назарда тутилган ҳоллардагина фуқаролик ҳуқуқлари маъмурий тартибда ҳимоя қилинади. Маъмурий тартибда қабул қилинган қарор устидан судга шикоят қилиш мумкин”.

Ҳар қандай фуқаролик ҳуқуқи қонун ҳужжатлари томонидан муҳофаза қилинади ва фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг бу ҳуқуқларни бузишларига йўл қўйилмайди. Фуқаролик ҳуқуқларининг бузилиши эса, қонун ҳужжатларида кўзда тутилган фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликни вужудга келтиради. ФКда давлат ва шахс-

¹ Погребинская Т.Ю. Соответствие общественным интересам, принципам гуманности и морали как условие охраноспособности товарного знака российской Федерации. Автореф. дисс...к.ю.н.-М.2003. –С.5.

нинг масъуллиги тамойилидан келиб чиқиб, фуқаролик ҳуқуқларининг бузилиши натижасида етказилган зарар қошаниши ҳақида нормалар мавжуд. ФКнинг 14-моддасига мувофиқ, агар конун ёки шартномада зарарни камроқ миқдорда тўлаш назарда тутилмаган бўлса, ҳуқуқи бузилган шахс ўзига етказилган зарарнинг тўла қопланишини талаб қилиши мумкин.

Зарар деганда, ҳуқуқи бузилган шахснинг бузилган ҳуқуқини тиклаш учун қилган ёки қилиши лозим бўлган харажатлари, унинг мол-мулки йўқолиши ёки шикастланиши (ҳақиқий зарар), шунингдек, бу шахс ўз ҳуқуқлари бузилмаганида одатдаги фуқаролик муомаласи шароитида олиши мумкин бўлган, лекин ололмайд қолган даромадлари (бой берилган фойда) тушунилади. Агар ҳуқуқни бузган шахс бунинг натижасида даромад олган бўлса, ҳуқуқи бузилган шахс бошқа зарар билан бир қаторда бой берилган фойда бундай даромаддан кам бўлмаган миқдорда тўланишини талаб қилишга ҳақли.

Шу билан бирга, давлат органлари ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан етказилган зарарнинг қопланиши ҳам, умумҳуқуқий тамойил ҳисобланган давлатнинг масъуллиги тамойили билан ҳамоҳангдир. ФКнинг 15-моддасига биноан, давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки ушбу органлар мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги), шу жумладан, давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан конун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжат чиқарилиши натижасида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарар давлат томонидан ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи томонидан тўланиши керак. Давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари мансабдор шахсларининг айби билан етказилган зарарларни қоплаш суднинг қарори билан шу мансабдор шахслар зиммасига юкланиши мумкин.

Давлат ва шахснинг масъуллиги тамойилининг фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари билан уйғунлиги яна шу билан ифодалангани, фуқаролик ҳуқуқидаги кўплаб нормаларда субъект ҳуқуқларининг кафолатлари ва ҳуқуқдорнинг ҳуқуқлари ҳимояси мустаҳкамланган. Масалан, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш масалалари ФКнинг 228-234 моддаларида ифодаланган.

Умумҳуқуқий принциплар қаторига, шунингдек, ижтимоий адолат, тенг ҳуқуқлилик, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг борлиги, ҳуқуқнинг устуворлиги қабилар қиради¹. Ушбу умумҳуқуқий тамойиллар

¹ Бобоев Ҳ. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. - Т.:ТДҶОИ.2(Ю). - 221 б.

хам фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари билан ўзаро боғлиқ бўлиб, уларнинг ҳар бири фуқаролик ҳуқуқининг умумий негизлари учун раҳбарий аҳамиятга эга. Масалан, фуқаролик ҳуқуқида ҳуқуқ аналогиясини қўллашда айнан адолат мезонлари талабларидан келиб чиқиб, ҳуқуқий муносабатлар тартибга солинади. ФКнинг 5-моддаси 2-қисмига мувофиқ, муносабатлар қонун ҳужжатлари ёки тарафларнинг келишуви билан тўғридан-тўғри тартибга солилмаган ҳолларда қонун ўхшашлигидан фойдаланиш мумкин бўлмаса, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий негизлари ва мазмуни (ҳуқуқ ўхшашлиги) га ҳамда ҳалоллик, оқиллик ва адолат талабларига амал қилган ҳолда белгиланади. Ҳалоллик, оқиллик ва адолат талаблари баҳолаш характериға эға бўлиб, аниқ вазиятға боғлиқ бўлади¹.

Шу билан бирға, адолат тамойили фуқаролик ҳуқуқларини амалға оширишда ҳам ифодаланган. Зеро, фуқаролик ҳуқуқларини амалға ошириш бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўрикланадиган манфаатларини бузмаслиги, фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари иштирокчиларининг ҳалол, оқилона ва адолат билан ҳаракат қилишлари лозим (ФКнинг 9-моддаси 3-қисми). Бу ўринда, ахлоқий мезонлар ҳисобланган ва жамият ҳаётининг ахлоқий тамойиллари сифатида эътироф этиладиган ҳалоллик, оқиллик (оқилоналик.-муаллиф) ва адолат тамойилларининг фуқаролик ҳуқуқи учун аҳамиятли эканлигини таъкидлаш лозим. Айнан ахлоқий, қолаверса, ҳуқуқий тамойил ҳисобланган адолат тамойили фуқаролик қонунчилигида ҳар доим ҳуқуқий муносабатларни тартибға солишда қўлланилишини назарда тутиш лозим. Зеро, фуқаролик қонун ҳужжатлари айнан адолат мезонларига мувофиқ равишда қабул қилинади. Масалан, Ўзбекистон республикасининг “Давлат уй-жой сиёсатининг асослари тўғрисида”ги Қонунининг 23-моддасига мувофиқ, коммунал уй-жой фондидаги бўш турар жой хусусидаги низо юзасидан уй-жойни қўлга киритиш ҳуқуқи бир вақтнинг ўзида бир хил ҳуқуққа ва бир хилдаги ижтимоий мавқега эға бўлган фуқаролар даъвогарлик қилганида турар жой адолат мезонига мувофиқ улардан бириға берилади.

ФКнинг 383-моддаси 4-қисмиға мувофиқ, вазиятнинг жиддий ўзгариши оқибатида шартнома бекор қилинганида суд ҳар қандай тараф талаби билан шартномани бекор қилиш оқибатларини аниқлаш-

¹ Гражданское право. / Под. ред. А.П.Серебряева, Ю.К.Толстого.т.1.- М.:2003.Проспект.-С.64.

да, тарафларнинг ушбу шартномани бажариш билан боғлиқ харажатларини улар ўртасида адолатли тақсимлаш зарурлигига асосланади.

М.И.Брагинский ва В.В.Витрянскийларнинг фикрича, вазиятнинг жиддий ўзгариши натижасида шартнома ўзгартирилган ёки бекор қилинган ҳолларда айбни қўллашнинг имкони бўлмаганлиги учун ФК харажатларни тақсимлашда адолат тамойилига амал қилиш лозимлигини мустаҳкамлайди. Суд томонидан муайян вазиятларни айнан нималар адолатли деб топилишига қараб, харажатлар тарафлар ўртасида тенг тақсимланиши, яъни адолат мезонига кўра ҳар ким ўз харажатларини қоплашни назарда тутиши мумкин¹.

Мазкур фикрларни давом эттириб таъкидлаш лозимки, адолат тамойилининг шартнома муносабатларида татбиқ этилиши судларга қўшимча масъулият ҳам юклайди. Зеро, муайян вазиятга адолатли баҳо бериш бевосита ахлоқий меъёрлардан келиб чиқади.

ФКнинг 1022-моддасига биноан, маънавий зарар пул билан қопланади. Маънавий зарарни қоплаш миқдори жабрланувчига етказилган жисмоний ва маънавий азобларнинг хусусиятига, шунингдек айб товон тўлашга асос бўлган ҳолларда, зарар етказувчининг айби даражасига қараб суд томонидан аниқланади. Зарарни қоплаш миқдорини аниқлашда оқилоналик ва адолатлилиқ талаблари эътиборга олиниши лозим, деган нормани белгилайди.

Адолат талабларини маънавий зарар миқдорини аниқлашда қўлланилиши фуқаролик қонунчилигининг муҳим ҳуқуқий муаммони ҳал қилишдаги ўзига хос йўли ҳисобланади. Зеро, маънавий зарар миқдорини пул миқдорида ҳисоблаб чиқиш ёки маънавий зарар етказилганда уни ҳисоблашнинг қатъий қоидалари ўрнатилиши қўплаб тушунмовчиликларни келтириб чиқарарди. Чунки, маънавий зарар ҳар бир ҳолатда ўзига хос кўринишга эга бўлиши, ҳар бир шахсда унинг таъсири турлича натижа ҳосил қилиши мумкин. Шу муносабат билан етказилган маънавий зарар миқдорини аниқлашда суддан иккита янги умумий талабга риоя қилиш назарда тутилади. Улардан бири оқилоналик, иккинчиси - адолатлилиқ².

Маънавий зарар етказилганда суд зарар миқдорини аниқлашда оқилоналик ва адолатлилиқ талабларини эътиборга олиши лозим. Суд маънавий зарарни аниқлашда зарар етказувчининг етказилган зарарга бўлган муносабатини, ижтимоий аҳволини ва етказилган зарарнинг

¹ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая. Общие положения.-М.: Статут.2003.-447 с.

² Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар.т.2. (Иккинчи китоб) Ҳ.Раҳмоқулловнинг умум.таҳр.остида:Масъул муҳаррир.И.Анортоев.-Т.:Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси.1998.-603 б

жамият учун ижтимоий хавфлилик даражасини ҳисобга олиши лозим¹.

Умумҳуқуқий тамойиллар билан бир вақтда фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳуқуқнинг бошқа соҳалари тамойиллари билан ўзаро узвийликда ҳуқуқий нормаларда ифодаланadi. Аввало, фуқаролик ҳуқуқи билан узвий алоқадорликда бўлган ҳуқуқ соҳаларининг тамойиллари билан фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ўртасидаги ўзаро нисбатни кўриб чиқсак. Ҳуқуқшунос олим Ҳ.Р.Раҳмонқуловнинг фикрича, жамиятдаги барча ҳуқуқ соҳалари ягона ҳуқуқ тизимини ташкил этади. Ушбу ҳуқуқ соҳалари одатда икки асосий ҳуқуқ тизимларига ажратилади: оммавий ҳуқуқ ва хусусий ҳуқуқ тизимлари.

Хусусий ҳуқуқ тизими таркибига фуқаролик ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, халқаро хусусий ҳуқуқ ва бир тарафнинг иккинчи тарафга ҳуқуқий буйсунишига асосланмаган муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ соҳалари киради². Шундай экан, фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг хусусий ҳуқуқ тизимига кирувчи ҳуқуқ соҳалари тамойиллари билан нисбати хусусида фикр юритиш мақсадга мувофиқдир.

Фуқаролик ҳуқуқига яқин бўлган ҳуқуқ соҳаларидан бири оила ҳуқуқининг тамойиллари ҳам фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари билан ўзаро алоқадорликка эга. Масалан, оила ҳуқуқининг тамойиллари ҳисобланган оилавий муносабатларда аёл билан эркакнинг тенг ҳуқуқлилиги тамойили фуқаролик ҳуқуқидаги ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг тенглиги тамойили билан бир хил мазмунга эга, дейиш мумкин. Оила кодексининг 2-моддасига мувофиқ, оилавий муносабатларни тартибга солиш эркак ва аёлнинг ихтиёрий равишда никоҳланиб тузган иттифоқи, эр ва хотиннинг шахсий, ҳамда мулкий ҳуқуқлари тенглиги, ички оилавий масалаларнинг ўзаро келишув йўли билан ҳал қилиниши, оилада болалар тарбияси, уларнинг фаровон ҳаёт кечирishi ва камолоти ҳақида ғамхўрлик қилиш, вояга етмаган ва меҳнатга лаёқатсиз оила аъзоларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш устуворлиги тамойиллари асосида амалга оширилади.

Шу билан бирга, оила муносабатларида барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги тамойили ҳам субъектларнинг тенглиги хусусидаги фуқаролик ҳуқуқи тамойили билан ўзаро узвийликка эга. Хусусий

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи (Иккинчи қисм)/ Ҳ.Раҳмонқулов ва И.Зокировларнинг ум.таҳр.осида.- Т.:Адолат.1999. -364 б.

² Раҳмонқулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикасининг миллий ҳуқуқ тизими.- Т.:ТДЮИ.2005.- 6 б

ишларга ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслиги тамойили ҳам оила ҳукукидаги фуқароларнинг тенглиги ва оилавий муносабатларга аралашшига йўл қўйилмаслиги тамойили билан айниликка эга бўлиб, ЎзР Оила кодексининг 3-моддасига кўра, барча фуқаролар оилавий муносабатларда тенг ҳуқуқларга эгадирлар. Никоҳ тузиш чоғида жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеи ҳамда бошқа ҳолатларга қараб, ҳуқуқларни муайян тарзда бевосита ёки билвосита чеклашга, бевосита ёки билвосита афзалликлар белгилашга ҳамда оилавий муносабатларга аралашшига йўл қўйилмайди.

Фуқаролик ҳуқуқларининг тўсқинликсиз амалга оширилиши тамойили ҳам оила ҳуқуқи тамойилларида ва оила қонунчилигида мустаҳкамланган. Зеро, оилавий муносабатларда фуқароларнинг ҳуқуқлари фақат қонунга асосан ва фақат оиладаги бошқа аъзоларнинг ҳамда ўзга фуқароларнинг ахлоқи, шаъни, кадр-киммати, соғлиғи, ҳуқуқлари ва қонун билан қўрикланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида зарур меъёрадагина чекланиши мумкин (ЎзР Оила кодексининг 3-моддаси 2-қисми).

Оила ҳуқуқининг тамойиллари фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари билан ўзаро узвийликка эга бўлиши билан бирга, улар ўртасида бир қатор фарқлар ҳам мавжудлигини таъкидлаш лозим. Зеро, оила ҳуқуқи ва фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқнинг мустақил соҳалари ҳисобланар экан, уларнинг тамойиллари ўртасида ҳам фарқлар бўлиши табиий ҳолдир. Ҳ.Р.Раҳмонқулов оила ҳуқуқи ва фуқаролик ҳуқуқи ўртасидаги фарқли жиҳатларга тўхталиб қуйидагиларни айтиб ўтади:

- агар фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган муносабатлар қиймат шаклига эга бўлиб, кимлигидан қатъи назар (жисмоний шахс, юридик шахс, давлат) ҳар қандай шахс ўртасида вужудга келиши мумкин бўлса, оила ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган муносабатлар аксарият ҳолларда, қиймат шаклига эга эмас ва асосан, эр-хотин, ҳамда оила аъзолари ўртасида вужудга келади¹. Шу маънода бу икки ҳуқуқ соҳаси тамойиллари ўртасидаги фарқларни ҳуқуқ соҳалари предметларининг турли хиллиги белгилаб беради, - деган хулосага келиш мумкин.

Оиланинг жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқи, оилавий муносабатларда иштирок этувчиларни маънавий ва моддий қўллаб-қувватлаш ҳамда уларнинг ўзаро бир-бирига ғамхўрлик қилиши, давлат томонидан оналик, оталик ва болаликни муҳофаза этиш ва

¹ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикасининг миллий ҳуқуқ тизими. - Т.:ТДҶОН.2005. -43-44 б

уларнинг манфаатларини ҳар тарафлама химоя қилиш, ихтиёрий ва эркин никоҳ, фақат якка никоҳликни тан олиш ва уни мустаҳкамлаш учун ёрдам бериш, давлат тартибда никоҳдан эркин ажралиш, болаларни мустақиллик ва миллий истиқлол ғояси асосида тарбиялаш¹ каби оила ҳуқуқи тамойиллари оила ҳуқуқи предметининг ўзига хос жиҳатларини ўзида ифода этганлиги сабабли ҳам фуқаролик ҳуқуқи тамойилларидан фарқли жиҳатларга эга. Шунингдек, оила ҳуқуқининг бу тамойиллари ўзига хос соҳавий тамойиллар бўлиб, оила ҳуқуқини ҳуқуқ соҳаси сифатида бошқа ҳуқуқ соҳаларидан фарқли томонларини кўрсатишда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Ҳуқуқшунос олим Ф.М.Отахўжаевнинг таъкидлашича, оила ҳуқуқи моҳиятини очиб беришда нафақат унинг тушунчаси, предметининг ўзига хос хусусияти, шу билан бирга, унинг энг муҳим принциплари ҳам инобатга олинаши лозим. Чунки, унинг принциплари ҳуқуқ соҳасининг ўзига хос хусусиятларини акс эттиради². Дарҳақиқат, оила ҳуқуқига мансуб бўлган тамойиллар фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари билан ўзаро алоқадорликка эга, лекин айни вақтда, оила ҳуқуқининг тамойиллари мустақил ҳуқуқ соҳасининг тамойиллари сифатида ўзига хос хусусиятлари билан фуқаролик ҳуқуқи тамойилларидан ажралиб туради.

Тартибга солиш методи ва предметига кўра, фуқаролик ҳуқуқига яқин турадиган ҳуқуқ соҳаларидан бири ҳисобланган хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи тамойилларининг фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари билан нисбати ҳақида ҳам фикр юритиш лозим. Б.Ибратовнинг таъкидлашича, хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқининг қуйидаги тамойиллари мавжуд:

1. Хўжалик (тадбиркорлик) субъектларининг иқтисодий фаоллик эркинлиги тамойили;
2. Хўжалик (тадбиркорлик) субъектларининг иқтисодий манфаатларини химоя қилиш тамойили;
3. Хўжалик муносабатларига иқтисодий услубларни қўллаш асосида давлатнинг таъсир этиш тамойили;
4. Нархларни экринлаштириш ва бозор инфраструктурасини шакллантириш тамойили;
5. Товар ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи субъектларнинг ўзаро рақобати тамойили³.

¹ Отахўжаев Ф.М. Ўзбекистон Республикасининг Оила ҳуқуқи. -Т.:ТДЮИ.2005. -21-26 б.

² Отахўжаев Ф.М. Ўзбекистон Республикасининг Оила ҳуқуқи. -Т.:ТДЮИ.2005. -20 б.

³ Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи / Масъул муҳаррир.Ф.Ҳ.Отахонов. -Т.:ТДЮИ.2007. -15-19 б.

Мазкур тамойилларнинг ҳар бири фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига ўзининг маъноси жиҳатидан яқин туради, дейиш мумкин. Масалан, юқорида санаб ўтилган тамойиллардан биринчи ва иккинчиси фуқаролик ҳуқуқининг қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса, руҳсат берилиши тамойили ва фуқаролик ҳуқуқларининг тўсқинликсиз амалга оширилиши тамойилига субъектларнинг эркинлиги ва ҳуқуқларининг ҳимояланганлиги тамойиллари билан уйғун ҳисобланади.

Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи тамойиллари ва фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг ўзаро уйғунлиги яна шу билан белгиланадики, ҳуқуқнинг бу икки соҳаси предмети ва ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш усули бир-бирига жуда яқин бўлиб, хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи ва фуқаролик ҳуқуқи деярли бир-бирига яқин ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Шу билан бирга, ушбу ҳуқуқ соҳаларининг манбаларини ҳам ҳеч иккиланмасдан бир хил, дейиш мумкин. Б.Ибратов хўжалик ҳуқуқининг фуқаролик ҳуқуқи билан ўхшаш бўлган жиҳатларига тўхталиб, бу икки ҳуқуқ соҳаси ҳам мулквий муносабатларни тартибга солишини, уларнинг субъектлари сифатида юридик шахслар эътироф этилишини, деярли бир хилдаги шартнома муносабатлари иккала ҳуқуқ соҳасининг ҳам предмети ҳисобланишини таъкидлаб ўтган¹.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи тамойиллари билан ўхшаш бўлиши билан бирга, улар ўртасида бир қанча фарқли жиҳатлар ҳам мавжуд. Жумладан, субъектларнинг тенг ҳуқуқлилиги, бузилган ҳуқуқларнинг суд томонидан ҳимоя қилиниши ва бошқа фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари хўжалик ҳуқуқи тамойилларидан алоҳида ҳолда мавжуддир. Гарчи, баъзи мутахассислар хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқини ҳуқуқнинг мустақил соҳаси сифатида эътироф этилиши баҳсли ҳолат деб ҳисоблашса-да, ҳамда хўжалик ҳуқуқининг негизи ва устқурмасида фуқаролик ҳуқуқи соҳаси ётса-да, бу икки ҳуқуқ соҳасининг тамойиллари бир-биридан фарқли жиҳатларга эга, деган ҳулосага келиш мумкин.

Маълумки, фуқаролик ҳуқуқи объектлари жумласига ер ҳам киради. Шу муносабат билан ер ҳуқуқи тамойилларининг фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари билан фарқли жиҳатларини кўриб чиқиш лозим. Ҳуқуқшунос олим Й.О.Жўраевнинг фикрича, Ўзбекистон Ер ҳуқуқининг қуйидаги принциплари мавжуд: а) ерлардан оқилона, самарали ва белгиланган мақсадда фойдаланиш; б) ер фондини асраш, тупрок

¹ Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи / Масъул муҳаррир. Ф. Ҳ. Отахонов. -Т.: ТДҲОН. 2003. -21-23 б.

сифатини яхшилаш ҳамда унумдорлигини ошириш; в) кишлоқ хўжалиги учун мўлжалланган ерларни (суғориладиган ерларни) алоҳида муҳофаза этиш ва қатъий белгиланган мақсадда фойдаланиш; г) ер ва бошқа табиий объектларга зарар етказилишининг олдини олиш; д) ерга бўлган ҳуқуқнинг хилма-хиллиги; е) ер муносабати иштирокчиларининг тенг ҳуқуқлилиги; ж) ҳақ тўлаш асосида ердан фойдаланиш; з) ерларнинг ҳолати ҳақида ахборотлардан эркин фойдаланиш; и) давлат мулк ҳуқуқи устуворлиги; к) ер ва унинг бойликларидан комплекс фойдаланиш; л) ерга бўлган ҳуқуқни давлат рўйхатидан ўтказиш; м) ер участкасини сақлаш ва сервитутларга амал қилиш¹.

Кўриниб турибдики, ер ҳуқуқи тамойиллари ҳам фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари билан ўзаро узвий ва фарқли жиҳатларга эга. Узвийлик биринчи навбатда, хусусий ҳуқуқ тизимида фуқаролик ҳуқуқининг марказий ўринни эгаллаши² билан белгиланса, иккинчидан ернинг фуқаролик ҳуқуқи объекти ҳисобланиши билан тавсифланади. Ер ҳуқуқининг тамойиллари ҳисобланган ерларнинг ҳолати ҳақида ахборотлардан эркин фойдаланиши, давлат мулк ҳуқуқи устуворлиги, ер ва унинг бойликларидан комплекс фойдаланиш, ерга бўлган ҳуқуқни давлат рўйхатидан ўтказиш, ер участкасини сақлаш ва сервитутларга амал қилиш тамойиллари фуқаролик ҳуқуқининг ахборотларнинг эркинлиги, мулкдор ҳуқуқларининг устуворлиги, кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларнинг давлат рўйхатидан ўтказилиши каби тамойиллари билан мазмун жиҳатидан яқин туради. Шу билан бирга, ер ҳуқуқининг ўзига хос жиҳатларини ифодалайдиган тамойиллар фуқаролик ҳуқуқи тамойилларидан фарқ қилади.

Ушбу кунда ҳуқуқ оламида нотариат тамойиллари-“нотариат процессуал ҳуқуқи тамойиллари³”, “нотариат ҳуқуқи тамойиллари⁴” билан юритилаётганини кўрамиз. Олима Т.С. Султанованинг фикрича, “нотариат ҳуқуқи тамойиллари” атамаси нотариатнинг ҳуқуқини очиб беради ва унинг томонидан қуйидаги нотариат тамойилларини санаб ўтилади: нотариат процессуал ҳуқуқи; нотариал идоралар фаолиятида қонунийлик; асосланганлик; нотариал ҳаракатда иштирок этишнинг эркин ҳуқуқи; нотариуснинг мустақиллиги; нотариал ҳаракатнинг сир сақланиши; нотариал ҳаракатни амалга оширишда тил; нотариал ҳаракатларни бажаришда ҳудудий тааллуқ-

¹ Ер ҳуқуқи.// Усманов М.Б., Рустамбоев М.Х., Жўраев Й.О.-Т.: ТДҲОИ. 2002.-116.

² Раҳмоқулов Х.Р. Ўзбекистон Республикасининг миллий ҳуқуқ тизими. -Т.:ТДҲОИ.2005.- 40 б.

³ М.Г.Авдюков.Принципы нотариального процессуального права.//Учебное пособие. “Нотариат в СССР”. Москва.1974.-20-25 с.

⁴ Г.Г.Черемных, И.Г.Черемных. Нотариальное право России.//Учебник. Москва.2004.-С.59.

лилик; нотариал ҳаракатларни бажаришда шахснинг ҳуқуқи ва манфаатларини ҳимояланганлиги; нотариал ҳаракатни амалга оширишда ҳамкорлик; нотариал ҳаракатни амалга оширишда шахслар. Нотариат ҳуқуқи тамойилларидан - нотариал ҳаракатда иштирок этишнинг эркин ҳуқуқи, нотариал ҳаракатларни бажаришда шахснинг ҳуқуқи ва манфаатлари ҳимояланганлиги, нотариал ҳаракатни амалга оширишда шахслар тамойиллари фуқаролик ҳуқуқининг иштирокчиларнинг тенглиги, шартноманинг эркинлиги, хусусий ишларга бирор-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслиги, фуқаролик ҳуқуқлари тўсқинликсиз амалга оширилиши. бузилган ҳуқуқлар тикланиши, уларнинг суд орқали ҳимоя қилиниши тамойиллари билан узвийликка эга бўлиб, унинг ўзига хос жиҳатларини ифодалайдиган тамойиллари фуқаролик ҳуқуқи тамойилларидан фарқланади.

Шунингдек, халқаро хусусий ҳуқуқнинг ҳам ўзига хос ўзаровийлик, реторсия, оммавийлик ва бирхиллаштириш тамойиллари борлигини келтириб ўтишимиз мумкинки, уларни ўрганишнинг ўзи алоҳида илмий тадқиқотнинг объекти бўлиши мумкин.¹

Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг бошқа ҳуқуқ соҳалари тамойиллари билан ўзаро нисбати хусусида қўллаб тўхталиш мумкин. Зеро, амалда мавжуд бўлган барча ҳуқуқ соҳаларининг тамойиллари билан фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ўртасидаги нисбат хусусида батафсил тўхталиб ўтишнинг имкони йўқлигини, ушбу тадқиқотнинг предмети бошқа муаммо бўлганлиги учун ҳам фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари билан ҳуқуқнинг бошқа соҳалари тамойиллари ўртасидаги нисбатни шу ўринда яқунлаш лозим.

2.3. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг фуқаролик-ҳуқуқий нормалар билан ўзаро муносабати

Ҳуқуқ тамойилларининг ҳуқуқий нормалар билан ўзаро муносабати баҳсли мулоҳазалардан бўлиб келади. Ҳуқуқ тизимида тамойиллар ва ҳуқуқ нормалари ўзаро ажралмас боғлиқдирлар. Бошқача қилиб айтганда, тамойиллар ҳуқуқ нормаларида ўз ифодасини топади, нормалар эса, ўзида ҳуқуқ тамойилларини ифодалайди.² Академик Ҳ.Р.Раҳмонкулов эътироф этганидек, ҳуқуқ тамойиллари деган-

¹ Халқаро хусусий ҳуқуқ// Ҳ.Р.Раҳмонкулов ва бошқ. -Т.: "Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси"нашрият уйи, 2002. -10 -105 б.

² Смирнов О.В. Основные принципы советского трудового права. М., 1977. -С. 21

да, ҳуқуқ нормаларининг моҳияти мазмунини ифодаловчи бош ва асосий қоидалар тушунилади.¹

Аксарият цивилист олимларнинг фикрича, тамойиллар тизими фуқаролик-ҳуқуқий нормаларига нисбатан, фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг асоси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам айрим нормаларнинг табиий эскириши жараёни бундай тартибга солишнинг сифатига ва кўламига, албатта бундай тартибга солиш фуқаролик-ҳуқуқий тамойилларга асосланган бўлса, деярли зарар келтиролмайди. Ҳуқуқ нормаларига қараганда, фуқаролик-ҳуқуқий тамойиллар чидамли ва доимий бўлиб, пойдевор хусусиятига эга бўлади. Ушбу айтилганлардан келиб чиқиб, тамойилларни нормаларнинг бир тури ҳолос, бундан бўлак нарса эмас, деган фикр билан келишиб бўлмайди.²

Ҳуқуқ тамойиллари муайян ҳолатда аниқ меъёрий кўрсатма бўлмаганда, лекин ҳуқуқни қўлловчи органга уни ҳал қилиш зарур бўлганда, ҳуқуқдаги бўшлиқни тўлдиришда муҳим ўрин тутди. Бу ўринда, агарда иш ҳуқуқ тамойилларидан келиб чиқиб ҳал қилинган ҳолда, ҳуқуқ аналогиясидан фойдаланилади. ЎЗР ФКнинг 5-моддаси 2-бандига биноан, қонун ўхшашлигидан фойдаланиш мумкин бўлмаса, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий негизлари ва мазмуни (ҳуқуқ ўхшашлиги)га ҳамда ҳалоллик, оқиллик ва адолат талабларига амал қилган ҳолда белгиланади. Амалиётда ҳуқуқ аналогияси қўлланиши етарли даражада учраб турибди.

Кўпчилик муаллифлар ҳуқуқ тамойили билан ҳуқуқ нормасини бир-бирига тенглаштиришга қарши чиқиб, ҳуқуқ тамойили ҳаракатдаги қонунчиликда мустаҳкамланмаса-да, ўз моҳиятини сақлаб қолади деб ҳисоблайдилар. ЎЗР ФКда 1-моддасида умумий негизларнинг айримлари (масалан, мулк шаклларининг тенглиги, шартномалар эркинлиги) бўлмаган тақдирда ҳам, бу тамойиллар умуман мавжуд эмас, деган маънони англатмайди, чунки, тамойиллар бошқа нормалар мазмунидан шундайгина келиб чиққан бўлар эди.

В.Ф. Тараненконинг фикрича, ҳеч қандай ғоялар, агар улар ҳуқуқ нормаларида мустаҳкамланмаса, фаолият ва муносабатларни тартибга солаолмайди. Шу пайтгача улар илмий ҳулосаларгина, яъни умуман олганда, ўз ҳуқуқини танишнинг бошланиши ҳисобланади.

¹ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.-Т.:ТДҲИ.2003.-336.

² См.: Толстик В.А. Общеизвестные принципы и нормы международного права в правовой системе России. // Журнал российского права. — 2000. - №8. — С 71; Общая теория права: Учебное пособие./ Под ред. А.С. Пигалкина. - М., 1994. - С.163.

Бу ғоялар конунчиликда ўз аксини топгандан кейингина умуммажбурий хусусиятга эга бўлади.¹

Айрим муаллифлар масалани янада қатъийроқ қўядилар, уларнинг фикрича, агарда бирорта тамойил муайян норма билан тасдиқланмаса, демак у тамойил эмас, ҳақиқийликка йўйилган истаккина холос.² Бундай қараш бахсли, чунки тамойиллар ҳамма вақт ҳам ҳуқуқнинг аниқ нормасида ифодаланмайди, улар тизимли, яъни, масалан бир неча фуқаролик-ҳуқуқий меъёрларда ифодаланган бўлиши мумкин, бу билан тамойилларнинг ижтимоий муносабатларга таъсири асло камаймайди, чунки тамойиллар барча ҳуқуқ тизимида сингиб кетади, улар изчил тизимга солинган.

Ҳуқуқ тамойили ҳуқуқни шакллантиришда йўналишни кўрсатувчи белги, нишон, мўлжаллар вазифасини бажаради. Юзага келган ҳуқуқий ғоялар кўпчилик ҳолларда тамойил шаклида ҳужжатлаштирилади. Мисол тариқасида, мулкчиликнинг барча шаклларини тенглаштириш зарурати бирламчи ҳолда, ҳуқуққий ғоя тариқасида юзага келганлигини ва кейинчалик тегишли шарт-шароитлар юзага келгандан сўнг унинг бевосита нормада ўз аксини топганини келтириш мумкин.

Ҳар бир нормада ёки институтда тамойилни топишга интилиш хато фикр бўлар эди. Мисол учун, ФК да умумҳуқуқий адолат тамойилини ифодаловчи аниқ бир норма йўқ, бу дегани бу тамойил умуман мавжуд эмас, деган тушунчани бермайди. Адолат тамойили барча ўзбек конунларига сингиб кетган, фуқаролик ҳуқуқида ҳам конунчилик томонидан мустаҳкамланганидан қатъи назар у ўзини номоён қилади. Ҳуқуқнинг қайси бир соҳасининг тамойилларини ҳуқуқ нормаларининг ўзида учратиш мумкин. Агарда тамойиллар тўғридан-тўғри ифодаланмаган бўлса, уларни нормаларнинг умумий мазмунидан, илм-фан натижалари ва суд амалиётига суянган ҳолда аниқлаб олиш мумкин.

В.П Грибановнинг фикрича, асосий тамойиллар ҳуқуқ нормасини ўзида ифодалайди, бироқ юқори ва жиддий мазмунда холос.³

Тамойилларнинг нормаларга сингдирилишигина уларнинг ифодаланишининг бирдан-бир услуги эмаслиги ҳақида қарашлар мавжуд. Р.Л. Ивановнинг фикрича, умумий асослар фақатгина, конун чиқарувчи органларнинг конун актларидагина ифодаланмайди, бунинг

¹Тараненко В.Ф. Принципы арбитражного процесса. - М.: Юридическая литература, 1988. -С.7.

²Максименко С.Т. Осуществление гражданских прав и исполнение обязанностей: Дисс- канд.юр.ид.наук. – Саратов, 1970. - С. 194; Свердлов И.Г. Указ. раб. -С.93-94.

³Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. -М., 1972. -С.216.

бошка усуллари ҳам мавжуд, масалан, улар суд амалиётининг ҳуқуқий ҳолатида ҳам ифодаланади.¹ Аммо, у суд амалиётининг ҳуқуқий ҳолатидаги бундай ифодаланиш тўғрисида мисол келтирмаган. Илмий назариямизга кўра, мамлакатимизда суд амалиёти ҳуқуқ манбаи ҳисобланмайди, аммо юқори суд инстанцияларининг (Олий суд ва Олий ҳўжалик суди пленумлари қарорларидаги) тушунтиришлари ҳуқуқ манбаи бўлишга даъво қилиши мумкин. Ушбу пленумлар қарорларидаги тушунтиришларда ҳуқуқни қўлловчи фаолиятга оид муҳим масалаларга кўпинча эътибор қаратилади. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, судлар низоларни ҳал қилишда ушбу пленумлар қарорларига асосланади. Шундай бўлса-да, суд амалиётининг ҳуқуқий ҳолатларини тамойилларнинг тўлиқ ифодаси деб бўлмайди, уларнинг норматив мустаҳкамланишигина энг мақбул ҳолат ҳисобланади.

Ҳуқуқ тамойили ва ҳуқуқ нормасини бутунлай бирхиллаштириб юбориш тамойилларни умуман инкор қилиш билан баробардир, тамойиллар умуман мавжуд бўлмасдан, балки фақатгина, нормалар мавжудлигини, улар бир-биридан мазмун моҳияти билан фарқланишини, бирларида мазмун умумийроқ, бошқаларида эса, аниқроқ эканлигини тан олишга олиб келади.²

Ҳуқуқ нормалари маълум бир тизимнинг, соҳанинг, соҳа ости-нинг ёки ҳуқуқ институтининг мазмунини ташкил қилса, ҳуқуқий тамойиллар эса, ҳуқуқнинг ва ҳар бир алоҳида олинган соҳанинг моҳиятини ташкил қилади. Бундай айтганда, ҳуқуқ нормасини бу ахлоқ, муомала, юриш-туриш қондаси деб олсак, ҳуқуқ тамойилини ҳуқуқнинг умумий йўналиши деб ҳисоблаш жоиз ва шу сабабли ҳам ҳуқуқ тамойиллари ҳуқуқ нормаларига нисбатан бирламчи даражага эга бўлади.

Мухтасар қилиб айтадиган бўлсак, ҳуқуқ тамойиллари ҳуқуқ нормаларидан жиддий фарқ қилсада ва улар ҳуқуқнинг теранликдаги қатламларида жойлашсаларда, нормалар билан ажралмас бирликда бўладилар. Бу ўринда гап тамойиллар нормаларга аниқ сингдирилиши мумкинлиги ва уларнинг қўлланилиши нормаларнинг татбиқ этилиши билан боғлиқлигида эмас. Энг муҳими, тамойиллар ўз моҳиятига мутаносиб тарзда ҳуқуқ нормасининг ривожланган тизими шароитидагина юзага келади. Маълумки, нормалар ҳуқуқнинг тузилиш таркибий қисмлари ҳисобланади. Тамойиллар эса нормаларни бир бутун, яхлит ҳолда бирлаштириб турувчи таркибий қисмлар ҳисоб-

¹ Иванов Р. Л. Принципы советского права: Автореф. дисс. канд. юрид. наук. -Л.,1988. -С.12

² <http://diss.rsl.ru/Ajiss/06/0059/06-0059042.pdf>. -186 с.

ланади. Тамойиллар нормаларга қараганда ўзига хос бўлмаган ҳодисалар эмас, балки ҳуқуқ ривожининг объектив қонунларга асосланган яқунидир.¹

Ҳуқуқ тамойилларининг яна бир аҳамияти шундаки, улар ҳуқуқ соҳасининг “синчи, ўмиртқаси” ҳисобланади, ҳуқуқ нормалари эса уни мазмун билан тўлдиради. Тамойиллар натижасида ҳуқуқ соҳасининг норма ва институтлари ўз тақомилини топиб боради. Энг муҳими, тамойиллар ҳуқуқ соҳаси нормаларининг татбиқ этилишида белгиловчи аҳамият касб этади. Бу эса тамойилларнинг ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ўз ҳуқуқларини танишларига бўлган таъсирида, шунингдек ўзлари сингдирилган нормалар қўлланилишидаги вевосида ҳаракатида намоён бўлади.²

Маълумки, айрим ҳолларда қонунчилик тўғридан-тўғри тамойилларга ҳавола қилади. Бунга мисол қилиб, ЎЗР ФКнинг 5-моддаси 2-бандини келтириш мумкин, чунки бу ерда ҳуқуқ ўхшашлигини қўллаш мумкинлиги белгиланган. Тамойиллар ҳуқуқ соҳасининг нафақат “синчи, ўмиртқаси”, балки сарчашмаси ҳамдир. Ижтимоий ривожланиш ўз аксини авваломбор ҳуқуқ тамойилларида топади. Умуман ҳуқуқ ва унинг соҳалари норма-тамойиллар тарикасида вужудга келганлар, ҳуқуқнинг ривожланиши эса биринчи навбатда норма-тамойилларнинг тақомилланишида ўз ифодасини топади. Қадим аждодларимизнинг урф-одатлари аста секинлик билан ҳуқуқнинг норма-тамойилларига айланиб борган, ҳамда улар бойитилиб, аниқлаштирилиб борилган ва бошқа нормаларда ривожланган. Шундай йўсинда моддий ҳуқуқнинг (ўлдирма,ўғирлама) тамойиллари, шунингдек процессуал ҳуқуқнинг (икки тарафни ҳам эшитиш керак) тамойиллари вужудга келган. Бу ўринда, ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, ҳуқуқ нормаси бу узоқ асрлардан сараланиб ажратилиб, бизгача етиб келган нормалари, инсониятнинг маданий меросидир.³

Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг аҳамиятига қайтадан баҳо бериш жуда қийин. В.Ф. Яковлев тамойилларга алоҳида эътибор қаратиш кераклигини, чунки, ҳуқуқ ўхшашлигини қўллаш лозим бўлганда, тамойилларга таянмоқ керак бўлишини, ҳуқуқда бўшлиқ ҳосил бўлиб ўхшаш норма мавжуд бўлмаганда ва қонун ўхшашлигидан фойдаланиш мумкин бўлмаганда ҳуқуқ ўхшашлигига мурожаат этишликни, демак қонунда кўрсатилмаган муайян муносабатни тар-

¹ Климова А.Н. <http://diss.rsl.ru/Aiiss/06/0059/06-0059042.pdf>. - 186 с.

² См.: Семенов В.М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства.-М.,1982.-С.24-27, 56-57.

¹⁵³ См.: Малахов В.П. Философия права. Учебное пособие. - Екатеринбург, 2002.- С.223-225.

тибга солиш учун тамойилларни қўллашликни ёзган. Тамойиллар ҳар қандай шаклда амалга оширилиши лозим. Бошқача айтганда, тамойиллар муайян бир норманинг жони (юраги) ҳисобланади. Агарда ушбу жон (юрак) муайян нормадан олиб ташланса, ва у нормада мавжуд бўлмаса, демак бундай норманинг моҳияти бутунлай йўқолади.¹ Образли қилиб айтилган бу фикр билан кўпчилик олимлар келишадилар ва келишмасликнинг иложи ҳам йўқ.

Г.А.Свердлык тамойилларга оид норматив умумлаштиришнинг юқори даражадалиги ҳақида гапирар экан, у уч ҳолатни таъкидлайди: тамойиллар нормаларга қараганда “маънавий” эскиради, шунинг учун ҳам барқарорроқ фуқаровий-ҳуқуқий тартибга солишни амалга оширади; ўз тузилиши ва моҳиятига кўра ҳуқуқ тамойиллари фуқаролик ҳуқуқи нормаларига нисбатан фуқаровий-ҳуқуқий тартибга солиш базаси ҳисобланади, шу сабабли айрим нормаларнинг орқада қолиши, эскириши тамойиллар томонидан тўлдирилмайди ва фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш тўлақонли ва сифатли бўлишига зиён келтирмайди; фуқаролик ҳуқуқининг тамойилларини ҳаётий муносабатлардан йироқ ёки алоҳида деб ҳисоблаб бўлмайди, ҳуқуқ субъектларининг хатти-ҳаракатлари номоеън бўлган жойларда фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг хатти-ҳаракатларини тартибга солиш ижтимоий муносабатларнинг ўзини ташкиллаштириш хусусиятига эга². Шунинг билан бирга ғояга ҳуқуқ манбаи кучи ва ҳукмрон тартибга солувчи сифати берилган. Олдин айтилганидай ғояларнинг ўзи ҳуқуқий тартибга солувчи хусусиятига эга бўлолмайди, шунинг учун ўзи уларга умуммажбурийликни ёзиб қўйиш қонунларнинг норматив асосини номоеърий ғоялар ёки мафкуравий тамойиллар билан алмаштириб қўйиш деганидир. Д.И. Мейер адолатли таъкидлаганидек, ғоялар ва нуктаи назарлар қонунни ташкил этади, унинг мазмунини белгилайди, аммо унинг кучининг манбаи фақат ғояда эмас, балки қонунчиқарувчи ҳокимиятда ҳамдир³.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ҳуқуқ тамойилларини, шу жумладан фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини ҳисобга олиш муқаррар вазифа ҳисобланади, айниқса суд тизимини ислохотлаштириш даврида, бозор муносабатларини шакллантириш шароитида тамойиллар алоҳида эътиборни талаб қилади, чунки, уларни эътиборга, ҳисобга олмасдан аҳамиятини пасайтириш охир-оқибатда қонун ижодкорлиги

¹ Яковлев В.Ф. О некоторых вопросах применения Части первой Гражданского кодекса арбитражными судами. //Вестник ВАС РФ.-1995.-№5.-С.92.

² Свердлык Г.А. Принципы советского гражданского права. Красноярск.1985. -С. 52-53

³ Мейер Д.И. Русское гражданское право.4.1. -С.80

ва қонунни қўллаш фаолиятларида муаммоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин.

Юқорида келтирилганлардан ҳам кўриниб турибдики, умуман олганда, ҳар бир фанда, ҳар бир соҳада муайян қоидалар, йўл-йўриқлар ва услублар мавжуд бўлади ва улар тегишли фан ва соҳадаги барча ижтимоий муносабатлар учун амал қилиниши лозим бўлган мезонлар ҳисобланади, умумий ном остида, илм-фан ривожланган ва тизимлаштирилган ҳозирги шароитда “тамойиллар”-деб аталади.

Тамойиллар барча соҳаларда мавжуд бўлганидек, ҳуқуқий соҳада ҳам мавжуд ва унинг моҳиятини ифодаловчи асосий механизмлардан бирини, таг замин ўзаги (синч-умуртқаси) ни ташкил этади. Улар бутун ҳуқуқий материяни - ғоялар, нормалар ва муносабатларни қамраб олиб, жами ҳуқуқий ҳаётга муайян манттиқ, мазмун маъно, собитқадамлик, ички мутаносиблик ҳамда уйғунлик бахш этади. Ҳуқуқ тамойилларида, бамисоли, ҳуқуқ ривожининг бутун дунёвий тажрибаси, инсоният маърифий тараққиётининг ҳосиласи ўзининг мужассам ифодасини топади. Тамойиллар ҳуқуқ шаклланишида йўналиш берувчи мўлжал, мезон вазифасини ўтайди ва бутун ҳуқуқий тизим шаклланишининг йўналишини белгилаб беради, ҳуқуқий муносабатлар вужудга келиши, ўзгариши ва бекор бўлишида амал қилиниши лозим бўлган энг муҳим ва дастлабки “талаб” сифатида мавжуд бўлади.

Қабул қилинаётган норма ва қонун ҳужжатлари даставвал тамойилларга мос эканлиги кўриб чиқилиши лозим. Бундай тартиб жамиятдаги Конституция ва қонунлар устунлигини таъминлашда ҳам энг муҳим ва биринчи қоида сифатида эътироф этилади.

Ҳуқуқ тамойиллари деганда, объектив қонунчиликни, жамият ривожланиши анъаналари ва эҳтиёжларини ифодаловчи, ҳуқуқ тизими, соҳалари, барча институтларининг моҳиятини аниқловчи, амалдаги қонун ҳужжатлари нормаларида ифодаланувчи, уларнинг ҳуқуқий мустаҳкамланишининг умуммажбурийлигини билдирувчи ҳуқуқнинг раҳбарий қоидалари, ғоялари, асосий негизлари тушунилади. Ҳуқуқ тамойиллари - умумий ва махсус, соҳавий ва тармоқлараро турларга бўлинади. Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари соҳавий тамойиллар бўлиб, ФКда мустаҳкамланган умумий негизлар иктисодий ҳуқуқий муносабатлардаги давлат сиёсатининг асосларини ўзида ифодалайди. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини мамлакатнинг иктисодий муносабатларини тартибга солишнинг энг муҳим ва раҳбарий қоидалари, - деб баҳолаш мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг ўзига хос жиҳатларини қуйидаги ҳолатлар билан боғлаш мумкин: а) ўзига хос тамойилларига эга фуқаролик ҳуқуқи жамият ҳаёти учун энг муҳим муносабатлар эркин бозор иқтисодиёти муносабатларини тартибга солиши ва бунда ҳуқуқ соҳаси сифатида махсус тамойилларга эга бўлиши билан тавсифланади; б) фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишдаги фуқаролик ҳуқуқий услубларида ҳам ўзига хос ўринга эга бўлади; в) фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳуқуқий муносабат иштирокчиларига ташаббускорлик, имконият ва манфаатдорликни беради.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари тушунчасига қуйидагича: - фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари бу - фуқаролик ҳуқуқи қонунчилигида мустаҳкамланган ва бевосита ижтимоий муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишда татбиқ этиладиган, фуқаролик қонун ҳужжатлари ва улардаги нормалар учун дастур вазифасини ўтайдиган раҳбарий қоидалар, бошланғич асослар ва умумий негизлардир, деб таъриф бериш мумкин.

Умумҳуқуқий тамойиллар бутун ҳуқуқий тизим ўзагида, негизда, замида ифодаланиб, ҳуқуқий тизим ана шу тамойиллар база-сида (усткурмасида) қурилади. Фуқаролик ҳуқуқи ҳам бошқа ҳуқуқ соҳалари каби умумҳуқуқий тамойилларни ўз нормаларида ифода-лайди. Умумҳуқуқий демократизм, қонунийлик, инсонпарварлик, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, давлат ва шахснинг ўзаро маъсуллиги, ижтимоий адолат, тенг ҳуқуқлилиқ, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг борлиги, ҳуқуқнинг устуворлиги тамойилларининг ҳар бири фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари билан мос келиши лозим. Акс ҳолда фуқаролик ҳуқуқининг у ёки бу нормаси ҳуқуқ тушунчасининг моҳияти ва мазмунига тўғри келмайди.

III-БОБ. БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИНИ МУСТАҲКАМЛАШДА ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ТАМОЙИЛЛАРИНИНГ РОЛИ

3.1. Мулккий ҳуқуқларни таъминлашга қаратилган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари тизими

Мулк ва мулк ҳуқуқи масалалари ҳар доим фуқаролик ҳуқуқида марказий ўринда турган. Жамият иқтисодий ривожланиши ва шахсларнинг жамиятдаги ҳолатини белгилаб беришда мулкнинг аҳамияти каттадир. Мулкчилик муносабатларининг жамиятда тўғри йўлга қўйилганлиги ушбу муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатларининг ҳар томонлама, изчил, ўзаро узвийликда ва тегишли умумий қоидаларга асосланганлиги билан тавсифланади. Айниқса, мулккий муносабатларни тартибга солувчи қонунларнинг муайян умумий қоидаларга, яъни тамойилларга мувофиқ равишда амалда бўлиши, мамлакат иқтисодий ривожланишидаги мулкчилик муносабатларининг тўғри йўлга қўйилганлиги ҳисобланади. Фуқаролик ҳуқуқининг умумий тамойиллари тизимида мулккий ҳуқуқларни таъминлашга қаратилган тамойиллар сифатида: мулкнинг дахлсизлиги ва мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилиги ва уларни баббаравар муҳофаза этиш кўрсатиб ўтилади.

“Мулккий ҳуқуқлар”ни ҳимоя қилишга қаратилган тамойиллар ҳақида сўз юритишдан олдин, “мулккий ҳуқуқ” ва “мулк ҳуқуқи” ибораларининг ўзаро нисбати ҳусусида тўхталиб ўтиш лозим. Зеро, фуқаролик ҳуқуқининг энг йирик институтлардан бири ҳисобланган “мулк ҳуқуқи” институти бир вақтнинг ўзида объектлар, субъектлар, ашёвий ҳуқуқларнинг турлари, мулк шакллари, мулкка эгалик усуллари каби турли тушунчалар ва ҳуқуқий муносабатларни қамраб оладики, “мулккий ҳуқуқлар” тушунчаси эса бундай комплекслик (мажмуавийлик) касб этмайди.

Фикримизча, “мулккий ҳуқуқлар” атамаси одатда моддий неъматга нисбатан субъектга тегишли ҳуқуқлар йиғиндиси сифатида тушунилади. Шу билан бирга, “мулккий ҳуқуқлар” атамаси назарий ибора сифатида моддий неъматга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, ана шу ҳуқуқларни амалга оширишда вужудга келадиган муносабатлар билан боғлиқ субъектнинг қонуний хатти-ҳаракатлари сифатида ҳам талқин қилинади.

Таъкидлаш лозимки, кўпчилик ҳолатларда “мулк ҳуқуқи” ва “мулккий ҳуқуқлар” атамалари битта тушунча сифатида ишлатилади.

Бунда “мулк ҳуқуқи” мулкӣ муносабатларга тегишли машҳур триада ҳуқуқлари сифатида ишлатилса, “мулкӣ ҳуқуқлар” триадага қўшимча равишда мулкнинг дахлсиз эканлиги, мулкнинг муҳофаза қилиниш ҳуқуқини, ҳар бир шахс мол-мулк соҳиби бўлиши мумкинлигини англатади. Гарчи “мулк ҳуқуқи” ва “мулкӣ ҳуқуқлар” ибораларини назарий жиҳатдан фарқлаш ва бу хусусда турли фикрлар билдириш мумкин бўлса-да, амалиётда бу икки ибора бир хилда қўлланилади. Лекин назарий жиҳатдан ҳуқуқӣ муносабат баҳоланаётганда ва мавжуд воқелик таҳлил этилаётганда “мулк ҳуқуқи” ва “мулкӣ ҳуқуқлар” иборалари бир-биридан фарқланиши лозим. Чунки, мазкур тушунчаларни фарқламаслик ҳуқуқӣ муносабатларни тартибга солишда муайян қийинчиликларни вужудга келтириши мумкин.

Мулкӣ ҳуқуқларни таъминлашга қаратилган тамойиллар ҳақида гапирганда, энг аввало, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланган шахсларнинг мулкка эга бўлишлари мумкинлигини кафолатлайдиган конституциявий қоида ҳақида сўз юритиш лозим. Асосий Қонуннинг 36-моддасида ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли эканлиги таъкидланган бўлиб, ҳар бир шахс мол-мулкка эга бўлиши, жамиятдаги моддий неъматларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ўзиники қилиб олиши, ўзи истаган миқдорда моддий ашёлар соҳиби бўлиши мумкин.

Конституциянинг 36-моддасида мустаҳкамланган мазкур қоидани давлатнинг жамият аъзоларининг ҳар бирига тегишли ҳудуддаги (муайян давлат ҳудудидаги) ёки табиатдаги мавжуд моддий неъматларга эга бўлишлари ва шу орқали ўзларининг турли эҳтиёжларини қондиришлари учун берган имконияти, деб тушуниш ҳам мумкин. Мустақил Ўзбекистон Республикасининг биринчи Конституцияси қабул қилиниши билан инсон ҳуқуқлари, шу жумладан ҳар бир шахснинг мулкдор бўлиш ҳуқуқи конституциявий тартибда тан олинди¹. Мазкур тамойил яна шуни англатадики, бунда мулкдор бўлиш ҳуқуқи Асосий Қонунда белгиланганидек “ҳар бир шахс” га берилади ва “ҳар бир шахс” ибораси одатда жамиятнинг ҳар бир аъзосига ва қолаверса фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари ҳисобланган шахсларга тегишлидир. И.Зокиров ва М.Баратовларнинг фикрига кўра, бу ерда шахслар деганда, ҳам жисмоний шахслар (яъни, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаро-

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. (36-модда шарҳи муаллифи – И.Анортоев). - Т.:Ўзбекистон 2001. -211 б.

лари, шунингдек, фуқаролиги бўлмаган шахслар), ҳам юридик шахслар тушунилади. Шунингдек, давлат ҳам мулкдор бўлиши мумкин¹.

Бу ҳолатда шахснинг фуқаролик-ҳуқуқий ҳолати, ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эгаллиги аҳамиятга эга эмас. Ушбу конституциявий тамойилдан келиб чиқиб, мулкдор бўлишда фуқаронинг муомала лаёқатига эга бўлиши, унинг вояга етмаганлиги ёки муайян муддатга озодликдан маҳрум этилганлиги эътиборга олинмайди. Яъни, ҳар бир шахс мақомига эга бўлган субъект мулкдор бўлишга ҳақлидир ва мулкдор бўлиш имконияти қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ҳолларни истисно қилганда чекланмайди. Фақатгина озодликдан маҳрум этилган фуқаролар эркин фаолият юритиб мулкдор бўлишга ҳақли эмаслар. Бошқа ҳолатларда фуқаронинг ёши, унинг ақлий қобилияти, ўз ҳаракатининг оқибатини тушуна олиш ёки олмаслигидан қатъи назар фуқаро мулкдор бўлишга ҳақлидир. Мулкдорлик ҳуқуқи нафақат жисмоний шахсларга, балки, юридик шахслар ва давлатга ҳам тегишлидир. Зеро, фуқаролик ҳуқуқида “шахс” деганда, фуқаролар билан бирга, юридик шахслар ва давлат ҳам тушунилади.

Фуқаролик ҳуқуқи назариясида мулк ҳуқуқи тамойилларининг номланиши, турлари ва уларнинг хусусиятлари ҳақида қатъий фикрлар мавжуд эмас. Масалан, профессор И.Б.Зокиров мулк ҳуқуқининг қуйидаги тамойиллари мавжудлигини ажратиб кўрсатади:

1. Мулкнинг дахлсизлиги;
2. Ҳар қандай шаклдаги мулкчилик бўлишига рухсат берилади;
3. Мулкчиликнинг ҳамма шакллари ҳимоя қилиниши қонун билан қафолатланади ва уларнинг тенг ривожланишига шароит яратиб берилади;

4. Мулкдор ўз мол-мулкига нисбатан қонунга зид бўлмаган ҳар қандай ҳатти - ҳаракатларни ўз хоҳишига кўра содир этишга ҳақли;

5. Мулккий ҳуқуқнинг амалга оширилиши атроф-муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва давлат ҳуқуқларини бузмаслиги ҳамда қонун билан кўрикланадиган манфаатларга путур етказмаслиги шарт.

6. Ҳар ким мулкдор бўлишга ҳақли².

Баъзи адабиётларда юқорида санаб ўтилган тамойилларнинг номланиши бошқача қилиб белгиланган бўлса³, айрим юридик адабиётларда улар қўшиб юборилган ёки ажратиб кўрсатилгани ҳолда⁴,

¹ Зокиров И., Баратов М. Мулк нима? Мулкдор ким? - Т.:ТДЮИ.2003. -10 б.

² Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи. Т.:ТДЮИ. 2006.- 222 б.

³ Раҳмонкулов Х.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Т.:ТДЮИ.2003.- 38-39 б.

⁴ Гражданское право. / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого.т.1.- М.:2003.Проспект. –С.30.

И.Б.Зокиров томонидан санаб ўтилган мулк ҳуқуқи асосий тамойилларининг мазмун-моҳияти ўзгармайди.

Албатта, мазкур қоидаларнинг барчаси мулкӣ ҳуқуқларни таъминлашга қаратилганлигини ҳисобга олиб, уларнинг ҳар бири хусусида алоҳида тўхталиб ўтиш лозим.

Фуқаролик ҳуқуқида мулкӣ ҳуқуқларни таъминлашга қаратилган асосий тамойиллардан бири сифатида мулкнинг дахлсизлиги эътироф этилади. Мулкнинг дахлсизлиги ФКнинг 1-моддасида фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойилларидан бири сифатида белгиланган.

Маълумки, “дахлсизлик” атамаси ҳуқуқнинг турли соҳаларида қўлланилади. Агар конституциявий ҳуқуқда бу атама давлат суверенитетининг дахлсизлиги, депутат шахсининг дахлсизлиги сифатида эътироф этилса, жинойт процессуал ҳуқуқида судьянинг дахлсизлиги, халқаро ҳуқуқда элчининг дахлсизлиги сифатида қўлланилади. Барча ҳолатларда ҳам “дахлсизлик” атамаси барча ноқонунӣ тазйиқлар ва бу тазйиқларни вужудга келтирувчи ҳолатлардан ҳолилик, қонун ҳужжатлари билан муҳофазаланганлик сифатида тушунилади.

Иқтисодда мулкӣ тартибга солишнинг асосини яратувчи фуқаролик ҳуқуқининг муҳим тамойилларидан бири мулкнинг дахлсизлиги тамойилидир. Мулкнинг дахлсизлигининг умумӣ қоидалари Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш ҳақидаги (1950 й) Европа конвенциясига тузилган 1952 йил 20 мартдаги 1-сонли Баённоманинг 1-моддасида тузилган ва унда ҳар бир жисмонӣ ва юридик шахс ўз мулкидан тўскинликсиз фойдаланиши мумкинлиги, ҳеч ким, жамият манфаати ва қонунда ҳамда халқаро ҳуқуқнинг умумӣ тамойиллари шартларидан ташқари, ўз мулкидан маҳрум этилиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддаси ва ФКнинг 1-моддаси 1-бадида мулкнинг дахлсизлиги тамойили аниқ ифодаланган ва мулкнинг дахлсизлиги фуқаровий ҳуқуқӣ тамойилининг мазмунини ёритишга мўлжал ҳисобланади. Конституциянинг 53-моддасига биноан, давлат барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқчилигини ва ҳуқуқӣ жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди, хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир, мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкидан маҳрум этилиши мумкин. Конституциянинг 19-моддасига кўра фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиз-

дир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ва уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас.

Ҳаракатдаги қонунчиликни таҳлил қилар эканмиз, мулкнинг дахлсизлиги фуқаровий муносабат иштирокчилари томонидан мулкдорнинг ўзига тегишли мулкка эгаллик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиши ҳуқуқини бевосита ёки билвосита бузишга ёки чеклашга йўл қўйилмаслигини талаб қилишдан иборат эканлигини кўраемиз. Қонунда бевосита кўрсатилган ҳолларда жамоат манфаатини, мулккий ҳуқуқни бекор қилиш ва чеклаш ҳақидаги қонунда белгилаган амалларга албатта риоя қилиш лозим бўлган ҳоллар бундан мустасно.

Мулкнинг дахлсизлиги тамойилида мулккий муносабатлар қандай тарзда тузилиши кераклиги батафсил ифодаланган. Қонун чиқарувчи мулкнинг дахлсизлигини мустаҳкамлабгина қолмасдан, мазкур тамойилни ҳаётга татбиқ қилишнинг қуйидаги чораларини ҳам белгилаб беради:

- чеклашлар фақат қонун билан белгилаб қўйилиши лозим;
- чеклашни қўллаш жамият манфаатларидан келиб чиққан бўлиши керак;
- мулкдорнинг ҳуқуқи чекланганда унинг мулккий йўқотиши, ўзини лозим даражада тутганда, давлат томонидан адолатли тарзда қопланиши зарур;
- чеклаш олдида барча мулк шакллари тенг;
- хусусий мулкдан мулкнинг олинганлиги судда баҳслашишга сабаб бўлиши мумкин.

Айтиш мумкинки мулкнинг дахлсизлиги тамойили мулккий ҳуқуқларни чеклашга, агарда бундай чеклаш ФКда асосланган бўлса, тўсқинлик қилмайди.

Мулкнинг дахлсизлиги тамойили мулккий ҳуқуқ тугатилганда, мулкдордан мулкни мажбурий олинганда ҳам эътиборга олинishi лозим. Мулкдорнинг хоҳишига зид ҳолда мулкка бўлган ҳуқуқни чеклашга ва мажбурий тартибда олиб қўйишга қонунда белгиланган ҳоллардагина йўл қўйилади. Бу тартиб мулк ҳуқуқининг муҳим конституциявий кафолати ҳисобланади чунки мулкка бўлган ҳуқуқни мажбурий тугатилиши катъий чегараланган ва унга йўл қўйилмайди.

Мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши асослари ФКнинг 15-бобида мустаҳкамланган. Мулкни мажбурий олиб қўйишга қуйидаги ҳолларда йўл қўйилади:

- мол-мулкни мулкдордан олиб қўйишда (ФКнинг 199-м);
- реквизицияда (ФКнинг 203-м);

-мусодарада (ФКнинг 204-м);

- улушли мулкдаги мол-мулкни тақсимлаш ва ундан улуш ажратишда (ФКнинг 223-м) ва б. ҳолларда.

Мулкдордан мулкни мажбурий олиб қўйиш олиб қўйиш асослари билан фарқланади. ФКнинг 203, 204-моддаларидаги бу коида мулкдорнинг хошишига боғлиқ бўлмасдан балки давлат ва жамият манфаатлари билан боғлиқ бўлади. ФКнинг 223-моддасидаги қоидага кўра эса улушли мулкдаги мол-мулкдан улушининг қийматини мажбурий қопланишини кўзда тутаяди, ундан кейин мулкдор бу улушга бўлган ҳуқуқини йўқотади. ФКнинг 202-моддаси национализацияга тегишли бўлиб, фуқаролар ва юридик шахсларнинг мулкларини давлат ихтиёрига ўтказишни кўзда тутаяди. ФКнинг 233-моддасига биноан эса мулк ҳуқуқини бекор қиладиган қонун қабул қилинган тақдирда, ушбу қонунни қабул қилиш натижасида мулкдорга етказилган зарар, шу жумладан мол-мулкнинг қиймати давлат томонидан тўланади. Зарарни тўлаш билан боғлиқ низолар суд томонидан ҳал қилинади.

Хулоса қилиб айтганда фуқаролик қонунчилиги нормалари фуқароларнинг, юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектларининг мулкни ҳарқандай шахс томонидан, шунингдек, давлат ва ўзини ўзи бошқариш органларининг тажовузидан ҳимоя қилишга йўналтирилган ва хизмат қилади. Мулк дахлсизлиги тамойилининг эълон қилинганлиги ва ФКнинг нормаларида мустаҳкамланганлиги мулкчиликнинг асоси ҳисобланган мулккий муносабатларнинг бир маромдалигини таъминлашга хизмат қилади.

Мулкнинг дахлсизлиги тамойили хусусида юридик адабиётларда турли фикрлар билдирилган. И.Зокиров ва М.Баратовларнинг фикрича, мулкнинг дахлсизлиги мулкдорга қарши турган барча субъектларнинг унинг мулк ҳуқуқини бузишдан ўзларини сақлашларидан иборатдир. Мулкдор қонун йўл қўйган асосларда, доирада ўз мол-мулкига ўзи эгаллик қилади, ўзи фойдаланади, ўзи тасарруф этади. Бу унинг конституциявий ҳуқуқидир. Унга ташқи томондан тазйик ўтказишга, унинг ички ишларига аралашишга, мол-мулкни олиб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас. Ҳаттоки мулкдорнинг ўз ҳуқуқини амалга оширишдан воз кечиши ҳам унинг мулк ҳуқуқини бекор қилмайди¹.

Д.М.Қараходжаеванинг фикрига кўра, мулкнинг дахлсизлигини таъминлаш, уни ҳимоя қилиш усуллари ва чораларининг белгилан-

¹ Зокиров И., Баратов М. Мулк нима? Мулкдор ким? -Т.:ТДҲОИ.2003.- 11-12 б.

ганлиги ҳамда уларнинг қонун ҳужжатларида мустақкамланганлиги билан белгиланади¹.

Е.А.Суҳановнинг таъкидлашича эса, мулкнинг дахлсизлиги таъмоийли хусусий мулкда ҳам оммавий мулкда ҳам мулкдорнинг ўзига тегишли мол-мулкни фақат ўзининг манфаатлари йўлида, мол-мулкнинг ўзбошимчалик билан олиб қўйилиши ёки ундан фойдаланишнинг ўзбошимчалик билан чекланишидан хавфсирамаган ҳолда фойдаланиш имконияти таъминланганлигини англатади².

Т.И.Илларионова эса бу масалада, мулкнинг дахлсизлиги мулк ҳуқуқининг вужудга келиши, амалга оширилиши ва бекор бўлишининг шундай механизмларини танлашни назарда тутадик, улар ёрдамида биринчидан, бошқа мулкдорлар манфаатларининг дахлсизлиги таъминланади, иккинчидан, агар мулк ҳуқуқи бузилган бўлса уни тиклаш таъминланади³, - деган фикрни билдиради.

Д.А.Чинниевнинг фикрига кўра, мулкнинг дахлсизлиги мулкдорнинг ўз мулкига нисбатан мулк ҳуқуқини тўсқинликларсиз амалга ошириш ва айни пайтда ушбу фаолиятга ташқи аралашувларни бартараф этиш, шунингдек, ушбу ҳуқуқлар бузилганда уларни тиклаш имконияти кафолатларининг таъминланганлик ҳолатидир⁴.

Албатта, юқорида баён қилинган фикрларнинг ҳар бири ўзига хос мантиққа эга. Шу билан бирга, “мулкнинг дахлсизлиги” атамасининг у ёки бу жиҳати хусусида айрим баҳс-мунозаралар бўлиши ҳам табиий. Чунки мулкнинг дахлсизлиги фуқаролик ҳуқуқи учун нисбатан янги атама ва бозор муносабатларининг ривожланиб бориши натижасида фуқаролик ҳуқуқининг бу таъмоийлининг мазмун-моҳияти янада бойиб бориши ҳам фикрлар баҳслилигини такозо этади.

Юқоридаги фикрларни таҳлил қилиб, “мулкнинг дахлсизлиги” деганда, мулкдорга тегишли мол-мулкни қонуний асосларсиз ва суд қарорисиз ҳеч қим олиб қўйишга, мулк ҳуқуқини амалга оширишга тўсқинлик қилишга ҳақли эмаслиги ва мулкдорнинг ҳамма вақт ҳам мол-мулкка нисбатан хўжалик ҳуқуқдорлиги амалда бўлишига айтилади, - таърифни келтириб ўтишимиз мумкин.

¹ Караходжаева Д.М. Проблемы права собственности юридических лиц в Республике Узбекистан.-Ташкент: ТГЮИ, 2007.-156 с.

² Гражданское право: В 2-х т.том 1.: Учебник. /Отв.ред.Е.А.Суҳанов. (Автор этой главы Е.А.Суҳанов). - М.: БЕК.1998.-С.39.

³ Гражданское право.Часть первая. /Под ред.Т.И.Илларионова, Б.М.Гонгалло, В.А.Плетнева (автор этой главы Т.И.Илларионова). -М.:Норма-Инфра.1998. -С.28.

⁴ Чинниев Д.А. Гарантии осуществления права собственности в Республике Узбекистан. Автореф. дис...канд.юрид.наук.-Ташкент: 2010.-15 с.

Агар мазмунан айтадиган бўлсак, биринчидан, Фукаролик кодексида мулкдор ўзининг мулк ҳуқуқини амалга ошираётган пайтда ҳар қандай субъектга қарши туришга ҳақли, қарши тура олади. Иккинчидан, ФКда фақат қонунда белгиланган асосларда мулк ҳуқуқидан маҳрум этилиши мумкин дейилади. Иккита қисмдан иборат мулк дахлсизлиги легал принцип. Муаллиф томонидан мулкнинг иккита элементи қаторига ижодий равишда қўшимча учинчи, яъни, мулкдорнинг ҳамма вақт ҳам мол-мулкка нисбатан хўжалик ҳуқумронлиги амалда бўлишига айтилади, деган элемент янги киритилмоқда.

Маълумки, мулк ҳуқуқининг дахлсизлиги тамойилининг мазмуни Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36-моддаси, 53-моддаси, ФКнинг 164, 166 ва 197-моддаларида ифодаланади. Конституциянинг 53-моддаси иккинчи қисмига мувофиқ, хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкин.

Мулкнинг дахлсизлигини белгиловчи мазкур конституциявий норма мулкнинг ҳар доим мулкдорга тегишли бўлишини ва мулкдорнинг мулкдан маҳрум бўлиши фақатгина қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллардагина амалга оширилишини белгилаш билан бирга, “мулкнинг дахлсизлиги” қондасини олий юридик кучга эга норма сифатида мамлакатимизнинг Асосий Қонунида мустаҳкамлаб қўйди. Шу муносабат билан мулкнинг дахлсизлиги давлат томонидан қафолатланди. Бундай қафолатлар сифатида, мулк эгасига тегишли бўлган мол-мулкни турли сабаблар ва ҳар хил йўллар билан давлат идоралари ва мансабдор шахслар томонидан олиб қўйиш, мулкдан эркин фойдаланиш учун тўскинликлар яратиш ғайриқонуний ҳисобланишини¹ кўрсатиб ўтиш мумкин. Шу билан бирга, ФКнинг нормалари фуқаролар, юридик шахслар ва фукаролик ҳуқуқининг бошқа субъектларининг мулкни ҳар қандай шахс, шу жумладан, давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий ҳокимият органлари томонидан қилиниши мумкин бўлган тажовузулардан ҳимоя қилишга² қаратилган-ки, бундай ҳимоя ҳам давлат қафолати ҳисобланади.

Мулк дахлсизлиги тамойилининг моҳияти, мулк ҳуқуқининг мутлоқлик хусусиятидан ҳам келиб чиқиб белгиланади. Мулк ҳуқуқининг мутлоқлик хусусияти, бу ҳуқуқнинг барча шахсларга нисбатан

¹ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фукаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Т.:ТДҶОИ.2003. -38-39 б.

² Гражданское право. / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого.т.1.-М.:2003.Проспект.-30 с.

мазкур ҳуқуқни бузишдан ўзларини тийиб туришларини англатади¹. Ҳар қандай учинчи шахсдан ашёвий ҳуқуқнинг ҳимояланганлиги, бир вақтнинг ўзида ҳар қандай учинчи шахслар томонидан бу ҳуқуқни бузиш имкониятини вужудга келтириши мумкин². Бу эса ҳар доим мулкдорнинг мол-мулкка бўлган дахлсизлик ҳуқуқи давлат томонидан тегишли кафолатлар белгиланишини талаб қилади.

Собик Совет Иттифоқи даврида мулкнинг дахлсизлиги тамойилини чеклаш ҳолатлари тўғридан-тўғри қонун ҳужжатларида маъмурий-буйруқбозлик тарзида ифодаланар эди. Масалан, Ўзбекистон ССРнинг 1983 йилги Уй-жой кодексининг 67-моддасида “агар ижарачи ёки унинг оила аъзоларидан бири озодликдан маҳрум этиш, сургун, мажбурий тартибда кўчириш ёки маҳбусни мажбурий меҳнатга жалб этиш шарти билан шартли ҳукм қилиш жазолари қўлланилганда, уй-жойдан фойдаланиш ҳуқуқи ҳукм ижро қилинганидан сўнг олти ой ичида сақланиб қолади”, -деб мустақкамланган эди. 1991 йил 24 сентябрда Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий назорат Қўмитаси 1983 йилги Уй-жой кодексининг 67-моддасидаги бу норма содир этилган жиноят учун қўшимча жазо чораси бўлиб қолганлигини, фуқаролар, айниқса, вояга етмаганлар ва аёлларнинг ҳуқуқларини камситишга қаратилганлигини назарда тутиб, мазкур норма ўша пайтларда ҳали амалда бўлган, фуқароларнинг уй-жойга бўлган ҳуқуқини кафолатловчи Ўзбекистон ССР Конституциясининг 42-моддаси, фуқароларнинг уй-жойи дахлсизлигини белгиловчи 1966 йил 16 декабрдаги “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида”ги Халқаро пактнинг 17-моддаси 1-банди талабларига зид, деб ҳисоблайди.

Уй-жой кодекси 67-моддаси 3-қисмида белгиланган суднинг қарорисиз фуқароларни уй-жойидан маҳрум қилиш ҳақидаги нормани фуқаролар ҳуқуқининг кўпол бузилиши деб ҳисоблаб, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат Қўмитаси ушбу нормани бекор қилиш керак, деган хулосага келади³.

Мулкнинг дахлсизлиги мулкий муносабатларнинг асосий ва бирламчи қондаси сифатида ҳар доим мулкдорнинг мулки ҳар қандай ноқонуний тажовузулар ва тазйиқлардан ҳоли эканлигини англатади. Бундай ҳолилик ҳамма вақт давлатнинг кафолати орқали амалга оширилиши мумкин. ФКнинг 166-моддасида мулк дахлсизлиги тамойилининг энг муҳим жиҳатлари ифодаланган бўлиб, унга кўра мулк

¹ Скловский К.И. Собственность в гражданском праве. -М.:Дело.2000. -153 с.

² Райхер В.К. Абсолютные и относительные права. -275 с.

³ Халқ сўзи. 1991 йил, 25 сентябрь.

дахлсиздир ва конун билан кўрикланади. Мулкнинг дахлсизлиги мулкдорга қарши турган барча субъектларнинг мулк ҳуқуқини бузишдан ўзларини сақлашларидан иборатдир. Мулкдорнинг мол-мулкни олиб қўйишга, шунингдек, унинг ҳуқуқларини чеклашга фақат конунларда назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилади.

Шу билан бирга мулкнинг дахлсизлиги тамойили Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги “Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида янада мустаҳкамланди. 2005 йил 1 июлдан бошлаб тадбиркорлик субъектларига нисбатан ҳуқуқий таъсир чораларини фақат суд орқали қўлланиш тартиби жорий этилди¹.

Мулкнинг дахлсизлиги тамойили мулкнинг фақат мулкдорга тегишли бўлишини, фақат мулкдоргина мол-мулкка нисбатан ҳўжалик ҳукмронлигини амалга ошириши мумкинлигини баъзи давлатларнинг фуқаролик қонунчилигида ҳам кузатишимиз мумкин. Масалан, Иордания Фуқаролик кодексининг 1018/2-моддасига мувофиқ, мол-мулк фақатгина мулкдорнинг ўзига тегишли бўлади. Фақат мулкдоргина ўзига тегишли мол-мулкнинг барча фойдали хусусиятларига эгалик қилади ва улардан фойдаланади ҳамда зарарнинг мавжудлигидан қатъи назар, исталган шахсни бу хусусиятлардан фойдаланишини тақиқлаши мумкин².

Мазкур нормада ифодаланганидек, мулкнинг дахлсизлиги “мулкдорга қарши турган барча субъектларнинг” муайян ҳаракатдан ўзларини сақлашлари орқали амалга оширилади. Бунда “мулкдорга қарши турган барча субъектлар” дейилганда, мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқига эга бўлмаган ҳар қандай шахслар тушунилади. Албатта, бу ўринда нормада “мулкдорга қарши турган” иборасининг қўлланилиши ҳуқуқий нуктаи назардан ғализ эшитилса-да, бироқ мазкур нормада бошқача иборани қўллаш мантикий асосга эга бўлмасди. Агар “мулкдорга қарши турган” иборасининг ўрнига “мулкдор бўлмаган”, “мол-мулкнинг эгаси бўлмаган” иборалари қўлланилганда, норма матнида мазмун чиқмаслиги билан бирга унинг тушунарли ва “жарангдорлиги” ҳам намоён бўлмасди.

Мулк дахлсизлиги тамойилининг яна бир муҳим хусусияти шундаки, мол-мулк мулкдордан фақатгина қонун ҳужжатларида

¹ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2005. №23-24.-167-модда.

² Аль-Марашдех Фахед Ахмед Халаф. Право собственности граждан по законодательству Иордании. Автореф. дисс.... канд. юрид. наук.- Т.: АП ПИК. 1999.-С12.

қўзда тутилган ҳолларда олиб қўйилиши мумкин. Шунинг учун ҳам мулкдор ўз мулкининг дахлсизлигига ишонган ҳолда ўз мулкини ўз хоҳишига қўра тасарруф этиши мумкин¹. Бу ҳолат мулкдор ҳуқуқдорлигининг энг асосий тавсифи ҳисобланади².

ФКнинг 199-моддасига мувофиқ, мол-мулкни мулкдордан олиб қўйишга қонунларда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда мулкдорнинг мажбуриятлари бўйича ундирув ана шу мол-мулкка қаратилган тақдирда, шунингдек национализация қилиш, реквизиция ва мусодара қилиш тартибда йўл қўйилади.

Суд тартибда ундирувнинг мол-мулкка қаратилиши мулкдорнинг ўз мажбуриятларини бажармаган ва лозим даражада бажармаган ҳолларда амалга оширилади. Агар қонунга асосан шахсга тегишли бўла олмайдиган мол-мулк унинг мулки бўлиб қолса, ушбу мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи суд тартибда бекор қилиниб, олиб қўйилган мол-мулкнинг қиймати шахсга тўланади (ФКнинг 199-моддаси 2-қисми). Мазкур қонда мулк дахлсизлиги тамойилининг жамият манфаатларини кўзлаб давлат томонидан чекланиши сифатида баҳолаш мумкин. Шу билан бирга, мулкдорнинг бошқа шахслар мол-мулкига ёки манфаатларига зарар етказиши унинг жамият манфаатларини ҳамоя қилувчи қонун ҳужжатларига зид ҳагги-ҳаракатни амалга ошириш ҳисобланади ва бунинг учун қонун ҳужжатларида белгиланган жавобгарлик чоралари татбиқ этилади. Мажбуриятларни бажармаганлик учун ундирувни мулкдор (қарздор)нинг мол-мулкига қаратиш-мусодара, мулкнинг дахлсизлиги тамойили мутлоқ қатъийликка эга эмаслигини назарда тутати.

Мулкнинг дахлсизлиги тамойилини чеклаш фақатгина давлат (ҳалқ) ва жамият манфаатлари нуқтаи назаридан амалга оширилиши ФКнинг қатор моддаларида назарда тутилган. Масалан, ФКнинг 202, 203, 204-моддаларида назарда тутилган “национализация”, “реквизиция”, “мусодара” каби мулкдорга тегишли мол-мулкнинг у ёки бу шартлар асосида олиб қўйилиши ҳисобланади.

Национализация қилинганда, фуқароларга ҳамда юридик шахсларга қарашли национализация қилинаётган мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини ҳақ тўлаш асосида қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат ихтиёрига ўтказилса, реквизицияда табиий офатлар, авариялар, эпидемиялар, эпизоотиялар юз берган тақдирда ва фавқулодда тусда-

¹ Танага А.Н. Принцип свободы договора в гражданском праве России. -Санкт-Петербург. Юридический центр Пресс.2003. –С.35.

² Суханов Е. Общие положения о праве собственности и других вещных правах.// Хозяйство и право.1995.№6. – С.29.

ги бошқа вазиятларда мол-мулк жамият манфаатларини кўзлаб, давлат ҳокимияти органи қарорига мувофиқ мулкдордан унга мол-мулкнинг қийматини тўлаган ҳолда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартлар асосида олиб қўйилиши мумкин, мусодара қилинганда эса, қонунда назарда тутилган ҳолларда мол-мулк суднинг қарорига мувофиқ жиноят ёки ўзга ҳуқуқбузарлик қилганлик учун ҳақ тўламасдан мулкдордан олиб қўйилади. Агар национализация ва реквизиция қилинишига сабаб бўлган ҳолатлар барҳам топган бўлса, олинган ва сақланиб қолинган мол-мулк мулкдорга денационализация қилиниб қайтариб берилади.

Мулк дахлсизлиги тамойилининг национализация, реквизиция, мусодара орқали чекланиши фақатгина етарли асослар бўлганда жамият ва халқ манфаатлари учун амалга оширилади. Бунда биринчи навбатда национализация қилинаётганда камчиликнинг манфаатига қараганда кўпчилик манфаатлари устунлиги тамойилидан келиб чиқилади ва камчиликнинг манфаатлари кўпчилик томонидан муайян маблағ ҳисобига қопланиши лозим. Бу эса ўз навбатида мулкнинг дахлсизлиги ҳеч қачон изсиз кетмаслигини, бу тамойил ҳар доим ўз ўрнига эгаллигини англатади. Масалан, автомобил йўли қурилиши учун муайян ҳудудда жойлашган фуқароларнинг уй-жойи национализация қилинганда, уй-жой эгаларига уларга тегишли мол-мулкнинг миқдори тўлиқ қопланади.

Реквизия қилиш орқали мулк дахлсизлиги тамойилининг чекланишида эса, нафақат жамият ва халқ манфаатлари, шу билан бирга реквизиция қилинаётган мол-мулк мулкдорининг манфаатлари ҳам ҳисобга олинади. Зеро, табиий офатлар, эпидемиялар, эпизотияларнинг олди реквизиция усули орқали олинмаса, биринчи навбатда жабр кўрадиган ва бунинг оқибатида жуда катта зарарлар ва талофатларнинг вужудга келишига сабаб бўлиши мумкин бўлган шахс мулкдор ва унинг мол-мулки бўлади. Шу маънода мулкдорга тегишли мол-мулкнинг дахлсизлигини реквизиция қилиш йўли билан чеклаш мақсадга мувофиқдир.

Мулкнинг дахлсизлиги тамойили ФКнинг 164-моддасида мустаҳкамланган мулк ҳуқуқининг муддатсизлиги билан боғлиқдир. Мулк эгаси ўз мулкдан абадий фойдаланиш, мулк ҳуқуқини хоҳлаган вақтда тасарруф қилиш ҳуқуқига эга. Ҳеч ким унга ўз мулкни эгаллаб туриш, ундан фойдаланиш, уни тасарруф қилиш учун муддат белгилаш ҳуқуқига эга эмас¹.

¹ Раҳмоиқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.- Т.:ТДҲЮИ.2003. -39 б.

Дарҳақиқат, мулкдорга тегишли мулк ҳуқуқи доимий бўлиб, у мол-мулк ёки ашёнинг натура ҳолида мавжудлигига давом этади. Бошқача айтганда мулкнинг дахлсизлиги тамойили унга шундай ҳуқуқни беради.

Аль-Марашдех Фахед Аҳмед Халафнинг фикрича, гарчи мулк ҳуқуқи муддатсиз бўлиб, объектнинг мавжудлиги билан узвий боғлиқ бўлса-да, у мулкдор учун доимий эмас, чунки мулк ҳуқуқи бир мулкдордан иккинчисига ўтиши мумкин¹. Ушбу фикрга қўшилган ҳолда мулкнинг дахлсизлиги тамойилининг мол-мулк ёки ашёнинг натура ҳолида мавжуд бўлишига қадар давом этадиган, мулкдорга тегишли ашёга нисбатан мулкдорнинг тўлиқ ҳукмронлигини таъминлашга хизмат қиладиган мулк соҳибининг ҳуқуқидир,- деган хулосага келиш мумкин.

Мулкӣ ҳуқуқларни таъминлашга қаратилган тамойиллардан бири бу – мулк шакллариининг тенглиги ва бир хилда ҳимоя қилиниши ҳисобланади. Мулк шакллариининг тенглиги ва баб-баравар ҳимоя қилиниши конституциявий норма сифатида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида ўз ифодасини топган. Мулк шакллариининг тенглиги ва баб-баравар муҳофаза қилиниши тамойили хусусида фикр юритганда, мазкур тамойилнинг собиқ Собиқ Иттифок давридаги ҳолатига тўхталиб ўтиш лозим. Академик Ҳ.Р.Раҳмонқуловнинг фикрича. Ўзбекистоннинг 1978 йилдаги Конституцияси ва 1963 йилдаги Гражданлик кодекси нормаларига биноан мулкнинг шакллари тенг ҳуқуқли эмас эди. Давлат мулкнинг таркиб топиши, уни муҳофаза қилиш ва унга асосан вужудга келадиган барча турдаги муносабатларни тартибга солишга оид қоидалар колхоз-кооператив ва айниқса фуқароларнинг шахсий мулкидан тубдан фарқ қилар ва анча устун турар эди. Масалан, давлат мулкни бировларнинг ғайриқонуний эгаллашидан талаб қилиб олиш бўйича даъво муддати жорий қилинмасди, давлатнинг асосий ишлаб чиқариш воситалари ҳисобидан давлат корхоналарининг қарзини ундиришга мувофиқ йўл қўйилмасди. Фуқаролар ва кооператив ташкилотларнинг мол-мулки бундай даражада муҳофаза қилинмас эди².

Н.Имомовнинг таъкидлашича, ташкилотлар, муассасалар ва бошқа юридик шахсларнинг деярли барчаси давлатга тегишли бўлган бир шароитда давлат эркин иқтисодий муносабатларни эмас, плани

¹ Аль-Марашдех Фахед Аҳмед Халаф. Право собственности граждан по законодательству Иордании. Автореф. дисс.... канд. юрид. наук. -Т.: АП ТПК.1999.-С.12.

² Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. - Т.:ТДҶОИ.2003.-39 б.

(режали) муносабатлар асосида ташкилотларнинг ўз ҳақ-ҳуқуқларини амалга оширишни талаб қилмасликларини, давлатнинг ҳуқуқларини поймол бўлиши сифатида талкин этарди.

Бозор иқтисодиёти шароитида мулкнинг хилма-хил шакллари-нинг вужудга келиши ва улар тенглигининг таъминланганлиги, ҳамда мулк шакллари-нинг иқтисодиётда эркин ҳаракатда бўлиши (қонун ҳужжатларига риоя этган ҳолда, тўсқинликларсиз ва давлат ҳокимия-тининг маъмурий тартибсиз) улар ўртасидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда умумий даъво муддатининг бир хилда белгиланиши-ни таъминлади¹.

Дарҳақиқат, мулк шакллари-нинг тенглиги ва баб-баравар ҳуқуқий муҳофаза қилинишига оид қонуний нормаларнинг белгиланиши даъво муддати институтида ҳам мулк шакллари-га нисбатан бир хилдаги тартибнинг жорий қилинишини талаб қилди, ҳамда тенглик фуқаролик-ҳуқуқий муддатларни белгилаш ва қўллашда ҳам мулк шакллари учун бир хилда татбиқ этила бошлади.

Маълумки, мулк шакллари хусусида сўз кетганда аввало Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги қонунида белгиланган мулк шакллари ва ФКда белгиланган мулк шакллари ҳақида тўхталиб ўтиш лозим. “Мулкчилик тўғрисида”ги қонунда мулкнинг бешта мустақил шакли ажратиб кўрсатилгани ҳолда ундан 7 йил ўтгач, амалга кирган ФКда мулкнинг иккита шакли кўрсатиб ўтилган. Гарчи ушбу тадқиқотнинг объекти ва предмети доирасига кирмаса-да, мулк шакллари-нинг тенглиги ва бир хилда ҳимоя қилиниши тамойилининг моҳиятини очиб бериш учун “Мулкчилик тўғрисида”ги қонун ва ФКдаги бу номутаносиблик ҳақида, шуни ай-тиб ўтиш лозимки, мулкнинг шакллари нечталигидан ва шаклларга ажратилиш қайси асосларга кўра амалга оширилишидан қатъи назар уларнинг тенглиги ва қафолати бир хилдир.

Бу ўринда ҳуқуқшунос олимлар томонидан мулкнинг шаклларга бўлинмаслиги, фақат у битта кўриниш - “мулк ҳуқуқи” кўринишида намоён бўлиши², шу билан бирга, жамиятда фақатгина битта мулк шакли бўлиши лозимлиги хусусида баҳс-мунозараларни четлаб ўтиб, мулкнинг у қайси субъектга тегишли бўлиши ва ким томонидан бошқарилиши, тасарруф этилиши ва қандай ном билан номланишини

¹ Имомов.Н.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида муддатлар ва даъво муддати. - Т.:ТДЮИ.2005. - 59-60 б.

² Гражданское право: Учебник.2-е изд. / Отв.ред. Е.А Суханов т.1. -М.: 1998.-С.475-484; Арипджанов У.А. Право собственности в системе вещных прав. Автореф....дисс.к.ю.н.-Т.: 2000. -С.13; Право и собственность в Республике Казахстан. /Отв. ред. М.К Сулейменов. -Алматы,1998.-С.25.

ҳисобга олмаган ҳолда уларнинг барчасига бир хилдаги ҳуқуқий режим ва тартиб ўрнатилади.

Фуқаролик кодексининг 167-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида мулк хусусий мулк ва оммавий мулк шаклларида бўлади. Хусусий мулкка ҳам, оммавий мулкка ҳам бир хилдаги кафолатлар ва ҳуқуқий тартибга солиш механизми қўлланилади. Шу муносабат билан ФК хусусий ва оммавий мулкка нисбатан бир хилдаги қондаларни умумий тарзда ифодалайди ва иккала мулк шаклига ҳам бир хилдаги ҳуқуқни амалга ошириш шаклини мустаҳкамлайди (ФКнинг 172-моддаси).

Т.И.Илларионованинг таъкидлашича, мулк шаклларининг тенглиги мулкдор мақоми ва мулк объектлари доираси, субъектлар ҳуқуқлари доирасини аниқлашда ва ҳимоя чораларини танлашда бир хилдаги ҳуқуқий мезонлар белгиланишини аниқлатади ва бир мулк шакли (масалан, давлат мулки) нинг иккинчисига нисбатан устунлигини инкор этади¹.

Албатта, мулк шаклларининг тенглиги тамойили мамлакатда амал қилувчи ҳуқуқий нормаларда мулк шаклларига нисбатан ҳуқуқий режим ва ҳуқуқий муҳофазанинг бир хилдагилигини, амал қилишининг ҳуқуқий кафолатларининг тенглигини аниқлатади.

Мулкдор ўз мол-мулкига нисбатан қонунга зид бўлмаган ҳар қандай хатти-ҳаракатларни ўз хоҳишига кўра содир этишга ҳақлиги мулкдорнинг ҳуқуқларини амалга оширишга қаратилган тамойиллардан бири ҳисобланади.

Мулкдорнинг ўз мол-мулкига нисбатан ҳар қандай ҳаракатларни амалга ошириш мумкинлиги хусусида Х.Т.Азизов қуйидагича фикр билдиради:

- мулкдорга ўз мулкига нисбатан қонун ҳужжатларида тақиқланмаган ҳар қандай ҳаракатларни содир эта олиш ҳуқуқи берилиши керак ва мулкдор мулкка нисбатан тўлиқ хўжалик ҳукмронлигига эга бўлган ҳолда унга ўз хоҳишига кўра эғалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш имкониятига эга бўлиши лозим².

Аль-Марашдех Фахед Аҳмед Халафнинг таъкидлашича эса, мулкдорга тегишли ўз мулкига нисбатан ҳукмронликни қонундан бошқа ҳеч ким чеклашга ҳақли эмас ва шу маънода мулкдор ўз мулк-

¹ Гражданское право. Часть первая. /Под ред. Т.И.Илларионова, Б.М.Гонгало, В.А.Плетнева (автор этой главы Т.И.Илларионова). - М.: Норма-Инфра. 1998. - С.13.

² Азизов Х.Т. Объекты право собственности граждан. Автореф.....дисс.к.ю.н. -Т.:ИпТІК.1997. -С.12.

кига нисбатан қонунда йўл қўйилган барча ҳаракатларни амалга оширишга ҳақли¹.

Ю.К.Толстойнинг фикрича, мулк ҳуқуқининг амалга оширилиши фуқаролик ҳуқуқидаги қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса рухсат берилиши ва диспозитивлик тамойилидан келиб чиқади. Биринчи ҳолатда мулкдор ўзининг мулк ҳуқуқини амалга оширишда қонунда тақиқланмаган ҳар қандай ҳаракатларни содир этиши мумкин бўлса. Иккинчи ҳолатда эса, мулкдор ўзининг мулкни ўз хоҳишига кўра амалга оширади ёки амалга оширмайди, мулккий ҳуқуқни амалга ошириш усул ва йўллари ўзи танлайди².

Дарҳақиқат, мулкдорнинг қонун ҳужжатларида тақиқланмаган ҳар қандай ҳаракатни амалга ошириш ҳуқуқи унга қонун ҳужжатларида кўзда тутилмаган бўлса-да, қонун ҳужжатларига зид бўлмаган хатти-ҳаракатни амалга ошириш имконини беради.

Мулкдорнинг ўзига тегишли мол-мулкка нисбатан хатти-ҳаракатларни амалга оширишида риоя қилиши лозим бўлган шартлар ФКнинг 172-моддасида белгилаб қўйилган:

- мулкдорнинг ўз ҳуқуқларини амалга ошириши бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт;

- қонунларда назарда тутилган ҳолларда, шартларда ва доирада мулкдор бошқа шахслар унинг мол-мулкдан чекланган тарзда фойдаланишига йўл қўйишга мажбур;

- мулкдор ўзининг устунлик мавқеини суиистъемол қилишга, бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини камситадиган ўзга ҳаракатларни қилишга ҳақли эмас;

- мулкдор ўз ҳуқуқини амалга оширганида фуқароларнинг соғлиғига ва атроф муҳитга зарар етказишининг олдини олиш чораларини кўришга мажбур.

Мазкур ҳолатларда мулкдор ўзининг мулккий ҳуқуқларини амалга ошириш вақтида содир этиши мумкин бўлмаган ҳаракатлар доираси санаб кўрсатилган. Масалан, мулкдорнинг ўз мулки билан амалга оширадиган ҳар қандай ҳаракати бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги лозимлиги барча ҳолатларда ҳам умумий талаб сифатида аҳамиятли ҳисобланади, ҳамда мулкдорнинг у ёки бу ҳаракати дастлаб ушбу мезон билан таҳлил қилиниб, мулкдор ҳаракатига ҳуқуқий баҳо берилади. Албат-

¹ Аль-Марашдех Фахед Ахмед Халаф. Право собственности граждан по законодательству Иордании. Автореф. дисс.... канд. юрид. наук. - Т.: АП ТПК. 1999. - С. 11.

² Гражданское право. Под ред. А. И. Сергеева, Ю. К. Толстого. т. 1. - М.: 2003. Проспект. - С. 30.

та, бунда конун ҳужжатларида ҳар бир ҳолат учун мулкдор ва бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари нисбати ва ҳуқуқий манфаатлар доираси белгиланади. Масалан, мулкдор автомашинасини бошқарганда кўшнисининг томорқасидаги экинларни поймол қилмаслиги, кўшнининг мулки ҳисобланган уй ҳайвонларини босиб кетмаслиги, атрофдагиларга сув ёки лой сачратиб кетмаслиги лозим бўладики, кундалик ҳаётимизда учрайдиган бу оддий ҳолатлар замирида конун нормаси ётади.

Мулк ҳуқуқи мутлоқлиги ва фақат мулкдоргина ундан ўз манфаатларини кўзлаб эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиши ҳуқуқи конун ҳужжатлари орқали чекланади. В. Ё. Эргашевнинг таърифига биноан, мулк ҳуқуқи-мулкдорнинг...жамият манфаатлари йўлида чегараланган ҳамда эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш орқали амалга ошириладиган ҳукмронлик қилишининг юридик таъминланган имкониятидир¹. Зеро, конун мулкдорнинг ушбу мутлоқ ҳуқуқини чеклаб, муайян ҳолатда мулкдорининг мол-мулкдан ўз хоҳиши ва манфаатларини кўзлаб фойдаланиши қонунга зид эканлигини таъкидлайди. Бундай зидлик ФКнинг 172-моддаси 2-бандига мувофиқ, қонунларда назарда тутилган ҳолларда, шартларда ва доирада мулкдор бошқа шахслар унинг мол-мулкдан чекланган тарзда фойдаланишига йўл қўйишга мажбурлигида намоён бўлади. Фуқаролик ҳуқуқида ўзганинг мол-мулкдан чекланган тарзда фойдаланиш сервитут атамаси билан номланади.

Одатда, мулкдорнинг бошқа шахсларга ўзининг мол-мулкдан чекланган тарзда фойдаланишига мажбурий тарзда йўл қўйиши мулкдорга тегишли ер участкалари билан боғлиқ муносабатларда вужудга келади. ФКнинг 173-моддасига мувофиқ, кўчмас мулк (ер участкаси, бошқа кўчмас мулк) эгаси кўшни ер участкасининг эгасидан, зарур ҳолларда эса – бошқа ер участкасининг эгасидан ҳам ўзганинг ер участкасидан чекланган тарзда фойдаланиш (сервитут) ҳуқуқини беришни талаб қилишга ҳақлидир. Ўзганинг ер участкасидан пиёда ва транспортда ўта олишни таъминлаш, электр узатгич, алоқа ва қувур линияларини ўтказиш ва улардан фойдаланиш, сув билан таъминлаш учун, шунингдек кўчмас мулк эгасининг эҳтиёжларини сервитут белгиламай туриб таъминланиши мумкин бўлмаган бошқа эҳтиёжларини қондириш учун сервитут белгиланиши мумкин. Ер участкасида сервитут белгиланиши ер участкаси эгасининг ушбу участкага эгалик

¹ Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари. - Т.:ГДЮИ.2009.- 209 б.

қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқларидан маҳрум этмайди. Сервитут белгилашни талаб қилаётган шахс билан ўзга ер участкасининг эгаси ўртасидаги битимга мувофиқ сервитут белгиланади ва у кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни рўйхатдан ўтказиш учун белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилиши лозим. Сервитутни белгилаш хусусида келиша олинмаса ёки унинг шартларида муросага келинмаса, бахс сервитут белгилашни талаб қилаётган шахснинг даъвоси бўйича суд томонидан ҳал этилади. Участка мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи билан берилган ёки доимий эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқи билан берилган шахснинг манфаатлари ва талаби бўйича ҳам ушбу модданинг биринчи, иккинчи, учинчи ва тўртинчи қисмларида назарда тутилган шартларда ва тартибда сервитут белгиланиши мумкин. Сервитут белгиланган участканинг эгаси, агар қонунда бошқа тартиб назарда тутилган бўлмаса, сервитут кимнинг фойдасини кўзлаб белгиланган бўлса, ўша шахсдан участкадан фойдаланганлик учун мутаносиб ҳақ талаб қилишга ҳақлидир.

Фукаролик кодекси мулкдорга мутлоқ ҳуқуқ бериш ва мулкдорнинг мол-мулки миқдори ва қийматини чегарамаслик билан бирга, унга нисбатан жамиятдаги ахлоқ-одоб қоидаларига амал қилиш лозимлигини ва айниқса мол-мулкнинг ҳажми ва миқдорининг ортиб бориши сари ўз ҳаракатларининг оқибати учун кўпроқ масъул бўлишини назарда тутди. Яъни мулкдор мол-мулки бўлганлиги сабабли у жамиятда у ёки бу шахсдан ўзининг моддий имкониятлари жиҳатидан устун ҳисобланади. Шу ҳолатни назарда тутиб фукаролик қонунчилиги мулкдор мулккий ҳуқуқни амалга ошираётган ўзининг устунлик мавқеини сунистьемол қилишга, бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини камситадиган ўзга ҳаракатларни қилишга ҳақли эмаслигини белгилайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида мулк эгасининг жамиятдаги мавқеи ошиб бориши натижасида унинг ахлоқий дунёси ҳам салбий томонга ўзгармаслигига ҳеч ким қафолат бера олмайди. Шу муносабат билан, ФКнинг 172-моддаси 3-бандида белгиланган норма ҳуқуқий аҳамиятига эга бўлиши билан бирга, ахлоқий, тарбиявий ва инсонпарварлик аҳамиятига ҳам эга, - деган хулосага келиш мумкин.

Мулкдорнинг ўз мол-мулкига нисбатан ўз хохишига кўра содир этиши мумкин бўлган ҳаракатига нисбатан қонун ҳужжатларидаги яна бир чеклов бу – мулкдор ўз ҳуқуқини амалга оширганида фукароларнинг соғлигига ва атроф муҳитга зарар етказишининг олдини

олиш чораларини кўришга мажбурлигидир. Мулкдорнинг бундай чораларни кўрмаслиги оқибатида етказилган зарар, у томонидан қопланишига олиб келади.

Шу ўринда Фуқаролик ҳуқуқида эғаликни ҳимоя қилиш институти мавжудлигига эътибор қаратишлик лозим бўлади.

А.В.Коновалов таъкидлагандек, эғалик - бу фактик ва ирода аспектилари бирлигида мутлақ субъектив ҳуқуққа эғалик қилиш демакдир ва моҳиятига кўра эғалик шахснинг ўзига тегишли нарсаларини атрофдагиларнинг эркин таъсирларидан ирода билан ҳимоялашга бўлган муносабатидир.

Бу ўринда тўғри ва восита орқали, мустақил ва тобе эғаликни фарқлаш; қонун чиқарувчи даражасида икки тарафлама эғалик қилиш қурилмасини мустаҳкамлаш мақсадга мувофиқдир.

Мулк эғасида нарсага хўжалик ҳукмронлигини амалга оширишга ҳақиқий имконияти бўлмаган ҳолатда (*corpus possessionis*) ёки бунга иродали интилиш бўлмаганда (*animus domini*) унда эғалик ҳуқуқи сақланиб қолади, аммо “ялонғоч” ҳуқуқ шаклида муддат бўйича эғалик қилиш мустақил ҳисобланади ва ўзида иккиёклама эғалик хусусиятини ифодаламайди.

Мутлақ ҳимоя ва нарса (буюм, ашё) ортидан юриш мулкка эғалик қилиш ҳуқуқи каби унинг субъектини ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун мулккий даъво тақдим қилишини қонуний деб ҳисоблайдиган эғалик ҳуқуқига ўхшашдир, ва чекланган мулккий ҳуқуқлар гуруҳларининг ажралиб чиқишига асослар тарикасида фойдаланилиши мумкин эмас; шунинг билан бирга мулкка ҳақиқий эғалик қилиш мулккий даъволарда субъектларни пассив расмийлаштиришни белгилайди.

Чекланган мулккий ҳуқуқ деганда шахсий мулкдан келиб чиқувчи, ҳосила (ясама) хусусиятига эга бўлмаган мулкнинг алоҳида ҳуқуқларидан ва субъекти мустақил мулкдор билан ўрталарида белгилаб қўйилган нисбий ҳуқуқий муносабат асосларига кўра тобе эғаликни амалга оширадиган мажбурият ҳуқуқидан фарқли бўлган, субъекти томонидан муддатсиз ва доимий мустақил эғаликни амалга оширишнинг асосини белгилавчи мутлақ субъектив ҳуқуқни тушуниш лозим.

Эғаликни ҳимоя қилишнинг алоҳида тартибини асослаш уч хил табиятга эга, уларни табиий ҳуқуқий, оммавий-ҳуқуқий ва хусусий-ҳуқуқийларга бўлиш мумкин.

Эгалик химоя институти рим ҳуқуқидаги претор интердикт-оммавий полиция ҳокимияти қуроли тарикасидан то замонвий конунчиликдаги хусусий-ҳуқуқий даъвогача ривожланиб, умуман олганда, оммавий ва хусусий ҳуқуқлар тўқнашувиди турибди; шу сабабли ҳам фуқароларнинг ҳуқуқларини, ўзини ўзи химоялаш ва тақиқланган ўзбошимчаликдан фарқли ўларок, суд томонидан химоя қилиниши билан тавсифланиши ўта муҳим аҳамиятга эга.

Посессор тартибида химоя кўчмас, шунингдек кўчар мулкка ҳам эгаликни беришга амал қилади; мулкнинг ҳақиқий эгасига - барча учинчи шахсларга қарши ва воситали эгалик қилувчига қарши; воситали эгалик қилувчига - барча учинчи шахсларга қарши ва ҳақиқий эгалик қилувчига қарши, агарда улар воситаланган мулкни ишдан чикарган ёки баҳсли мулкни йўқ қилиш билан бузган бўлса, шундай химоя ҳуқуқи берилади.

А.В.Коноваловнинг фикрига кўшилган ҳолда, эгалик даъволари бўйича даъво муддатини олти ой қилиб белгилаш мақсадга мувофиқ; кўчмас мулк бўйича эгаликни тиклаш ҳақидаги даъво мулк жойлашган жойда ёки кўчар мулк бўйича баҳслашилаётган нарса бўйича даъво жавобгар жойлашган жойда берилиши лозим; эгалик бўйича жараёнга баҳслашаётганлар эгалиги ҳуқуқий асосларининг шакл-шубҳага ўрин қолдирмайдиган, аниқ далилларини киритиш зарур, бу процессни ариза бўйича юритишга ўтишни билдирмайди ва суд томонидан олдиндан бир қарорга келиш хусусиятини сақлаб қолади.

Фуқаролик процессида тортишув тамойилига қайтилганлигини ва судларни тергов ишларини юритишдан озод қилишни ҳисобга олиб, эгалик химоя институтини ҳозирча ФПКнинг 20-1-бобида кўзда тутилган буйруқ тартибида юритиладиган ишлар доирасига киритиш мумкин.¹

3.2. Тадбиркорликни ривожлантиришга йўналтирилган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари

Тадбиркорликни ривожлантиришга йўналтирилган фуқаролик ҳуқуқий тамойиллари мустақил Ўзбекистон Республикаси конунларида мустаҳкамланган асосий қоидалардир. Тадбиркорлик ҳуқуқига оид ушбу тамойиллар барча хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий фаолиятини маълум бир мақсад сари йўналтиради ва ҳуқуқий тартибга солиб туради. Тадбиркорликни ривожлантиришга йўналти-

¹ <http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=98232>

рилган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса руҳсат берилиши тамойили ва фуқаролик ҳуқуқларининг тўсқинликсиз амалга оширилиши тамойили субъектларнинг эркинлиги ва ҳуқуқларининг ҳимояланганлиги тамойиллари билан уйғун ҳисобланади.

Тадбиркорлар иш юритиш олоби қодаларига риоя қилишлари шарт. Улар ўз ҳуқуқларини амалга ошириш жараёнида бошқаларга зарар етказмасликлари, шунингдек улардан қонун ҳужжатларига зид равишда фойдаланмасликлари керак.

Фуқаролар ва юридик шахслар ўз ҳуқуқларини амалга оширишда ушбу шартларга риоя этмасалар, суд уларга тегишли ҳуқуқни ҳимоя этишни рад қилиши мумкин. Субъектив фуқаролик ҳуқуқини амалга ошириш-зиммасида мажбурият бўлган шахсни муайян хатти-ҳаракатни қилишга, агар ўз бурчини ихтиёрий равишда бажармаса, мажбур қилиш йўли билан қафолатланади.

ФКнинг фуқаролик ҳуқуқлари тўсқинликсиз амалга оширилиши тамойили фуқаролик муносабатларнинг ривожига тўсқинлик қилувчи ҳар қандай асоссиз тўсиқларни бартараф этишни назарда тутди. Умумийроқ этилган Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро пактнинг 15-моддасида фаолиятнинг барча жабҳаларида эркин ҳаракат қилиш ҳуқуқи қафолати белгиланган. Ўзбекистон қонунчилигида фуқаролик ҳуқуқлари тўсқинликсиз амалга оширилиши тамойили ЎзР Конституциясининг 42-моддаси 1-бандида мустаҳкамлаб қўйилган, унга биноан ҳар қимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи қафолатланади.

Фуқаролик ҳуқуқлари тўсқинликсиз амалга оширилиши тамойили ФКнинг 1-моддаси 3-бандида ойдинлаштирилган, яъни унда товарлар, хизматлар ва молиявий маблағлар Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида эркин ҳаракатда бўлиши белгилаб қўйилган. Бозор чегара билмайди. Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар доирасида амалга ошириладиган тадбиркорлик фаолиятида бир хил қодалар ўрнатилиши керак. Чунки бу ҳам фуқаролик ҳуқуқларининг тўсқинликсиз амалга оширилишининг бир қўринишидир, шу сабабли ушбу тамойилга биноан Ўзбекистон Республикасининг субъектлари томонидан қайта сертификациядан ўтказиш, қайта маркалашни киритиш йўли билан товарлар, хизматлар ва молиявий маблағларнинг эркин ҳаракатини тақиқлашни ва чеклашни, маҳсулотларни ҳудудларга олиб кириш ва олиб

чикишни тўғридан-тўғри таққлашни белгилловчи, қўйи ҳокимиятлар ижроия органлари томонидан қўшимча рухсатлар бсрилишини белгилловчи меъёрий ҳужжатлар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Фуқаролик кодексига тўғри келмайдиган ҳаракат ҳисобланади. Шу муносабат билан Фуқаролик кодексининг 1-моддасида белгиланган “Товарлар, хизматлар ва молиявий маблағлар Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида эркин ҳаракатда бўлиши” тамойилининг реал таъминланишини кафолатлаш мақсадида, бизнингча ушбу модданинг 4-бандига қўйидагича ўзгартиш киритиш лозим, деб ўйлаймиз. “..., товарлар ва хизматлар ҳаракатда бўлишини чеклаш конун ҳужжатларига мувофиқ жорий этилиши мумкин” деган сўзлар ўрнига “..., товарлар ва хизматлар ҳаракатда бўлишини чеклаш конунга мувофиқ жорий этилиши мумкин”, деб баён қилишни тақлиф этамиз. Шундагина, конуности ҳужжатлар қабул қилувчи органлар томонидан товарлар ва хизматлар ҳаракатда бўлишини чекловчи ҳужжатлар қабул қилинмаслиги кафолатланиб, бу тамойилнинг амалдаги ижроси таъминланган бўлар эди, - деган фикрдамиз. Зеро, Президентимиз И.А.Каримов “Қабул қилинадиган конунлар ва конунчиликка оид ҳужжатлар ўзаро боғланган бўлиши ва ижтимоий йўналтирилган яхлит бозор механизмининг ҳуқуқий тизимини жадаллик билан яратишга кўмаклашиш керак,-” деган эдилар¹.

Ушбу тамойилнинг намоён бўлишига фуқаролик ҳуқуқининг кўпчилик нормалари диспозитивлик хусусиятга эғалиги ҳолати сабаб ҳисобланади. Чунки, бу хил нормаларни тақбик этиш фуқаролик муносабат иштирокчиларининг хошишига боғлиқ бўлади. Улар ўз муносабатларида диспозитивлик нормани қўлламасликлари мумкин ё бўлмаса унинг мазмунини бутунлай ўзгартириши ёки қисман ўзгартиши мумкин. Фуқаролик конунчилиги асосида диспозитив нормалар ётганлиги сабабли, фуқаролик муносабат иштирокчилари ўзларининг ҳуқуқ лаёқатиши ўз хошишларига қараб амалга оширишлари, субъектив ҳуқуқларга эға бўлиш - бўлмаслик, уларга эға бўлишнинг аниқ усулини танлаш, ўзлари иштирокчи бўлган муносабатнинг мазмунини ўз хошишига кўра тартибга солиш, ўзига тегишли субъектив ҳуқуқлардан фойдаланиш, бузилган ҳуқуқни химоя қилиш ёки қилмаслик масаласини ҳал қилиш ҳуқуқидан фойдаланишлари мумкин.²

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон-бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли.Т.1.-Т.:Ўзбекистон.1996.-274 б.

² См.: Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. - Свердловск, 1972. -С.86.

Бундай имконият субъектив ҳуқуққа тўлиқ, шунингдек унинг таркибига кирувчи айрим ҳуқуқларига ҳам татбиқ этилади. Фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ўзларига тегишли ҳуқуқларини хоҳишларига кўра амалга ошириши фақат уларнинг мулкӣ ва бошқа манфаатлари бўйича амалга оширилади. Қонуний манфаати дейилганда қонун томонидан тан олинган ижтимоӣ манфаат тушунилади. Қонун томонидан тан олинган ижтимоӣ манфаат қонун томонидан кўрикланадиганлик макомини олиши учун бир неча шартлар амалга оширилиши зарур бўлади. Фуқаролик ҳуқуқи ижтимоӣ манфаатларни уларнинг субъектларини тартибга солувчи фуқаролик ҳуқуқлари билан таъминлаш соҳасида, ёки бўлмаса уларга химоя қилувчи фуқаролик ҳуқуқини бериш соҳасида тан олади.

Тартибга солувчи фуқаролик ҳуқуқлари ўзлари тартибга солувчи жарёнларнинг нормал кечишига чакирилганлиги сабабли, тегишли манфаатлар тўсиқларсиз амалга оширилади ва шу туфайли химояга муҳтож бўлмайди. Ижтимоӣ манфаат қонун томонидан химояланиши учун, у қонун томонидан, унинг субъектини химоялавчи фуқаролик ҳуқуқи билан таъминланган ҳолда, тан олинган бўлиши керак.

Ижтимоӣ манфаатнинг қонун томонидан химояланиши макомига эга бўлишнинг яна бир усули унинг химояланувчи фуқаролик ҳуқуқини таъминлавчиси бу манфаатни химоя қилишга йўналтирилган бўлиши керак. Шундай қилиб, ижтимоӣ манфаатнинг қонун томонидан химояланганлик макомини олиши учун, биринчидан, у қонун томонидан, унинг субъектини химояловчи фуқаролик ҳуқуқи билан таъминланган ҳолда, тан олинган бўлиши керак, иккинчидан, бу ҳуқуқ мазкур манфаатни химоя қилишга йўналтирилган бўлиши лозим¹.

Тадбиркорлик фаолиятини кафолатлайдиган тамойиллардан бири бу - **иктисодий фаоллик эркинлиги тамойили** ҳисобланади ва у Ўзбекистон Конституциясининг 53-моддасида ўз ифодасини топган. Бу тамойилнинг бозор иктисодий муносабатларини ташкил этишдаги алоҳида ўрни шундан иборатки, мукаддам иктисодий муносабатлар фақатгина юқори турувчи давлат органларининг директив кўрсатмалари асосида белгиланар эди, бундай тартибнинг мавжудлиги эса фуқароларнинг ишбилармонлиги, ижодий ташаббускорлиги, ижтимоӣ фаоллигига тўсқинлик қилар, бир сўз билан айтганда йўл бермас эди. Бозор иктисоди шароити эса жамият эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда, мулкӣ муносабатларнинг сифат жиҳатидан тубдан ўзгариб боришига, моддий ишлаб чиқаришни ривожлантиришга,

¹ <http://diss.rsl.ru/Aiiss/06/0059/060059042.pdf> - 186 с.

меҳнат унумдорлигини оширишга, эркин меҳнатнинг қарор топишига олиб келди, натижада тадбиркорлар юқоридан буйруқ, кўрсатмаларни кутмасдан, бозор қонуниятларига изчил таянган ҳолда, моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни эркин, ўз ихтиёрларига биноан, бозор талабларига қатъий риоя этган ҳолда амалга оширадиган бўлди.

Тадбиркорлик фаолиятини кафолатлайдиган тамойиллардан яна бири-бу **тадбиркорлик субъектларининг иктисодий манфаатларини ҳимоя қилиш тамойили** бўлиб, бунга кўра уларнинг иктисодий манфаати тегишли органлар томонидан қонунда белгиланган тартибда ҳимоя қилинади. Масалан, янги ташкил этилган тадбиркорларга моддий жихатдан ўз иктисодини тиклаб олишда, яъни банк орқали уларга қарз беришда ва солиқ тўлашда маълум бир имтиёзлар берилган.

Тадбиркорларнинг иктисодий ҳуқуқ ва манфаатлари қонун билан ҳимояланади, жумладан хўжалиқлар бошқа шахслар билан шартнома муносабатларига киришганида уларнинг манфаатини ҳимоя қилишда **монополиядан ҳимояланиш (адолат ва тенглик тамойилининг уйғунлиги)** тамойили муҳим аҳамиятга эга бўлади. Бу тамойил тадбиркорларнинг бозорда эркин ҳаракат қилишини таъминлаш мақсадида монополистик фаолиятни чеклашга, носоғлом рақобатга йўл қўймасликка қаратилган чора-тадбирларда намоён бўлади. Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабрдаги “Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида”ги қонуни бу борада муҳим аҳамият касб этмоқда ва унга кўра айрим шахслар томонидан бозорни монополлаштириш, ўз шахсий манфаатига хизмат қиладиган мўмай даромад жойи-манбаига айлантиришнинг олди олинаётганини кўрамыз.

Муҳим асосий тамойиллардан ҳисобланган **хўжалиқ муносабатларига иктисодий услубларни қўллаш асосида давлатнинг таъсир этиш тамойили** ҳақида тўхталганда, бу тамойил юртимизнинг иктисодий ривожланишига директива, буйруқ орқали таъсир этиш усулининг иктисодий усулига, меҳнат жамоасининг, яқка шахснинг товар ишлаб чиқариш, иш ва хизмат кўрсатишда манфаатларини ҳисобга олишга қаратилганлигида ифодаланади. Бунга солиқ ундиришни мисол келтирса бўлади. Мукаддам солиқлар барча ташкилотладан олинган даромаддан бир хилда ушлаб қолинмасдан, балки илғор корхонанинг маблағидан самараси паст корхона учун ҳам ушлаб қолинар эди. Ҳозир эса давлат томонидан солиқлар тизимининг аниқ қўйилганлиги ҳар бир корхона ва ташкилотларнинг ўз ривожини

дан манфаатдорлигини оширади. Давлатнинг корхона ва ташкилотларга таъсир этиши бериладиган буйруққа ва кўрсатмага эмас, балки иктисодий усулга асосланади, деган хулосага келинади.

Нархларни эркинлаштириш ва бозор инфраструктурасини шакллантириш тамойили тадбиркорликни ривожлантиришнинг муҳим тамойилларидан бўлиб, бу энг аввало бозорни товарлар ва хизматлар билан тўлдиришга қаратилган омиллардан бири бўлиб, давлатимиз нархларни бирданига ўз ҳолича қўйиб юбормасдан, аста секинлик билан эркин нархга ўтиб боришни таъминлайди. Аммо, давлатнинг бозор баҳосига таъсир этиши маълум бир иктисодий усуллар орқали амалга оширилиб борилади.

Товар ишлаб ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи субъектларнинг ўзаро рақобати тамойили иктисодиётнинг ривожда энг биринчи ва ҳал қилувчи восита ҳисобланади ва унинг мазмуни ва моҳияти бозор иктисодиёти шароитида ким кам меҳнат ва харажат сарф қилиб, кўп ва юқори сифатли маҳсулот (иш ва хизмат) ишлаб чиқара олса, у ижтимоий ва иктисодий тараққиётда имтиёзга эга бўлади, йўқса тадбиркорлик субъекти қайта ташкил этилиши ёки ЎзРнинг 2003 йил 24 апрелдаги "Банкротлик тўғрисида"ги қонунига мувофиқ тугатилиши мумкин бўлади.

Тадбиркорликка оид асосий тамойиллардан бири қонунийлик, у барча фанларга тегишли умумий тамойил бўлса ҳам, тадбиркорлик ва бозор муносабатларига ўтиш шароитида ўзига хос хусусиятга эга ва унинг мазмунида тадбиркорлик субъектларининг қонун тақиқламаган ҳар қандай фаолият билан шуғулланишлари мумкинлиги қонунда ётганлиги билан аҳамиятли, деб ҳисоблаш ўринли.

Ушбу тадбиркорликни ривожлантиришга қаратилган тамойиллар, пировардида, мамлакатимизда бозор муносабатларини самарали ташкил этишда барча тадбиркорларнинг иктисодий фаолиятини маълум бир мақсад сари тўғри йўналтириб, ҳуқуқий тартибга солиб туради, - деган хулосага келиш мумкин.

3.3. Шартнома интизомини мустаҳкамлашга хизмат қиладиган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари

3.3.1 Шартноманинг эркинлиги тамойили

Шартнома интизомини мустаҳкамлашга хизмат қиладиган фуқаролик ҳуқуқи тамойили - ФКнинг 1-моддасида белгиланган фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизларидан бири **шартно-**

манинг эркинлиги тамойилдир. У шартнома ҳуқуқининг энг ёрқин тамойилларидан бири ҳисобланади ва диспозитивлик (белгилаб берувчи) тамойилининг намоён бўлиши йўсинида бўлади, аммо у ўзига хос муҳим хусусиятларга ҳам эга.

Шартномалар эркинлиги тамойили бу - конунда тўғридан-тўғри белгилаб кўйилган, шартномавий муносабатлар субъектлари учун шартнома тузиш эркинлиги, тузилаётган шартнома турини танлаш эркинлиги ва шартнома шартларини танлаш эркинлигини мустақкамловчи фуқаролик ҳуқуқининг асосий негизидир¹.

Шартномалар эркинлиги тамойилини таҳлил этишда аввало унинг мазмунини ташкил этувчи ҳолат ҳақида фикр юритиш лозим.

Ҳуқуқшунос олимлар М.И.Брагинский ва В.В.Витрянскийларнинг фикрига кўра, шартномалар эркинлиги тамойили куйидаги уч кўринишда намоён бўлади:

биринчидан, фуқаролар ва юридик шахсларнинг шартнома тузишдаги эркинликлари;

иккинчидан, тарафларга конун ҳужжатларида кўзда тутилган ёки тутилмаган ҳар қандай шартномаларни тузиш имкониятини бериш;

учинчидан, тарафларнинг ўзлари тузаётган шартнома шартларини эркин танлаш имкониятига эга бўлишлари².

Ҳ.Р.Раҳмонкулов шартнома эркинлиги тарафларнинг шартнома муносабатларига киришишига доир ҳақиқий истаклари ва хоҳиш-иродалари мавжуд бўлишини тақозо этади, - деб ҳисоблайди ва фикрини давом эттириб, бундай хоҳиш-ирода биринчидан, шартнома тузишга доир ҳаракатларда, иккинчидан, шартнома шартларини белгилашга доир ҳаракатларда, учинчидан, шартнома мажбуриятларини бажаришга доир ҳаракатларда намоён бўлади, деган хулосага келади³.

Фикримизча, “шартнома мажбуриятларини бажаришга доир ҳаракатларда” хоҳиш-истакка қараганда бурчлилик ва чорасизлик кўпроқ ўрин тутаяди. Негаки, шартнома юзасидан ўз хоҳиш-истаги асосида мажбурият олган томон уни бажаришда ўз хоҳиш-истагига эмас, бурчилигига таянади. Агар барчаси унинг хоҳиш-истагига қолганда эди, шахс мажбуриятни ўз истагидан келиб чиқиб бажармаслиги ва бунинг учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликка тортилмаслиги керак эди.

¹ Танага А.Н. Принцип свободы договора в гражданском праве России.- Санкт-Петербург. Юридический центр Пресс.2003. – С.39.

² Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая. Общие положения. -М.: Статут.2003.-153 с.

³ Раҳмонкулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи (умумий қисм). Дарелик.- Т.:ТДИУН.2005- 227 б.

Шу муносабат билан шартнома тузиш эркинлиги тамойили учун энг муҳим бўлган ҳолатлар, М.И.Брагинский ва В.В.Витрянскийлар таъкидлаганидек юқоридаги учта элементни ташкил этади.

А.Н.Танаганинг таъкидлашича, бошқа барча ҳолатлар иккинчи даражали бўлиб, улар мана шу учта элементдан келиб чиқади ёки унга асосланади. Масалан, контрагентни танлаш эркинлиги қонун чиқарувчи томонидан ҳақли равишда ажратиб кўрсатилмаган бўлса-да, уни шартномани тузиш эркинлиги ҳолатига мансублигини англаш мумкин¹.

Баъзи муаллифларнинг фикрича контрагентни танлаш эркинлиги шартномалар эркинлиги тамойилининг мустақил мазмунга эга элементи ҳисобланади².

Айрим ҳолатларда эса, шартнома турини танлаш эркинлигидан аралаш турдаги шартномаларни тузиш эркинлиги ажратиб кўрсатилади ва шу асосда шартномалар эркинлиги тамойилининг тўртта ҳолати мавжуд, деган фикрлар билдирилади³.

Шунингдек, ҳуқуқий адабиётларда шартномалар эркинлиги тамойили юқорида санаб ўтилганларига қараганда кўпроқ ҳолатларда намоён бўлиши хусусида фикрлар мавжуд⁴.

Хорижий мамлакатларда ҳам шартномалар эркинлиги тамойили ўзига хос хусусиятларга эга бўлган муҳим қоида сифатида товар-пул муносабатларида алоҳида ўрин тутати. Шу билан бирга, хорижий мамлакатлар қонунчилигида ҳам шартномалар эркинлиги тамойилининг элементлари алоҳида ҳолда белгиланади. Масалан, немис олими Ян Шаппнинг таъкидлашича, шартномалар эркинлиги тамойили шартномани тузиш эркинлиги ва унинг мазмунини танлаш эркинлиги каби шартномалар эркинлиги тамойилининг элементларини ажратиб кўрсатади⁵. Р.Хольцхаммер эса шартномани тузиш эркинлиги, шаклини танлаш, мазмунини ва бекор қилиш усулини танлаш эркинлигини ажратиб кўрсатиш мумкинлигини таъкидлайди⁶.

Шу билан бирга, шартномани ўзгартириш ва бекор қилишда “эркинлик” ҳақида гап бўлиши мумкин эмаслигини айтиб ўтиш

¹ Танага А.Н. Принцип свободы договора в гражданском праве России. -Санкт-Петербург. Юридический центр Пресс.2003.-С.37.

² Тельгарин Р. О свободе заключения гражданско-правовых договоров в сфере предпринимательства. -13 с. Коммерческое право: Учебник. //Под ред. В.Ф.Попондопуло, В.Ф.Яковлевой.ч.1.-Санкт-Петербург.1998.-С.24.

³ Белов В.А. Пределы профессиональной ответственности юриста (юридическое страхование). //Законодательства.1998.№1. с.87. Шевченко Л., Грехин Г. Роль договора поставки в процессе формирования предпринимательских отношений. // Хозяйство и право.1999.№8. -С.77.

⁴ Завидов Б.Д. Договор: подготовка, заключение, изменение.- М.:1997.-С.6.

⁵ Шапп Я. Основы гражданского права Германии. Учебник. -М.:1996.-С.73.

⁶ Holzhammer R. Einführung in die Rechtswissenschaft. R. Holzhammer, M. Roth. Wien; New York, 1986. -S. 55.

лозим. Чунки шартномани ўзгартириш ва бекор қилишга нисбатан ФК қатъий қоидаларни белгилайди. Бу ўринда, шартномани ўзгартириш ва бекор қилиш юзасидан фақатгина тарафларнинг эркин равишда ўзаро келишишлари мумкинлигини эслаб ўтиш мумкин. Лекин, баъзи адабиётларда, шартномалар эркинлиги тамойилининг таркибига шартномаларни ўзгартириш ва бекор қилиш ҳам киришини учратиш мумкин¹.

Албатта, мазкур фикрларни умумлаштирган ҳолда шартномалар эркинлиги тамойили шартнома тузиш, унинг шартларини танлаш, шартнома тузишда контрагентни танлаш, шартнома шартларини ўзгартириш ва бекор қилишдаги эркинлик ва бошқа ҳолатлар юқорида қайд этилган учта асосий элементнинг ўзагида ифодаланишини таъкидлаш лозим.

Ушбу фикрларга қўшилган ҳолда, шартномалар эркинлиги тамойилининг юқоридаги уч кўринишда намоён бўлишини ажратиб кўрсатиш, тарафларнинг шартномалар эркинлигига нисбатан ҳуқуқларини аниқ ифодалашда ва шартнома тузиш, уни бажариш ва контрагент танлашга нисбатан субъектив фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишда қулайлик туғдиради.

Фуқаролар ва юридик шахсларнинг шартнома тузишдаги эркинликлари субъектнинг шартноманинг иккинчи томонини эркин танлашида, муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтирадиган “ҳуқуқий келишув” га ўз хоҳиши билан киришиши, шартнома тузишга нисбатан эрк-ироданинг очиқ ифодаланган бўлиши, шартнома тузиш пайтида учинчи шахсларнинг тазйик ва мажбурлов ҳаракатлари мавжуд бўлмаслигида ифодаланади. Шу билан бирга, шартнома тузишдаги эркинлик бозор иқтисодиётидаги субъектларнинг турлитуманлиги ва мулк шаклларининг хилма-хиллигидан келиб чиқиб, талаб ва таклиф нуқтан назаридан икки тарафнинг бир-бирини эркин танлаши билан бошланади. Бунда ҳеч ким иккинчи томонни шартнома тузишга мажбурлашга ҳақли бўлмайди. Бу борада Ҳ.Р.Раҳмонқулов қуйидаги фикрларни билдиради:

-шартнома эркинлиги тушунчаси қонун ҳужжатларида ҳақиқатда ҳам иқтисодиётни эркинлаштириш, мулкий муносабатларни тартибга солишда қиймат шаклларида фойдаланиш шароитида тўлақонли мазмунга эга бўлади. Ўтмишда қатъий планлаштириш тизими шароитида корхоналар шартнома тузишга мажбур қилинар эди,

¹ Меркулов В.В. Гражданско-правовой договор в механизме регулирования товарно-денежных отношений. Автореф. дисс....д.ю.н.- Саратов, 1994.-С.24.

шартнома тузишдан бош тортган ёки ўз вақтида тузмаган бўлса, тегишли ҳуқуқий чора қўллаш қонун ҳужжатларида назарда тутилар эди, арбитраж органлари, агар шартнома режага асосан тузилмаган бўлса, шартноманинг шартлари юзасидан вужудга келган низоларни кўришга қабул қилмас эди¹.

Дарҳақиқат, бозор иқтисодиёти қонуниятларига зид бўлган планли тартибга мувофиқ шартнома тузиш усулидан воз кечилгач, шартномалар эркинлиги тамойилидаги асосий ҳолат сифатида субъектнинг ихтиёрий, ўз хоҳиш иродаси ва манфаатларига таяниб контрагент танлаш ва шу мезонлар асосида шартнома тузиш эътироф этила бошланди. Эндиликда шартномалар олдиндан белгилаб қўйилган режаларга мувофиқ эмас, талаб ва таклифга асосан тузилмоқда. Бу ҳолат субъектларнинг тадбиркорлик фаолиятида муҳим ўринга эга эканлигида ҳисобланади. Зеро, айнан тадбиркорлик фаолиятида шартномадаги контрагентни танлаш, ўз-хоҳиши ва манфаатларидан келиб чиқиб шартнома тузиш олиндиган фойда ва келажакдаги иқтисодий барқарорликнинг бош омили саналади.

А.Н.Танаганинг фикрича, шартномалар эркинлиги тамойилининг асосий ва бошланғич негизи фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларни тузиш эркинлиги ҳисобланади. Шунинг учун ҳам шартномани тузиш эркинлигини куйидаги икки жиҳатдан талқин этиш лозим:

1) кенг маънода олганда - бу ҳолат шартномалар эркинлиги тамойилининг мазмун ва моҳиятини англатади. Бу ҳолатда тузилаётган шартномани танлаш эркинлиги ва унинг шартларини танлаш эркинлиги шартномани тузиш эркинлиги сифатида баҳоланиши мумкин.

2) тор маънода: шартномани танлаш эркинлиги ва унинг шартларини танлаш эркинлиги билан бирга шартномани тузиш эркинлиги шартномалар эркинлиги тамойилининг бир қисми ҳисобланади ҳолос. Ҳатто ушбу ҳолатда ҳам таҳлил этилаётган элемент асосий ва белгиловчилик хусусиятини йўқотмайди².

Шартномани тузиш эркинлиги тамойилининг кенг маънода талқин этилиши Югославия (ҳозирги Сербия ва Черногория) ҳуқуқ тизимида ҳам кузатилади. Бу ҳолатни таҳлил этар экан, Югославиялик олим Р.Джурович шундай дейди:

¹ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.-Т.:ТДҶОН. 2003. -33 б.

² Танага А.Н. Принцип свободы договора в гражданском праве России.- Санкт-Петербург. Юридический центр Пресс.2003.-С. 39.

- бу ўринда “шартномани тузиш эркинлиги тамойили” ҳаракатда бўлади ва унинг мазмунини қуйидаги “эркинликларга” бўлиш мумкин: шартномани тузиш, контрагентни танлаш, шартнома мазмунини белгилаш, шартномани тузиш усули ва шаклини танлаш, шартномани ўзгартириш ва бекор қилиш эркинлиги¹.

С.А.Денисовнинг фикрича, шартномани эркин тузиш шартномалар эркинлиги тамойилининг барча элементларини, шу жумладан, тарафларнинг тенглиги, уларнинг музокараларни эркин олиб боришини ўзида ифода этади². Лекин бу ўринда С.А.Денисовнинг фикрларига қўшилиб бўлмайди. Чунки, шартномани тузиш эркинлиги шартномалар эркинлиги тамойилининг барча белгиларини ўзида ифода этмайди.

Шуни таъкидлаш лозимки, конун ҳужжатларида шартнома тузиш эркинлигига нисбатан истисно этувчи ҳолат белгиланган. Ҳ.Р.Раҳмонқуловнинг таъкидлашича, шартнома тузиш эркинлиги тўғрисидаги умумий қоидадан истисно сифатида ФКда ва бошқа қонун ҳужжатларида мажбурий шартнома тузиш асослари ҳам назарда тутилади. ФК 358-моддасига мувофиқ тижорат ташкилоти шартнома тузишдан бош тортиш ҳуқуқига эга эмас³. Шу билан бирга, ФКнинг 377-моддаси мажбурий шартнома тузиш тартибини ҳам мустаҳкамлайди. Ушбу моддага мувофиқ, ФКга ёки бошқа қонунларга мувофиқ оферта(шартнома лойиҳаси) йўлланган тараф учун шартнома тузиш мажбурий бўлган ҳолларда бу тараф оферта олинган кундан бошлаб ўттиз кун мобайнида бошқа тарафга акцепт тўғрисида ёки акцептдан бош тортиши тўғрисида ёхуд офертани бошқа шартларда акцептлаши тўғрисида (шартнома лойиҳасига келишмовчиликлар баённомаси) билдириш йўллаши керак.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2002 йил 4 мартдаги 103-сонли “Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонунини ҳўжалик судлари амалиётида қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги Қарорининг 2-бандига мувофиқ, офертани акцептлаш учун белгиланган муддатда уни олган шахснинг кўрсатилган шартнома шартларини бажариш юзасидан қилган ҳаракатлари (товарларни жўнатиши, хизмат кўрсатиши, ишларни бажа-

¹ Джурович Р. Руководство по заключению внешнеторговых контрактов. -М.:1992.-С.14-15.

² Денисов С.А. Преимущественное право на заключение договора как институт, устанавливающий пределы свободы заключения договора. //Законодательства.1997.№2. -С.34.; Денисов С.А. Некоторые общие вопросы о порядке заключения договора.//Актуальные вопросы гражданского права. Под ред.М.И.Брагинского.-М.:1998. -С.231-235.

³ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Т.:ТДЮИ.2003.-33 б.

риши, муайян суммани тўлаши ва ҳоказолар), агарда қонун ва офертада бошқача тартиб кўрсатилмаган бўлса, акцент ҳисобланади¹.

Оферта йўллаган ҳамда шартнома тузиши мажбурий бўлган тарафдан офертани бошқа шартларда акцептлаш тўғрисида билдириш (шартнома лойиҳасига келишмовчиликлар баённомаси) олган тараф бундай билдириш олинган ёки акцепт учун муддат тугаган кундан бошлаб ўттиз кун мобайнида шартнома тузиш чоғида юз берган келишмовчиликларни кўриб чиқиш учун судга топширишга ҳақли.

Шартномалар эркинлиги тамойили учун хос бўлган иккинчи ҳолат, тарафларга қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ёки тутилмаган ҳар қандай шартномаларни тузиш имкониятининг берилганлиги бозор иктисодиётидаги субъектларга берилган эркинлик ва ташаббускорликнинг асосий дебочасидир. Ҳозирги пайтда фуқаролар ва юридик шахслар қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ҳар қандай шартномаларни тузишлари билан бирга, қонун ҳужжатларида кўзда тутилмаган шартномаларни тузишлари ҳам мумкин. Фақатгина бунда қонун ҳужжатларида кўзда тутилмаган шартноманинг қонунда кўзда тутилган талаблар ва ўрнатилган қоидаларга, шартномаларни тузиш ва расмийлаштиришга нисбатан белгиланган тартибга амал қилган ҳолда тузиш талаб этилади.

Шу билан бирга, тарафлар мавжуд ҳолатдан келиб чиқиб бир неча шартномаларнинг элементларини ўзида қамраб олган аралаш шартнома тузишлари ҳам мумкин. Масалан, битта шартномада, ижара, омонат ва олди-сотди шартномасининг элементларини ифодалашларига қонун йўл кўяди.

Бозор иктисодиёти ривожланиб бориши натижасида ҳали ижтимоий турмуш учун маълум бўлмаган муносабатлар ва уларнинг ҳуқуқий тартиби талаб этилиши мумкин. Бу эса, ҳали ҳуқуқ соҳалари учун маълум бўлмаган янги ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтиради. Ўз навбатида янги шартномаларнинг вужудга келиши ҳам табиий ҳолдир. Шу муносабат билан фуқаролик қонунчилиги субъектларнинг келажақда фаолиятларини чекламаслик, уларнинг ташаббускорлиги, топқирлиги ва тадбиркорлиги ҳамда ишбилармонлигини бўғиб қўймаслик мақсадида уларга қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган шартномаларни тузиш имкониятини беради. Зеро, кишига берилган имкониятлар ва ташаббускорлик доирасининг кенглиги ҳар

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2002 йил 4 мартдаги 103-сонли “Ўзбекистон Республикасининг “Ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонунни ҳўжалик судлари амалиётида қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги Қарори./ Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг Қарорлари тўплами.2002.№3.

бир давлатнинг иқтисодий юксалишида муҳим омил саналади. Субъектларнинг конун ҳужжатларида кўзда тутилмаган шартномалар тузишларига йўл қўйилиши ҳолати уларга эркинлик ва ташаббускорликни беради.

Шу маънода субъектлар гарчи конун ҳужжатларида кўзда тутилмаган бўлсада, ўзаро қулайлик туғдириш мақсадида ва юқорирок фойда олишни кўзлаб ўзларининг ижодий салоҳиятлари билан янги шартномаларни яратишлари ва тузишлари мумкин бўлади.

Шартномалар эркинлиги тамойили намоён бўлишининг учинчи ҳолати, тарафларнинг ўзлари тузаётган шартнома шартларини эркин танлаш имкониятига эга бўлишларида тарафлар шартнома контрагенти ва предметини танлаганларидан сўнг ундаги шартларни белгилашда ҳам ўз хоҳишларига кўра ҳаракат қилишлари лозим. Бунда тарафлар ўзлари муҳим ҳисоблаган ҳар қандай шартни шартномага киритишни талаб қилишга ҳақли бўладилар. Шартнома шартларини белгилашга нисбатан истисно ҳолат шундаки, муайян шартноманинг хусусияти, мақсади ва вазифаларидан келиб чиқиб, конун ҳужжатларида белгиланган асосий шартларни хоҳиш-истакларидан қатъи назар киритишлари керак бўлади.

Умуман олганда, шартномалар эркинлиги тамойили ҳам фуқаролик ҳуқуқининг бошқа тамойиллари каби иқтисодий муносабатлар субъектларининг ташаббускорлиги ва эркинлигини кафолатлашга хизмат қилади. Ҳозирги кунда шартномалар эркинлиги тамойилини чекловчи конун ҳужжатлари ва улардаги нормаларни қисқартириш ва шартномалар эркинлиги тамойилига янада кенгрок йўл очиб бериш зарурияти юзага келганлигини таъкидлаб, бу борадаги қонунчиликни такомиллаштириш зарур, деган хулосага келиш мумкин.

Авалломбор шартноманинг эркинлиги иқтисодий асосга эга. Шартноманинг тўлиқ эркинлиги фақат бозор иқтисодиёти шароитида бўлиши мумкин, чунки, унда талаб ва таклиф қонунлари ҳаракатда бўлади. Планли тақсимот иқтисодида шартноманинг эркинлиги тан олинган тақдирда ҳам, у чегараланган бўлади. Шартноманинг эркинлиги тўғридан-тўғри белгилаб қўйилганлиги Ўзбекистон Республикаси фуқаролик қонунчилигининг ўзига хослигининг бир кўриниши. Бу тамойилнинг бозор муносабатлари шароитида фуқаролик қонунига киритилиши фуқаролик ишларига маъмурий аралашига йўл қўймайди.

Шартноманинг эркинлиги халқаро хусусий ҳуқуқда доимо тан олиниб келинади, масалан, Халқаро савдо шартномалари тамойилла-

рининг 1.1-моддасига биноан шартнома тузишга киришишда ва унинг мазмунини белгилашда тарафлар эркиндирлар, 1.2-моддасида эса шартнома ёзма равишда тузилиши ёки ёзма шаклда тасдиқланиши лозимлиги тўғрисида биронта талаб қўйилмаган. Шартноманинг мавжудлиги ҳар қандай йўл билан, ҳатто гувоҳлик кўрсатувлари билан ҳам тасдиқланиши мумкин.¹

Шартноманинг эркин тузилиши ҳуқуқини мустақил субъектив ҳуқуққа, ҳамда шахснинг бўлиши мумкин бўлган ҳаракати ўлчамига ажратиш мумкин.²

Баъзи олимлар шартноманинг эркинлиги билан бир қаторда битим шартномасини ҳам таклиф қиладилар. Битим эркинлиги ўз хоҳишини билдириш асосида битим тузишнинг ҳуқуқий имкониятини кўзда тутати. У инсоннинг туғилиши ёки юридик шахснинг давлат рўйхатидан ўтказилишидан оқ юзага келади ва субъектни бутун мавжуд бўлган даври мобайнида кузатиб боради.³

Бу фикр старли даражада ишончли эмас деб ҳисоблаймиз. Аксинча шартноманинг эркинлиги фуқаролик ҳуқуқининг вазифавий хусусиятини тўлақонли ифода қилади, шартнома тузилиши учун икки ва ундан ортиқ шахснинг хоҳиш-истаги талаб этилади, бир томонламалик битимда эса бу ҳақда гап бўлиши мумкин эмас.

Айрим олимлар шартноманинг эркинлиги тамойилини ҳуқуқнинг соҳа тамойилига киритади.⁴ Бизнингча бу тамойилни ва унинг қўлланилишини кенгрок таҳлил қилиш ва уни ҳуқуқнинг бир қатор соҳаларига жорий этиш лозим. Шартноманинг эркинлиги тамойили меҳнат ҳуқуқида ҳам мавжуд, чунки меҳнат шартномаси тарафлари иш берувчи ва ходим уни тузишда эркиндирлар, оила ҳуқуқида эса у никоҳ шартномалари ва алимент келишувларида иштирок этади. Булардан хулоса қилиш мумкинки шартноманинг эркинлиги соҳалараро тамойил ҳисобланади ва фуқаролик ҳуқуқда у ўзига хос хусусиятга эга.

Шартноманинг эркинлиги тамойили ФКнинг 1-моддасида бошқа тамойиллар мажмуида тўғридан-тўғри келтирилган. Унинг батафсил мазмуни эса ФКнинг 354-моддасида берилган, унга кўра фуқаролар ва юридик шахслар шартнома тузишда эркиндирлар.

194 Принципы международных коммерческих договоров / Пер. с англ. А.С.Комарова. - М.: Международный центр финансово-экономического развития, 1996. - С.8.

² <http://diss.rsl.ru/diss/03/0599/030599004.pdf>.-175 с.

³ Ершов Ю.Л. Принцип свободы договора и его реализация в гражданском праве РФ: Дис.канд.юрид.наук. - Екатеринбург, 2001. - 170 с.

⁴ Танага А.Н. Принцип свободы договора в гражданском праве России: Дис. канд.юрид.наук. - Краснодар, 2001. - С.25.

Шартнома тузишга мажбур килишга йўл қўйилмайди, шартнома тузиш бурчи ушбу Кодексда, бошқа қонунда ёки олинган мажбуриятда назарда тутилган ҳолларда бундан мустасно. Тарафлар қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган шартномани ҳам тузишлари мумкин. Тарафлар турли шартномаларнинг элементларини ўз ичига оладиган шартнома (аралаш шартнома) тузишлари мумкин. Аралаш шартнома бўйича тарафларнинг муносабатларига, агар тарафларнинг келишувидан ёки аралаш шартноманинг моҳиятидан бошқача тартиб аниқлашмаса, элементлари аралаш шартномада бўлган шартномалар тўғрисидаги қоидалар қўлланилади.

Шартноманинг шартлари тарафларнинг хоҳиши билан белгиланади, тегишли шартнинг мазмуни қонун ҳужжатларида кўрсатиб қўйилган ҳоллар бундан мустасно.

Шартноманинг шартлари тарафлар келишувида бошқача тартиб белгилаб қўйилмаганлиги туфайли қўлланиладиган норма (диспозитив норма)да назарда тутилган ҳолларда тарафлар ўзаро келишиб унинг қўлланишини бекор қилишлари ёки унда назарда тутилганидан бошқача шартни белгилашлари мумкин. Бундай келишув бўлмаганда шартноманинг шартлари диспозитив норма билан белгиланади.

Агар шартнома шартлари тарафлар томонидан ёки диспозитив норма билан белгилаб қўйилган бўлмаса, тегишли шартлар тарафлар ўртасидаги муносабатларга нисбатан қўлланилиши мумкин бўлган иш муомаласи одатлари билан белгиланади”.

Шундай қилиб, ФКнинг 1-моддасида шартноманинг эркинлиги тамойилининг бир неча асосий қоидалари берилган. Унга кўра ҳатто қонунда кўрсатилмаган ҳар қандай шартномани эркин тузиш мумкин. Бунда биринчидан, субъект мустақил, ҳеч бир мажбурловсиз у ёки бу шартномани тузиш зарурияти бор ёки йўқлиги масаласини ҳал қилади. Иккинчидан, шартномани тузишга ҳеч қандай мажбурловга йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 4 мартдаги “Хўжалик юритувчи субъектлар мансабдор шахсларнинг шартномавий мажбуриятлар юзасидан жавобгарлигини ошириш тўғрисида”ги Фармонида ҳам эркин шартнома муносабатларида шартнома интизомига амал қилиш лозимлиги белгиланган эди.

Айтиш мумкинки, ФКнинг иккинчи қисмининг барча нормалари шартнома муносабатларига киришишда тарафларга ҳуқуқий мажбурлашни қандай даражада бўлмасин кенг қўллашни истисно этади. Ҳозирда, ФК тарафларнинг эркин келишувни шунга ўхшаш совет

конунчилигида мавжуд бўлган планли режалаштирилганлик, титул рўйхатланганлик кабилар билан алмаштиришга йўл қўйилмайди, шубҳасиз бу қоидадан айрим чекланишларга ҳам йўл қўяди. Шундай шартномалар ҳам мавжудки, уларни тузиш мажбурий ҳисобланади. Масалан, ФКнинг 459-моддасига биноан берган буюртмаси маҳсулот етказиб берувчи (ижрочи) томонидан қабул қилинган давлат буюртмачиси учун давлат контракти тузиш шарт ҳисобланади. Давлат контрактини тузиш қонун ҳужжатларида белгиланган ҳоллардагина ва давлат контрактини бажариш туфайли маҳсулот етказиб берувчи (ижрочи) кўриши мумкин бўлган барча зарарни давлат буюртмачиси коплаган тақдирдагина маҳсулот етказиб берувчи (ижрочи) учун мажбурий ҳисобланади. Бундай шарт давлат корхонасига татбиқ этилмайди. Ушбулардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ФКда қандайдир чекланган миқдорларда планли тузилиш мавжуд, аммо конунчилик қайси вақтда бунга йўл қўйилишини аниқ белгилаб қўяди.

Шартнома тузишга мажбурлаш мумкин эмаслигидан ташқари эркинлик қонун томонидан кўзда тутилган ва кўзда тутилмаган шартномаларни тузишда номоён бўлади. Бу ФКнинг 8-моддаси 2-қисмида ўз ифодасини топган, унга кўра фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонунда назарда тутилган шартномалар ва бошқа битимлардан, шунингдек, гарчи қонунда назарда тутилган бўлмасада, лекин унга зид бўлмаган шартномалар ва бошқа битимлардан вужудга келади. Тарафлар ўз хоҳишларига биноан ўз шартномаси нусхасини ишлаб чиқиши мумкин. Улар аралаш шартномалар ҳам тузиши мумкин.

Ижара шартномаси аралаш шартнома ҳисобланади ва унда мол-мулкни сақлаш шартномасининг белгилари мавжуд бўлади. Агарда ижара шартномасида мол-мулкни сақлаш шартномаси белгилари мавжуд бўлса, унда ижарага берувчи ижарага олувчининг мулкнинг йўқолганлиги ва камомади учун жавоб беради.

Умуман олганда ҳар хил шартномаларнинг белгиларини ўзида жамлаган аралаш шартнома мажбуриятларнинг бир бутун мажмуини белгилайди. Шартноманинг шартларини аниқлаш эркинликдир. Бу ўринда биргина талаб, у ҳам бўлса шартнома шартлари қонунга зид бўлмаслиги лозим.

Шартнома эркинлигининг бу кўринишлари асосийлари ҳисобланади. Қўшимча белгиларини ҳам ажратиш кўрсатиш мумкин: а) котрагентни эркин танлаш; б) шартнома шаклини эркин белгилаш. Масалан, ФКнинг 110-моддаси 2-қисмига биноан битимлар тарафлардан бирининг талаби бўйича ҳам тасдиқланиши шарт. Агарда шартнома

шакли қонун билан олдиндан белгилаб қўйилган бўлса, бунда уни эркин белгилаш мумкин бўлмайди; в) тарафларнинг келишувига мувофиқ шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш. Бу ўринда бир неча чеклашлар мавжуд бўлиб, тарафлар шартнома тузаётганларида уларнинг шартномаси учинчи шахсларнинг, мисол учун акциядорларнинг ҳуқуқларини бузмаётганлигини муҳокама қилишлари керак бўлади. Бу хил шартномалар ҳам асосий шартномалар шаклида тузилиши даркор. Шартноманинг ўзгартирилиши ёки бекор бўлишига асос тарафлардан бирининг бир томонлама талаби бўлади. Агарда шартномани тарафларнинг келишуви билан ўзгартириш ёки бекор қилиш мумкинлиги фактнинг акси тасдиқланмагунча, шу фактни юридик тўғри деб топиш бўлса, шартноманинг бир томонлама ўзгартириш ёки бекор қилинишига ФКда, бошқа ҳужжатларда ва шартномада белгилаб қўйилган ҳоллардагина йўл қўйилади. Биринчи ҳолатда судга мурожаат қилиш талаб қилинмайди, иккинчи ҳолатда эса бу муқаррар¹.

Баъзи олимлар шартномани эркин тузиш ҳуқуқини ҳаракатда, ҳатто мутлоқ деб қарашликни таклиф этишади. Бундай нуқтаи назар тўғри эмас, чунки шарноманинг эркин тузилиши мажбурият ҳуқуқининг, мажбурият ҳуқуқи муносабатларининг асоси ҳисобланади, улар эса нисбий хусусиятга эга бўлади.

Умуман олганда шарноманинг эркин тузилиши тамойилига қўйидагича таъриф берса бўлади: шарноманинг эркин тузилиши бу - шартнома шартлари ва турини белгилашда, контакгентни танлашда, шартномани тузиш зарурлигини мустақил ҳал қилишда ўз ифодасини тонадиган фуқаролик ҳуқуқининг раҳбарий қоидаларидан биридир.

Шартнома тузишнинг эркинлиги маълум кафолатлар билан таъминланган. Мисол учун, ФКнинг 123-моддасида алдаш, қўрқитиш, бир тараф вақилининг иккинчи тараф билан ёмон ниятда келишиши таъсирида тузилган битим ҳақиқий эмаслиги мустаҳкамлаб қўйилган.

ФК шартноманинг эркинлигини мустаҳкамлаш билан бир қаторда айрим истисноларни ҳам кўзда тутуди. Ҳар қандай қатъий нормада ҳам шартноманинг эркинлиги тамойилининг у ёки бу чеклашлари ифодаланган. Г.Ф.Шершеневич қайд этганидай, қонунчилик сиёсатининг асосий тамойили, фуқаролик турмушнинг зарур шarti деб қўйилиб келинган, чегара билмаган шартноманинг эркинлиги

¹ <http://diss.rsl.ru/diss/03/0599/030599004.pdf>. - 175 с.

охирги пайтларда ижтимоий муносабатларнинг ўсиб бораётган таъсири остида камситилишга дучор бўлмоқда.¹

Барча чеклашлар фақат қонун билан ўрнатилиши керак ва ўз ҳолича чекланишига йўл қўйилмаслиги лозим. Уларнинг кўпчилиги истеъмолчиларнинг ҳуқуқини химоя қилишга ва давлат манфаатини химоя қилишга қаратилган. Демак, шартноманинг тенглиги тамойили қонунчиликда хусусий ва оммавий асослар манфаатлари тўқнашуви билан бевосита боғлиқ бўлади.

О.А.Потапова шартноманинг эркинлиги тамойилининг субъектлар, объектлар ва шартноманинг мазмуни бўйича чекланишларини асосли тавсия қилган².

Субъектлар бўйича чеклашлар кўп ҳолларда у ёки бу шартнома иштирокчиларининг аниқ белгилаб қўйилганлиги билан ифодаланади, масалан, чакана олди-сотди шартномасида сотувчи тадбиркорлик фаолиятини олиб борувчи шахс ҳисобланади. Бу ҳолатда субъектнинг ҳуқуқий мақоми ушбу хил шартномаларнинг асосий белгиларидан бири ҳисобланади.

Фуқаролик кодексининг 505-моддасида белгиланганидек, юридик шахс хўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқи асосида ўзига қарашли бўлган ашёни, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мулкдорнинг розилиги билан ҳадя этишга ҳақли. Бу қоида ҳамма мулкка нисбатан, жумладан, кўчар мулкка ҳам татбиқ қилинади (505-модда 1-қисми, 177-модда 3-қисми). Бу чеклаш қиймати катта бўлмаган одатдаги совғаларга тааллуқли эмас, яъни унча қиммат бўлмаган оддий ҳадялар мулкдорнинг розилигисиз амалга оширилиши мумкин. Бундай қонуннинг белгиланишидан яна бир мақсад тадбиркорлик билан шуғулланишни мақсад қилган (ФКнинг 40-моддаси) юридик шахс (тижоратчи ташкилот) фойда олиш эканлиги нуктаи назаридан унинг мулкни ҳадя қилиши, яъни бепул бошқа шахсга ўтказиши шубҳали ҳисобланиб, у ҳақ эвазига тузадиган шартномаларни ҳаспўшлаб ўтиш орқали солиқ ва шу каби бошқа тўловлардан ўзини холи қилишни мақсад қилиб қўйганлигидандир. Шу муносабат билан бундай битимлар юридик шахсларнинг устав фаолият мақсадларига хилоф, деб қаралиши ва бундай битимлар суд томонидан ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин. Шунингдек бу қоида порахўрликдан, юридик шахсларнинг мол-мулкни толон-тарож қилишдан огоҳлантиради ва шартнома иштирокчилари ва кредиторлар манфаатига хизмат қилади.

¹ Шершеневич Г.Ф. Учебник гражданского права. - М.: Спарк, 1995. - С.79.

² Потапова О.А. <http://diss.rsl.ru/diss/03/0599/030599004.pdf>, -175 с.

Ушбу тонфадаги чеклашларга у ёки бу фаолият билан шуғулланиш учун субъект лицензия олиши даркорлиги ҳам киради. Фуқаролик кодексида кўп ҳолларда, масалан, суғурталовчига нисбатан 925-моддада, молия агентига нисбатан 750-моддада ва б.м. аниқ белгилаб қўйилган нормалар мажуд. Контрагентни танлашдаги чеклашга мисол қилиб ФКнинг умумий мулкдаги улушни имтиёзли сотиб олиш белгиланган 224-моддасини келтириш мумкин. Бунга кўра қолган мулкдорлар имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқини амалга оширишдан воз кечсалар, сотувчи ўз улушини ҳар қандай шахсга сотишга ҳақли бўлади. Худди шундай ҳуқуқ ФКнинг 553-моддасида ҳам белгилаган, унга кўра янги муддатга мулк ижараси шартномаси тузишда ижарага олувчи имтиёзли ҳуқуққа эга. Кўп ҳолларда шартнома бўйича, масалан, уй-жойни ижарага бериш шартномасида мажбурий тараф бўлиб фуқаро қатнашади (ФКнинг 600-м., 2-қ.). Юридик шахсларнинг айрим турларининг келишув муносабатларида ҳам ФК чеклашлар белгилайди. Мисол учун, ФКнинг 852-моддаси 3-қисмига кўра мол-мулк давлат органига ишончли бошқарувига берилиши мумкин эмас. Бу талаб бузилганда шартнома ҳақиқий бўлмайди. Фикримизча, ушбу модданинг 3-қисмига ўзгартиш киритиш лозим, “давлат” деган сўздан кейин “ва ўзини ўзи бошқариш” сўзларини қўшиш мақсадга мувофиқ бўлади ва бу мол-мулк ўзини ўзи бошқариш органининг ишончли бошқарувига берилишининг олдини олади.

Фуқаролик кодекси шартнома тузилаётганда объектларга нисбатан ҳам маълум чеклашларни кўзда тутати.

Шунингдек фуқаролик қонунчилиги шартнома мазмунини чегарасини белгилайди. Бунга у ёки бу шартноманинг муҳим шартларини келтириш мумкин бўлади. Масалан, ФКнинг 853-моддасида мол-мулкни ишончли бошқариш шартномасининг муҳим шартлари, 271-моддаси 1-қисмида гаров тўғрисидаги муҳим шартлари белгиланган. Шунингдек, ФК шартнома тузишда айрим шартларни киритишга йўл қўйилмаслигини мустаҳкамлайди, бунга мисол қилиб, ФКнинг 916-моддаси 1-қисмини келтириш мумкин, унга кўра, ғайриқонуний манфаатларни суғурталашга йўл қўйилмайди.

Шартноманинг тенглигини норматив чеклаш билан бир қаторда, шартномавий чеклашлар ҳам бўлиши мумкин¹. Бундай ҳолатда улар фақат қонунга зид бўлмаслиги лозим бўлади. Бунга мисол тариқасида ФКнинг дастлабки шартномага бағишланган 361-моддасини келтириш мумкин. Бундай шартномага асосан тарафлар келгусида мол-мулк

¹ <http://diss.rsl.ru/diss/03/0599/030599004.pdf>.-175 с.

бериш, ишлар бажариш ёки хизматлар кўрсатиш ҳақида дастлабки шартномада назарда тутилган шартлар асосида шартнома тузиш (асосий шартнома) мажбуриятини оладилар. Дастлабки шартномани тузган тараф, асосий шартномани бажаришдан бош тортган тақдирда, иккинчи тараф шартномани тузишга уни мажбур қилиш талаби билан судга мурожаат қилишга ҳақли. Бу ҳолатда шартнома тузишга мажбурлаш мавжуд бўлса-да, у қонунга мувофиқ ҳисобланади ва қайси бир даражада шартноманинг эркинлигини чеклайди. Мазкур тамойил билан уни чеклашлар ўртасида ажойиб муносабатни кузатиш мумкин. Дастлабки шартнома шартноманинг эркинлиги тамойилига тўлиқ риоя қилинган ҳолда тузилади, аммо кейинчалик иккинчи тараф асосий шартномани тузишга мажбур, лекинда бундай мажбурийлик шартномавий тартибда келиб чиқади. Бу шартнома эркинлигининг оқилона чекланишидир. Агар тарафлар асосий шартномани тузишлари лозим бўлган муддатнинг охиригача у тузилмаса ёки тарафларнинг биронтаси ҳам иккинчи тарафга ана шундай шартнома тузиш ҳақида таклиф юбормаса, дастлабки шартномада назарда тутилган мажбуриятлар бекор бўлади.

Тарафлар ўзаро келишувларига кўра айрим норматив чеклашларни қўллашни чиқариб ташлашлари мумкин. Масалан, ижара шартномасида ижарага олувчи янги муддатга имтиёзли шартнома тузиш ҳуқуқидан маҳрум қилинади.

Шартноманинг эркинлиги тамойилининг муҳимроқ чекланишига оммавий ва қўшилиш шартномалари мисол бўлади.

Оммавий шартномага бағишланган ФКнинг 358-моддаси қуйидаги нормаларни бирлаштиради:

- ташкилотнинг истеъмолчига тегишли товарларни бериш, хизматлар кўрсатиш, унинг учун тегишли ишларни бажариш имконияти бўла туриб оммавий шартнома тузишдан бош тортишга йўл қўйилмайди;

- бундай ташкилот оммавий шартнома тузишда бир шахсни бошқа шахсга нисбатан афзал кўришга ҳақли эмас, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно;

- суд ёрдамида шартнома тузишга мажбурлаш имконияти (ФК 377-м);

- ФКнинг 358-моддасига зид шартлар аҳамиятсиз;

- ЎзР Ҳукумати қонунда назарда тутилган ҳолларда оммавий шартномаларни тузиш ва бажаришда тарафлар учун мажбурий бўлган қоидалар чиқариши мумкин.

Бу ҳолатда ўзига хос мутлоқ ҳуқуқий муносабат мужассам. Оммавий шартномада аниқ белгилаб қўйилган мажбур тараф бор ва ундан номаълум миқдордаги шахслар кўзда тутилган ҳаракатларни бажаришни талаб қилишга ҳақли. ФКнинг 358-моддаси шундай тартибни фақат истеъмолчиларга нисбатан кўзда тутди. Ташкилот фақат у ишни ёки хизматни асосли равишда бажара олмаганлигини исботлаб берсагина шартнома тузишни рад этиш мумкин.

У ёки бу шартномани оммавий, деб ФКда аниқ белгилаб қўйилиши мақсадга мувофиқ бўлар эди. Масалан, олди-сотди шартномаси (386-м), ломбардда омонат сақлаш (894-м), бойликларни банкда сақлаш (бойлик топширувчи фуқаро бўлганда) - (896-м) каби нормаларни белгиловчи моддаларга ушбу шартномалар оммавий деб аталиши ҳақида ўзгартириш киритилса, ушбу тоифадаги ишлар бўйича низоларни ҳал қилишда оммавий шартномага бўлган талабларга асосланган ҳолда қонуний, асосли ва адолатли қарорлар чиқарилишига замин яратилган бўлар эди. Бундан ташқари, бу борадаги, яъни қайси шартнома оммавий ҳисобланиши ҳақидаги мавжуд баҳсларга ҳам чек қўйилар эди.

Хулоса қилиб айтганда, оммавий шартноманинг асосий белгиларидан бири ФКнинг 358-моддасига кўра қатъий чекланган субъект, яъни истеъмолчи ва товарлар сотиш, ишлар бажариш ёки хизматлар кўрсатиш соҳасидаги вазифаларни бажарувчи ташкилотлар таркибига эгаллиги ҳисобланади. О.А.Потапова истеъмолчига қуйидагича таъриф беради: Истеъмолчи бу – тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган, фақат шахсий, оилавий ва заруратлари учун буюртма қилиш ёки харид қилиш нияти бўлган ёхуд товарлар(иш, хизмат) заказ берувчи, харид қилувчи ё бўлмаса фойдаланувчи фуқаро. Истеъмолчига ФКда таъриф мавжуд эмас. Бу ўринда айтиш мумкинки, истеъмолчи фақат шартнома тузишга эҳтиёжи бўлган тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган жисмоний шахс, балки юридик шахс ҳам бўлиши мумкин.

Аммовий шартноманинг иккинчи тарафи товарлар сотиш, ишлар бажариш ёки хизматлар кўрсатиш соҳасидаги вазифаларни бажарувчи ташкилотлар ҳисобланади.

У ёки бу оммавий шартномага баҳо беришда субъектнинг ҳуқуқий мақомига эмас, балки унинг фаолиятининг мазмунига эътибар қаратиш керак. Бу ўринда ФКнинг 358-моддасига **“тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи субъект томонидан”** деган сўзларни киритиш лозим бўлади, бу эса нормадаги субъектларни кенг талқин қилишга олиб келади.

Шартноманинг эркинлиги тамойилининг чекланишига қўшилиш шартномаси ФКнинг 360-моддасида кўзда тутилган. Ушбу нормалар тарафларнинг нотенглигини юмшатишга қаратилган, чунки тарафлардан бири юқори мавқега эга бўлади. Бу шартномада шартнома шартларини ишлаб чиқишда фақат бир тараф иштирок этади, иккинчи тараф эса унга шунчаки қўшилади. Иккинчи тараф унга қўшилар экан, унинг алоҳида пунктлар бўйича келишмаганда бу ҳақда арз қилиш имкониятини истисно этади. Бу хил шартномаларда кўп ҳолларда қарама-қаршилик бўлмайди. Иктисодий устунликка эга ташкилот ўз шартларини ўтказди. Буни қайси бир маънода фуқаролик ҳуқуқини суиистеъмол қилиш деса бўлади. Қўшилиш шартномаси ёрдамида нефт, газ маҳсулотларини ташиши муносабатларини бошқариш, электрик ва иситиш энергияларини ўтказиш, темир йўлда, самолётда ташиш хизматлари, электрон ва почта алоқалари, меҳмонхона хизматлари ва б.хизматлар тартибга солинади.

Қўшилиш шартномаси муаммолари жуда долзарб бўлиб бормокда. Жамоат транспорти, коммунал хизмат кўрсатиш корхоналари истеъмолчиларнинг розилигини олмасдан ўз тарифларини ўзгартирмоқдалар. Яна бир мисол, сотувчига, харидор бир товарни олгандагина бошқа товарни олиши мумкинлиги ҳақида тартиб ўрнатишга ҳақли эмас. Субъект шартноманинг у ёки бу талабларини олиб ташлаш тўғрисида судга мурожаат қилишга ҳақли, бу эса қўшилиш шартномасини тузишда қафолат бўлиб хизмат қилади. Бундан ташқари ФК бир қатор шартлар тарафларнинг келишуви билан белгиланади. Масалан, ФКнинг 470, 472, 474-моддаларига биноан энергия миқдори, энергия сифати ва энергия ҳақини тўлаш бўйича шартнома шартлари тарафларнинг келишуви билан аниқланади.

Р.Тельгарин хорижий мамлакатларда қафолат сифатида АҚШнинг Умумий савдо кодексининг 2-302-моддасини мисол қилиб келтирган, унга кўра агарда суд шартнома ёки унинг қисми ҳуқуқ нуқтаи назаридан тузилаётганда ўзини оқламаган бўлса, у ушбу шартнома бўйича мажбурий ижро қилишни рад этиши, ё бўлмаса унинг қисмига нисбатан ўзини оқламаган шартларсиз юридик кучини тан олади, токи бу татбиқ қилиш ўзини оқламаган оқибатларга олиб келмаслиги учун. Бу қоида қўшилиш шартномасининг махсус қафолотига кирмайди, чунки, бу барча шартномаларга қўлланиладиган умумий норма ҳисобланади. Маълумки агар шартнома ёки унинг қисми қонунга зид бўлса, унда улар қонуний бўлмайдилар¹. Бу мисолни биз ҳам унча муваффақиятли келтирилган деб ҳисобламаймиз.

¹ Тельгарин Р. О свободе заключения договора присоединения // Российская юстиция. - 1997. - №1. - С. 13.

Оммавий шартнома билан қўшилиш шартномаси ўртасидаги ўзаро муносабат муаммо бўлиб қолимоқда. Уларни мазмун ва шакл деб қараш мумкин. Оммавий шартномани қўшилиш шартномаси шаклида тузиш мумкинми, деган савол туради. Бу мумкин, чунки қўшилиш шартномаси шартномани тузиш усули ҳисобланади. Аммовий шартнома мажбурий тартибда тузилади ва бу ерда ФКнинг 377-моддаси 3-қисми қўлланилиб, шартнома тузиш оферта (шартнома лойиҳаси) йўллаган тараф учун мажбурий бўлган ва унга ўттиз кун мобайнида шарнома лойиҳасига келишмовчиликлар баённомасини олган кундан бошлаб ўттиз кун мобайнида бошқа тарафга шартномани унинг таҳририда қабул қилишини ёки келишмовчиликлар баённомасини рад этишни билдириш шарт. Келишмовчиликлар баённомаси рад этилганда ёки уни кўриб чиқиш натижалари тўғрисида билдириш кўрсатилган муддатда олинмаганида келишмовчиликлар баённомасини йўллаган тараф шартнома тузиш чоғида юз берган келишмовчиликларни кўриб чиқиш учун судга топширишга ҳақли. Аммо, қўшилиш шартномаси бўйича бундай шартномаолди баҳслар бўлиши мумкин эмас. Бу дегани, қўшилишган тарафлар манфаати судда ҳимояланмайди, деган хулосага олиб келмайди. Бу тараф ҳам шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш тўғрисида судга мурожаат қилиши мумкин.

Шартномада кучсиз тарафнинг ҳимояси муаммоси шартноманинг эркинлиги билан боғлиқ. Уни амалга ошириш фуқаролик ҳуқуқининг асосий белгиларидан бири фуқаровий-ҳуқуқий муносабат ишгиросчилари тенглигидан шунчаки чекиниш талаб қилади. Кучсиз тарафни ҳимоя қилиш қўшимча ҳуқуқлар бериш ёки контрагентга қўшимча мажбуриятлар юклашда кўринади. Бу ҳолатни шартнома тузишга мажбурлаш қондасида кўриш мумкин. Бундай ҳолатларда кучсиз тараф истеъмолчи, яъни оммавий шартнома тузишни талаб қилиб чиққан, қўшилишган тараф ҳисобланади.

Кучсиз тарафни ҳимоя қилишга қаратилган нормаларга истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қондаси ва шартнома тузишни талаб қилишни кўзда тутувчи нормалар ва бошқалар қиради.

Шартноманинг эркинлиги ҳатто, рим хусусий ҳуқуқида “*pakta sunt servanda*”- “шартномаларга риоя қилиниши керак” формуласи шаклида ифодаланган **шартномага содиқ қолиш тамойили** билан тўқнаш келади.

Бу қоида ФКнинг 237-моддасида келтирилган бўлиб, унга кўра, мажбуриятни бажаришдан бир томонлама бош тортиш ва шартнома

шартларини бир томонлама ўзгартиришга йўл қўйилмайди, конун ҳужжатларида ёки шартномада назарда тутган ҳоллар бундан мустасно.

3.3.2 Мажбуриятларни бажариш тамойиллари

Авваломбор, мажбуриятларни бажариш тамойилларининг ўзи ҳақида тўхталиб ўтиш лозим бўлади. Ҳаракатдаги конунчиликда мажбуриятларни бажаришнинг лозим даражада бажариш ва реал бажариш тамойиллари мавжудлиги ҳақида гап боради.¹ Бажаришдан бир тарафлама бош тортишга йўл қўйилмаслиги тўғрисидаги тамойил ҳақида ҳам фикр юритувчилар бор.²

Бу борадаги тамойиллар шуларгина деб бўлмайди. Советлар давридаги фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига назар солсак, у даврда мавжуд бўлган тарафлар ўртасида ўзаро ҳамкорлик ва мажбуриятларни бажаришда тежамкорлик тамойиллари мавжуд бўлганлигини ёдга туширамиз, шак- шубҳасиз улар ўз мазмунларини ўзгартирган бўлсалар-да ҳозирда ҳам мавжуд, уларнинг аҳамиятини норматив ҳужжатларда тасдиқлаш мумкин бўлади.³

Мажбуриятларни лозим даражада бажариш тамойили ФКнинг 236-моддасида ифодаланган бўлиб, унда мажбуриятлар мажбурият шартларига ва конун ҳужжатлари талабларига мувофиқ, бундай шартлар ва талаблар бўлмаганида эса, иш муомаласи одатларига ёки одатда, қўйиладиган бошқа талабларга мувофиқ лозим даражада бажарилиши кераклиги белгиланган.

Лозим даражада бажариш тамойили ФКнинг 236-моддасида ифодаланган, унга кўра, мажбуриятлар мажбурият шартларига мувофиқ, бундай шартлар ва талаблар бўлмаганида эса, иш муомаласи одатларига ёки одатда қўйиладиган бошқа талабларга мувофиқ лозим даражада бажарилиши керак. Ушбу тамойил лозим бўлган субъектлар тарафидан, лозим бўлган жойда, лозим бўлган вақтда, лозим бўлган нарса билан ҳамда лозим даражада бажаришни ўз ичига олади. Лозим даражада бажариш тамойилининг мустақил тамойиллилигига ҳамма ҳам қўшилмайди.

Лозим даражада бажаришни қонунийлик тамойилининг нафақат конун тарафидан қўйилган талабларни бажариш, балки қонунга зид

203.Гражданское право: Учебник/ Под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого, -М.: Проспект. - 4.1. - 1997. - С.506.

² Фриев А.Л. Исполнение гражданско-правовых обязательств между предпринимателями: Дис.канд.юрид.наук. - Саратов, 1999. - С.42.

³ <http://diss.rsl.ru/diss/03/0599/030599004.pdf>.-175 с.

бўлмаган қонуности ҳужжатларни ҳам бажаришга риоя қилиш зарурлигини кўзда тутувчи умумий талаби тушунчасининг бир кўриниши деб қарайдиганлар ҳам мавжуд. Бундай фикр юритишда қонунийликни лозим даражада бажариш тушунчасига татбиқ этиш мумкин, яъни қонунийлик тамойили ва лозим даражада бажариш тамойили субъект ва унга юкланган мажбуриятларнинг бир хил алоқасини ўзида ифодалайди. Бундан, алоҳида лозим даражада бажариш тамойили мавжуд эмас, деган фикр келиб чиқади ва лозим даражада бажариш тамойили қонунийлик тамойилининг умумҳуқуқий кўриниши ҳолос, деган хулоса пайдо бўлади. Аслида бундай нуқтаи назар ўта мулоҳазали ҳисобланади. Маълумки, қонунийлик тамойили умумҳуқуқий ҳисобланади ва айнан қонунларга ёки қонуности ҳужжатларга риоя қилиш ҳисобланса, лозим даражада бажариш тамойили эса, биринчи навбатда шартномаларда белгиланган мажбуриятларни бажаришдир.

Реал бажариш тамойили ФКнинг 330-моддасида белгиланган бўлиб, унга кўра, башарти, қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мажбурият лозим даражада бажарилмаган тақдирда неустойка тўлаш ва зарарни қоплаш қарздорларни мажбуриятни асл ҳолида бажаришдан озод қилмайди. Бу ўринда, ушбу тамойилни қўллаш иккинчи бир ҳолатда чеклаб, торайтириб қўйилган, чунки, мажбурият лозим даражада бажарилмаган тақдирда неустойка тўлаш ва зарарни қоплаш қарздорларни, қонунда бошқа ҳолат кўзда тутилмаган бўлса, мажбуриятни асл ҳолида бажаришдан озод қилади. Мажбуриятни асл ҳолида бажариш ФКнинг бошқа моддаларида ҳам белгиланган. Масалан, 331-моддада хусусий белгили ашёни кредитнинг мулки қилиб, унинг хўжалик юритишига, оператив бошқарувиغا ёки фойдаланишига топшириш мажбурияти бажарилмаган тақдирда, кредитор бу ашёни олиб қўйишни ва мажбуриятда назарда тутилган шартлар асосида ўзига топширишни талаб қилишга ҳақли, 337-моддаси иккинчи қисми талабига биноан, мажбуриятнинг бажарилиши кечиктирилганлиги оқибатида кредитор ўзи учун аҳамиятини йўқотган ижронни қабул қилишдан бош тортиши, шунингдек, пул тўлаш, мол-мулк олиш билан мажбуриятнинг бажарилишидан воз кечиши ҳам (ушбу кодекс 342-моддаси) қарздорни мажбуриятни асл ҳолида бажаришдан озод қилади. Ушбу ўринда диспозитивлик тамойили ўзини намоиш этишини кўриш мумкин. Кредитор мажбурият нарсаи бўлган ашёни ўзига топширишни талаб қилиш ўрнига, зарарнинг қопланишини талаб қилишга ҳақли.

Реал бажариш билан лозим даражада бажаришнинг бир-бири билан узвий боғлиқлигини кўрамыз. Улар қисмларда ва бир бутунликда бўладилар. Реал бажариш лозим даражада бажариш таркибига киради. Мажбурият асл ҳолида бажарилмаганда, уни лозим даражада бажаришни тасаввур қилиб бўлмайди.

А.В. Венедиктовнинг ҳисоблашича, лозим даражада бажариш бу реал бажаришнинг бир қисми, унингча шартнома мажбуриятларининг лозим даражада бажарилиши барча сон ва сифат кўрсаткичларини ўз ичига олади, яъни шартномада кўзда тутилган барча маҳсулотларни нафақат ўз вақтида топшириш, балки, уларни белгиланган ассортиментда, тасдиқланган стандартларда ва техник шароитларда топширишни ўз ичига олади.¹

О.С.Иоффеининг фикрича, реал бажариш тамойили умумий ҳисобланади, мажбуриятнинг оддий ривожланиш босқичида у лозим даражада бажаришни тахмин қилади, қарздор тарафидан бузишга йўл қўйилгандан кейин асл ҳолида бажаришни кўзда тутлади.²

О.А.Потапованиннг нуқтаи назарича, қарама-қаршилиқларнинг барчаси кўриб чиқиладиган муаммоннинг кўпинча ўйлаб чиқарилганлигидан дарак беради.³ Биз ҳам ушбу фикрдамыз.

Мажбуриятни реал бажариш тамойили бугунги кунда ўз моҳиятини йўқотган эмас, чунки товарларнинг ўрнини, бажариладиган иш-ни, хизмат кўрсатиш ўрнини зарарни коплаш билан алмаштириш бари бир ҳам жабрланувчи тарафни ҳамма вақт қаноатлантирмайди. Таъкидлаш жоизки, айрим муаллифлар реал ундириш тамойилини умуман инкор қиладилар. Уларнинг фикрича, реал ундириш фуқаролик ҳуқуқи назарияси доирасида мавжуд бўлиб, бирорта норматив ҳужжат унга таъриф бермайди ва умуман ундан қарздорнинг мажбуриятларини у тарафидан талаблар бузилган бўлса-да, бажаришни белгилашда фойдаланилмайди, шунинг учун қонун чиқарувчи тарафидан “мажбуриятни асл ҳолида бажариш”, деган ибора ишлатилади, ҳозирда реал бажариш тамойили ҳуқуқ тамойили сифатида ўз ролини бутунлай йўқотган, у умумэътироф этилган ҳуқуқ негизи бўлмай қолган ва замонвий мажбурият ҳуқуқининг одатий қондаси бўлиб қолган.⁴

¹ Венедиктов А.В. Гражданско-правовая охрана социалистической собственности в СССР. - М; Л.: Изд-во АН СССР, 1954. - С. 164.

² Иоффе О.С. Договор в социалистическом хозяйстве. - М.: Юридическая литература, 1964. - С.65.

³ <http://diss.rsl.ru/diss/03/0599/030599004.pdf>:175 с.

⁴ Гринин Д. Об исполнении обязательств в натуре: поиск оптимальных решений // Хозяйство и право. - 2000. - №5. - С.27.

Бундай фикр юритиш билан келишиб бўлмайди. Мажбуриятни асл ҳолида бажариш тамойили фақатгина назарияда мавжуд, деган қараш мулоҳазали, сабаби муқаддам айтиб ўтганимиздай, ФКнинг 330-моддасида мажбуриятни асл ҳолида бажариш нормаси белгилаб қўйилган.

Шубҳасиз, мажбуриятни бажаришнинг турли йўллари белгиланган, лекинда кредитор мажбуриятни реал ҳолда бажаришдан, яъни асл ҳолида бажаришдан кўпроқ манфаатдор.

Айрим муаллифлар мажбуриятни реал бажариш тамойилини инкор қилмаган ҳолда, бу тамойилнинг айрим шартномаларга нисбатан, мисол учун барча транспортларда юкни ва бағажни ташиш шартномасига, сақлаш шартномасига нисбатан қўлланилмайди, чунки, бу ўринда топширилган мулк асралмаганда унинг қиймати тўланади, дейдилар.¹

Бу ўринда муаллиф мажбуриятни бажариш тушунчаси билан уни бажармаслик учун жавобгарликни аралаштириб юборганлиги тўғрисидаги О.А.Потапованинг фикри билан келишади. Мажбуриятни реал бажариш тамойили ушбу ҳолатларда ҳам мавжуддир, фақат бу ерда мажбуриятнинг предметини маҳсулот ишлаб чиқариш эмас, балки маълум бир хизмат кўрсатиш ташкил этади. Бу ўринда, реал бажариш тамойили билан асл ҳолида бажаришнинг ўзаро муносабати ҳақида гапирганда, улар синоним тушунчалар эканлигини айтиб ўтиш ўринли бўлади.

Мажбуриятни бажаришнинг яна бир тамойили бу **тарафларнинг ҳамкорлиги тамойили** ҳисобланади. Советлар даврида бу тамойил ўзаро ёрдам ва ўртоқлик ҳамкорлиги тамойили деб номланар эди. Ҳозирда бу тамойилни тарафларнинг ҳамкорлиги, деб аташлик афзалроқ кўринади. Бу тамойил халқаро мавқеда ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, Халқаро савдо-сотик шартномалари тамойилларининг 5.3.-моддасига мувофиқ ҳар бир тараф иккинчи тараф билан, албатта бундай ҳамкорлик қилишни ушбу тарафдан мажбурият бажарилишини оқилона кутнш мумкин бўлганда ҳамкорлик қилиши лозим².

Ушбу тамойил ҳалоллик тамойили билан узвий боғлиқ. Шунингдек, у шартнома бажарилмаганида зарарни камайтириш мажбуриятига ҳам бевосита дахлдор. Бундан ташқари, мазкур тамойил шарт-

---

¹ Фриев А.Л. Исполнение гражданско-правовых обязательств между предпринимателями: Дис.канд.юрид.наук. - Саратов, 1999. - С.84.

² 11. Принципы международных коммерческих договоров. /Пер.с англ.

А.С.Комарова. - М.: Международный центр финансово-экономического развития, 1996. - С.117.

номани бажариш бўйича вазифаларни таксимлашга йўналтирилган маълум бир чегарага ҳам эга.

ФК ушбу тамойилни тўғридан-тўғри белгилаган эмас, лекин у қатор нормалар мазмунидан, жумладан, ФКнинг 645-моддасидан келиб чиқади, яъни пудрат шартномаси бўйича бажариладиган ишнинг сифатли бўлиши ва ўз вақтида ижро этилиши учун тарафлар бир-бирига ёрдам кўрсатиши керак.

Кўпчилик муаллифлар бу тамойилни соҳа тамойилларига қўшади. О.А Потапова эса, уни институционал тамойиллар сирасига киритади, чунки у асосан, мажбуриятни бажариш институтига тааллуқлидир¹. Муаллиф ҳам унинг фикрига қўшилган ҳолда, бу тамойил намоён бўлишининг қуйидаги ҳолатларини ажратади: ҳамкорлик қилиш лозимлиги норматив ҳужжатда белгиланган бўлса; шартномада кўзда тутилган бўлса; вазиятдан келиб чиқса, яъни вазият талаб қилганда. Бундай бўлиши муқаррар, чунки шартномада барча ҳолатларни тўлиқ ҳисобга олиб бўлмайди. Ҳамкорлик тамойили юридик хусусиятга эга бўлади. Низо келиб чиққанда қарздор мажбуриятнинг бажарилмаганига ёки лозим даражада бажарилмай қолинганига сабаб тариқасида кредитор тарафидан керакли ёрдам берилмаганига бемалол ишора қилиши мумкин.

Ҳамкорлик тамойили асосий раҳбарий қоида ҳисобланади, унга кўра, ҳар бир тараф ҳуқуқларини амалга ошираётганда ва мажбуриятларини бажарётганда иккинчи тарафга ўз мажбуриятларини бажаришда қўмаклашиши лозим.

Ҳамкорлик тамойилини икки гуруҳга, яъни ҳамкорлик бўйича кредиторлик ва қарздорнинг мажбуриятига бўлиш мумкин. Кредиторнинг ҳамкорлик бўйича мажбуриятига қарздор тарафидан мажбуриятни бажаришга қаратилган олдиндан белгилаб қўйилган ҳаракатларни такомиллаштиришни киритиш мумкин. Бунга мисол қилиб, маҳсулот етказиб берувчига харидорни биркичи қўйиш тўғрисида хабарни юбориш (давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасида), проект-смета ҳужжатлари билан таъминлаш ва ҳоказоларни киритиш мумкин.

Қарздорнинг ҳамкорлик бўйича мажбуриятларига ҳаракатчанлик кўрсатиш, мажбуриятларнинг яхши бажарилишига қаратилган ҳаракатларни бажариш, мисол учун тақдим қилинган аслаҳаларнинг камчиликлари ҳақида контрагентни огоҳлантириш киради. Ҳамкор-

---

¹ <http://diss.rsl.ru/diss/03/0599/030599004.pdf.-175.c>.

лик тамойилини шартнома муносабатларининг ҳар хил босқичларида учратиш мумкин.

Фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятларнинг келиб чиқишида бу - махсулот наъмуналарини юборишда ифодаланса, кейинчалик эса келиб чиқадиган низоларни тезликда ҳал этишда ва бошқаларда намоён бўлади.

Ҳамкорлик ва ёрдам контрагентга иш кучи, транспорт, идишлар, омборхоналар тақдим қилишда ҳатто маслаҳатлар беришда намоён бўлиши мумкин. ФКда ҳам ҳамкорлик бўйича айрим мажбуриятлар белгиланган. Юқорида келтирганимиздай, ФКнинг 645-моддасига биноан, пудратчининг ишини бажаришга буюртмачи пудрат шартномасида назарда тутилган ҳолларда, ҳажмда ва тартибда ёрдам бериши шарт.

ФКнинг 677-моддасида белгилаб қўйилганидек, агар қурилишни ва у билан боғлиқ ишларни амалга оширишда қурилиш пудрати шартномасини тегишли даражада бажаришга тўсиқлар борлиги маълум бўлса, тарафларнинг ҳар бири бундай тўсиқларни бартараф қилиш учун боғлиқ бўлган ҳамма чораларни кўриши шарт. Ушбу мажбуриятни бажармаган тараф тегишли тўсиқлар бартараф этилмаганлиги туфайли етказилган зарарни ундириб олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

Қурилиш шартномаси назарда тутилган ҳолларда бир тараф ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган мажбуриятларни бажариш учун қилган харажатларни бошқа тараф тўлаши лозим. Шартномада кўрсатилмаган мажбуриятлар юзасидан ҳамкорлик қилиш асосида муайян харажатлар келиб чиқса, ўзаро келишув асосида ишни якуний ҳисоб-китоб қилиш даврида эътиборга олиб амалга оширилиши мумкин.

Ҳамкорлик, агарда у мажбуриятни лозим даражада бажаришга қўмаклашса, агарда ёрдам бермаслик бажариш муддатининг бузилишига олиб келса, ўзининг шахсий манфаатларига зид бўлмаса амалга оширилади. Ҳамкорлик тамойинли мажбуриятни бажаришда қарздорнинг ролини қачонки контрагент ўзига боғлиқ барча чораларни кўрган бўлса ва бошқа тарафга ёрдам бериш керак бўлса пасайтирмайди. Ҳамкорлик шартномани бажариш имконияти бўлмаганда амалга оширилишини назарда тутиш зарур.

Ушбу тамойилни бузганлик учун қўлланиладиган чоралар тўғрисида тўхталганда, жавобгарлик умумий мажбурият ҳуқуқи нормалари бўйича юзага келади ва жарима тўлаш, зарарни қоплаш, барча

зиёни контрагент зиммасига юклаган ҳолда ишни тўхтатиш, мажбуриятни бажариш муддатини узайтиришда ифодаланиши мумкин. ФКнинг 645-моддасида ҳам айрим жавобгарлик чоралари белгиланган бўлиб, унга кўра, пудратчи кўрилган зарарни, шу жумладан, бекор туриб қолганлик оқибатидаги кўшимча чикимларни қоплашни, пудрат шартномасида кўрсатилган иш баҳосини оширишни талаб қилишга ҳақли, шунингдек, ишни бажариш мумкин бўлмай қолган тақдирда, пудратчи ишнинг бажарилган қисмини ҳисобга олган ҳолда шартномада кўрсатилган баҳони олиш ҳуқуқини сақлаб қолади.

Қонунда ёки норматив ҳужжатда назарда тутилган ҳамкорлик кўрсатилмаганда, жавобгарлик сўзсиз келиб чиқади. Ҳамкорлик кўрсатиш мажбурияти қонунда ёки норматив ҳужжатда тўғридан-тўғри кўрсатилмаган тақдирда ҳам жавобгарлик келиб чиқиши мумкин, лекин бундай ҳолатда ҳалоллик ва оқилоналик тамойилларидан келиб чиқиш зарур бўлади. Бу ўринда ҳалоллик оқилона ҳамкорликни ўз ичига олади.

Тарафларнинг ҳамкорлиги тежамкорлик тамойили билан узвий боғлиқликда, чунки у ҳар қандай ўзини окламаган, ортикча харажатлардан сақланишга қаратилган.

Тежамкорлик тамойили ҳозирда ўз моҳиятини сақлаб келмоқда, чунки у мажбуриятлар иштирокчиларининг манфаатларига тўлиқ жавоб беради. Унинг аҳамияти шундаки, ҳар бир тараф ўз вазифаларини кам харажат қилган ҳолда, тежамкорроқ бажаришлари керак.

Тежамкорлик тамойили ФКнинг 640-моддасида норма тариқасида белгилаб қўйилган, унга кўра, пудратчи буюртмачи берган материалдан тежаб-тергаб ва режали фойдаланиши, иш тугаганидан сўнг ишлатилган материал тўғрисида буюртмачига ҳисобот бериши, шунингдек, унинг қолдиғини қайтариб бериши ёхуд ўз ихтиёридаги фойдаланилмай қолган материалнинг қийматини ҳисобга олиб, буюртмачининг розилиги билан ишнинг баҳосини камайтириши шарт.

Ушбу тамойилнинг бажарилишини ФК янада рағбатлантиради ва ўзининг 637-моддасида белгилаб қўйганки, агарда пудратчининг амалдаги харажатлари иш баҳосини аниқлаш вақтида (смета тузилаётганда) назарда тутилган харажатлардан кам бўлган ҳолларда, ба-шарти буюртмачи пудратчининг тежами бажарилган иш сифатига таъсир этганлигини исботлай олмаса, пудратчи ишлар учун пудрат шартномасида кўрсатилган баҳо бўйича ҳақ олиш ҳуқуқини сақлаб қолади. Пудрат шартномасида пудратчининг тежами тарафлар ўртасида тақсимланиши назарда тутилиши мумкин.

Тежамкорлик тамойилини янада кенг талкин этиш мумкин, чунки у нафақат мажбурият ҳукуки нормаларида, балки, фуқаролик қонунчилигининг бошқа кўплаб нормаларида ўз ифодасини топган. Мисол учун, ушбу тежамкорлик тамойили ФКнинг 90-моддасида ўз аксини топган, унга биноан асосий ва мансуб ашёлар биргаликда ишлатилдилар, чунки бу энг тежамкор услуб ҳисобланади.

Маълумки, жамиятимиз ҳаётининг энг муҳим тамойилларидан бири қонун устуворлигининг моҳиятига кўра, “асосий ижтимоий, энг аввало, иқтисодий муносабатлар фақат қонун билан тартибга солинади, унинг барча қатнашчилари ҳеч бир истисносиз ҳуқук нормаларини бузганлик учун жавобгар бўлади”¹. Қонун ва шартномалар мазмунида эса, кўп ҳолларда фуқаролар ва юридик шахслар зиммасига юкланган мажбуриятлар ётади. Мажбурият юзасидан қарздор бўлган шахс уни бутунлай бажармаслиги, мажбуриятни бажариш юзасидан белгиланган ҳуқук нормаларига риоя қилмаслиги ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик ҳисобланади. Мажбурият қарздор томонидан бутунлай бажарилмаса, кредитор суд орқали мажбуриятнинг мажбурий тартибда бажарилишини талаб қилишга ҳақли. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг белгиланиши турли субъектлар ўргасидаги муносабатларда шартнома интизомининг мустаҳкамланишига ёрдам беради. Зеро, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик қарздор томонидан мажбуриятнинг бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги ҳолларини назарда тутиб, қонун ёки шартномада белгиланган санкциялар қўлланилади, бундай жавобгарлик мажбуриятни бажармаган қарздор зиммасига зарарларни, неустойкани кредитор фойдасига тўлаш вазифасини юклашдан иборатдир. Булардан келиб чиқиб, жиноят ҳуқуқида ва маъмурий жавобгарлик ҳуқуқида айб учун жавобгарликнинг муқарраллиги тамойили мавжудлиги каби, фуқаролик ҳуқуқида ҳам мажбуриятнинг бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги учун жавобгарлик мавжуд, деган хулосага келинади ва фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари қаторига **фуқаролик – ҳуқуқий жавобгарликнинг муқаррарлиги тамойилини киритиш тавсия этилади.**

---

¹ Қаримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Биздан овоз ва обод Ватан қолсин. Т.2.-Т.:Ўзбекистон.1996.-37 б.

3.4. Фуқаролик ҳуқуқининг диспозитивлик тамойили

Ҳуқуқ тамойиллари ўзининг мазмуни, вужудга келиши ва намоён бўлиш доирасига кўра, бир неча турларга бўлинади. Ҳуқуқий адабиётларда умумий ва махсус, соҳавий ва тармоқлараро принциплар мавжудлиги кўрсатилган¹.

Диспозитивлик тамойили тармоқлараро тамойил ҳисоблана-да, фуқаролик ҳуқуқига нисбатан ўзига хос хосусиятга эга бўлиб, фуқаролик ҳуқуқининг барча тамойиллари учун у асос, усткурма вазифасини ўтайди.

Диспозитивлик тамойили умуман олганда, хусусий ҳуқуққа, олайлик фуқаролик ҳуқуқига, фуқаролик процессуал ҳуқуққа, оила, меҳнат, тадбиркорлик ва бошқа ҳуқуқларга хосдир. Шуни айтиш керакки, диспозитивлик ҳар бир муайян соҳа учун ўзига хос ҳолда намоён бўлади.

Шуни таъкидлаш жоизки, диспозитивлик одатда фанда фуқаролик процессуал ҳуқуқнинг характерли категорияси ҳисобланади, бу ўринда субъект томонидан фуқаролик процессида ўз ҳуқуқларидан эркин фойдаланишни фан тақозо этади. Фуқаролик процессуал ҳуқуқда диспозитивлик моддий ҳуқуқдан келиб чиқишини алоҳида таъкидалаш лозим. Бу масалага кўплаб олимлар (О.А.Красавчиков, В.Ф.Тараненко ва б.) эътибор қаратганлар². Бундан процессуал фанда диспозитивлик тушунчасига кўпроқ эътибор қаратилганлиги кўринади.

Фуқаролик ҳуқуқида диспозитивлик барча соҳаларни ўзида қамраб олади. У умумҳуқуқий котегориялардан бири бўлиб, унинг ижтимоий моҳияти шахснинг эркинлигида, яъни унинг муносабат шаклини танлашда ва ҳаракатда намоён бўлади.

Айтиш жоизки, фуқаролик ҳуқуқи ўз талабларини диспозитивлик тамойили асосида амалга ошириш устида қурилган. Шахс томонидан шахсий талабни амалга ошириш агарда у қонунда белгиланган чегараларда, виждонан ва оқилона амалга оширилса, унга жамоат талабини чеклаб қўйиш деб қараш мумкин эмас.

Диспозитивликда қуйидаги хусусиятлар мавжуд, яъни у ҳуқуқ нормаларига асосланган бўлиши, у орқали ҳуқуқий эркинликнинг

¹ Бобоев Ҳ. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. - Т.:ТДҲИ.2000. - 217 б.

² Красавчиков О. А. Диспозитивность в гражданско — правовом регулировании //Советское государство и право. - 1970. - №1. — С. 42.

Тараненко В.Ф. Принципы диспозитивности и состязательности в советском гражданском процессе. - М.: Юридическая литература, 1988. - С.5.

шакли, юридик мазмуни, унинг чегараси белгиланган бўлиши керак. Диспозитивлик алоҳида юридик ҳаракатлар содир этиш мумкинлигини ҳам тақозо этади. Бу ўринда фуқаролик ҳуқуқи субъекти ўз муносабатлари шартини ўзи белгилашга, муносабат шаклларини ўзи танлашга ҳақлилиги кўзда тутилади ва хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралашини тақиқлайди.

Фуқаролик ҳуқуқи муносабат иштирокчилари ҳуқуқий субъектликни, субъектив ҳуқуқларини ўз хоҳишларига кўра, амалга оширадилар. Юридик эркинликнинг ҳуқуқий субъект тарафлари ҳуқуқий муносабатлар пайдо бўлганда ёки уларнинг кейинги ривожланиш жараёнида, масалан, улар ўзгартирилганда ва бекор қилинганда намоён бўлади. Маълумки, ФКнинг 382-моддаси 1-қисмига биноан, агар ушбу Кодексда, бошқа қонунларда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, шартнома тарафларнинг қилишувига мувофиқ ўзгартирилиши ва бекор қилиниши мумкин.

Юридик адабиётда “диспозитивлик” атамаси кўп аҳамиятли бўлиб, қуйидаги маъноларда намоён бўлади¹:

- фуқаролик ҳуқуқининг диспозитивлик тамойили²;
- диспозитивлик фуқаролик процессуал ҳуқуқининг тамойили;
- фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг диспозитивлик усули;
- ҳуқуқнинг диспозитив нормалари;
- диспозитивлик - ҳуқуқий тартибга солишнинг шакли.

Диспозитивлик тамойили собиқ совет гражданлик ҳуқуқида ҳам мавжуд эди, лекинда мустақиллик шарофати билан қабул қилинган ЎЗР ФКда унинг кўринишлари сезиларли кенгайди. Бу бўлиши муқаррар бўлган фуқаролик ҳуқуқи ислохотининг якуни бўлди. Маълумки, советлар давридаги планли тақсимлаш иқтисоди шароитидан фарқли ўлароқ, фуқаролик ҳуқуқий муносабат иштирокчиларида ўз ҳуқуқларидан ўзлари фойдаланиши янги фуқаролик қонунчилигига ўзгартиш киритилишига олиб келди. Маълумки, у даврда кўплаб фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг пайдо бўлиши, жисмоний шахслар ўзларининг ҳуқуқларини амалга оширишда кўпроқ диспозитивликка эга бўлсалар-да, социалистик ташкилотларга оид бўлган планли ҳужжатлар билан белгиланар эди.

Ҳуқуқий адабиётларда диспозитивлик тамойилига берилган таърифларни кўрамиз. Ю.К.Толстой унга қуйидагича таъриф беради: “Диспозитивлик принципи бу-фуқаролар ва ташкилотларга ўзларига

¹ <http://diss.rsl.ru/diss/03/0599/030599004.pdf>-175 с.

² Толстой Ю.К. Принципы гражданского права // Правоведение. — 1992. - №2. - С.50.

тегишли бўлган фуқаролик ҳуқуқлари, шу жумладан уларни химоя қилиш ҳуқуқидан ўз хоҳишларига биноан фойдаланиш учун берилган ҳуқуқий таъминланган имкониятдир”¹.

Диспозитивлик тамойили фуқаролик ҳуқуқи субъектларига ўз субъектив фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларини ўз хоҳишларига биноан, қўлга киритиш, уларнинг мазмунини маълум чегараларда аниқлаш, уларни амалга ошириш, улардан фойдаланиш имкониятидир. Ҳуқуқнинг берилиши ўз-ўзидан ажралмас таркиб сифатида диспозитивликни ўз ичига олади, ё бўлмаса ҳуқуқ бўлиши мумкин бўлган ҳаракатнинг чораси сифатида мажбуриятдан фарқли ўларок муқобилликни ўз ичига олади. Вақил қилинган шахс бундай ҳаракат чорасидан ўз хоҳишига биноан фойдаланмаслиги ҳам мумкин².

Бу ўринда сўз субъектларнинг ўз ихтиёрлари билан эркин ва ўз хоҳишларига асосан, у ёки бу ҳаракат турларини танлаб олиш маҳоратини фуқаролик ҳуқуқи нормаларига киритиш ҳақида бормоқда.

Диспозитивлик, бу юридик имконият, ташаббус эса, ҳаракатни амалга ошириш, имкониятдан фойдаланишдир. Ташаббус фуқаролик ҳуқуқининг моҳиятидан келиб чиқади. Фуқаролик ҳуқуқи субъектлари эркин ва тенг ҳуқуқлидир. Улар қонун ва шартнома доирасида фуқаролик-ҳуқуқий фаолият кўрсатиб, ўз ташаббусига биноан, ҳаракат қилиш имкониятини қўлга киритади. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларга киришиш босқичида ташаббуснинг намоён бўлиши айнан кўринади. Субъектлар нафақат қонунда белгиланган шартномаларни тузиши мумкин, балки, унда тартибга солинмаган шартномаларни ҳам тузишга ҳақлидирлар. Бироқ диспозитивлик ҳам муайян чегара доирасида бўлишини қонун талаб қилади ва бу қоида ФКнинг 9-моддасида қуйидагича белгиланади: фуқаролар ва юридик шахслар ўзларига тегишли бўлган фуқаролик ҳуқуқларини, шу жумладан, уларни химоя қилиш ҳуқуқини ҳам ўз хоҳишларига кўра тасарруф этадилар.

Фуқаролар ва юридик шахсларнинг ўз ҳуқуқларини амалга оширишдан воз кечиши бу ҳуқуқларнинг бекор қилинишига олиб келмайди, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари иштирокчиларининг ҳалол, оқилона ва адолат билан ҳаракат қилиши назарда тутилади.

¹ Толстой Ю.К. Принципы гражданского права // Правоведение. — 1992. - №2. 52 б.

² Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. - Свердловск: СЮИ, 1972. - С. 15.

Фукаролар ва юридик шахслар ўз ҳуқуқларини амалга оширишда жамиятнинг маънавий тамойиллари ва ахлоқий нормаларини ҳурмат қилишлари, тадбиркорлар эса - иш одоби қоидаларига ҳам риоя этишлари керак.

Фукаролар ва юридик шахсларнинг бошқа шахсга зарар етказишга, бошқача шаклларда, ҳуқуқни сунистеъмом қилишга, шунингдек ҳуқуқни унинг мақсадига зид тарзда амалга оширишга қаратилган ҳаракатларига йўл қўйилмайди.

Жисмоний ва юридик шахслар ҳуқуқ ва мажбуриятларини шартнома асосида белгилашда ва қонунга зид бўлмаган ҳар қандай шартларни аниқлашда эркиндирлар (ФК 1-м, 1б.). Жисмоний ва юридик шахслар фукаролик ҳуқуқларини ўз хоҳишлари билан қўлга киритадилар ва амалга оширадилар. Улар ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини шартнома асосида ўрнатишда ва қонунга зид бўлмаган шартнома шартларини белгилашда эркиндирлар (ФК 1-м, 2 б.).

Фукаролик ҳуқуқда диспозитивлик субъектив ҳуқуқнинг амалга оширилиши ёки амалга оширилмаслиги мумкинлигига боғлиқ бўлиб қолмайди. Диспозитивлик мазмунига кўра, кенгрок ва унга субъектларга ҳуқуқ субъектчиликини ўз хоҳишларига биноан олиб боришни, яъни субъектив ҳуқуқга эга бўлиш ёки бўлмаслик, контрагентни танлаш, ўрнатилган доираларда ҳуқуқий муносабатларни ўз хоҳишига кўра, ўрнатиш ва бошқалар қиради. Мисол учун, ЎзР. ФКнинг 1150-моддасига биноан, мерос мулк икки ва ундан ортиқ меросхўрларнинг умумий улушли мулки бўлган тақдирда меросни тақсимлаш меросхўрларнинг қилишувига кўра тақсимланиши мумкин. Бу ҳолатда мулк ҳуқуқий муносабатларни аниқлашда эркинлик белгиланганлигини кўрамайди.

Фикримизча, диспозитивлик - ҳуқуқлардан ўз хоҳишига кўра фойдаланиш мумкинлигидир. Бу ўринда фойдаланишнинг: ҳуқуқни ўзга бериш, яъни ҳуқуқнинг бир субъектдан иккинчисига ўтиши; қарздан воз кечиш; субъектив фукаролик ҳуқуқини амалга ошириш жараёни билан боғлиқ бўлган ҳолатда ваколат топширилган шахс ҳуқуқни амалга ошириши ёки амалга оширмаслиги мумкинлигини бунга мисол қилиб келтирилиши мумкин.

Қонун қимчидир ўз ҳуқуқидан фойдаланишга мажбур этишга ҳақли эмас. Бу масала фукаролик ҳуқуқи субъекти томонидан мустақил амалга оширилади. Фукаролик кодексига ўз ҳуқуқидан фойдаланишга мажбурловчи норма мавжуд эмас. Собик Гражданлик қонунчилиги асосларида ёки Етказиб бериш ҳақидаги Низомларда бундай

нормалар мавжуд эди. Бунга сотиб олувчи давлат стандартларига тўғри келмаган товарни ёки махсулотни олишдан бош тортиши мажбурлиги ҳақидаги қонидани мисол қилиб келтириш мумкин.

Фуқаролик кодексда диспозитивлик тамойилини асосий тамойиллардан бири деб белгиланган бўлса-да, айрим чеклашлар ҳам кодексда мавжуд ва улар “қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса рухсат берилиши” тўғрисидаги умумий қоидага амал қилган ҳолда белгиланади.

Диспозитивлик тамойили тўғрисида гапирилганда, фуқаролик ҳуқуқи субъектлари ўз хоҳишларига кўра, фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўлишдан, фуқаро ўзига тегишли мулкка нисбатан “мулк ҳуқуқи”нинг учала элементи-эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқини тўлиқ ўзида сақлаб қолиши ёки ушбу ҳуқуқлардан хоҳлаганидан воз кечиши ёки бу ҳуқуқларни бир вақтда бир неча шахсларга доимий ёки вақтинчалик бериши мумкинлигидан келиб чиқиб, бу ўринда олижаноблик тамойили ҳам мавжудлигини таъкидлаш жоиз. Бу тамойил, айниқса, ўзбек халқи менталитетига хос ва мос хусусият бўлиб, амалиётда кўплаб учрайди. Масалан, қарздор аҳволининг ўта ночорланиб қолганини кўрган қарз берган шахс қарзни тўлаш муддатини узайтириши, ёки қарздан қисман кечиши ё бўлмаса, бутунлай кечиб юбориши мумкин. Шунингдек, ўз мулкидан ногиронлар ва етим болалар уйларига хайри эҳсон тариқасида топшириш халқимизга хос бир олижаноблик ҳисобланади. Ярашувчилик институтининг мавжудлиги ҳам бунга айнан мисол бўла олади. Бу ўзига хос фуқаролик ҳуқуқи тамойилини келгусида ўрганиш ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

3.5. Фуқаролик ҳуқуқида оқилоналик тамойили

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъектлари ўз фаолиятларини қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳолда амалга ошириш баробарида ҳалоллик, оқилоналик ва адолатлилиқ мезонларига риоя қилган ҳолда олиб боришлари лозим. Гарчи, мазкур мезонлар фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойилларини белгиловчи Фуқаролик кодексининг 1-моддасида белгиланмаган бўлса-да, уларга риоя этилиши фуқаролик ҳуқуқларини ҳамда субъектларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини амалга оширишда муҳим ўрин тутаяди.

Таъкидлаш лозимки, мамлакатимиз фуқаролик қонунчилигида “оқилоналик” тушунчаси янгилик ҳисобланади. ЎзССРнинг 1963 йилдаги ГКда “оқилоналик” тушунчаси умуман ишлатилмаган. 1991

йилдаги Собиқ Совет Иттифоки ва республикалар фуқаролик конунчилиги асосларида мажбуриятларни оқилона муддатда бажариш ҳақидаги моддасида бу ҳақда умумий тарзда гапирилган эди.

Ҳозирда оқилоналик тамойили конунчиликда кенг қўлланилмоқда. Чунончи, ФКнинг нормаларида (5, 9, 45-моддалари) “оқилоналик”, “оқилона муддат”, “оқилона чоралар” ва бошқа шу каби ҳолатлар тўғрисида нормалар мавжуд. Адабиётда ушбу тамойилнинг мавҳум (бахоловчи) хусусиятга эгаллиги, аммо фуқаролик муомала қатнашчилари томонидан унинг бузилиши кучайтирилган фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликка олиб бориши кайд этилади¹.

Фуқаролик кодекси билан бир қаторда, Оила кодексиди (7-модда) ва Фуқаролик-процессуал кодексиди (114-115-м.) ҳам оқилоналик тамойили ҳақидаги қоидалар белгиланган.

Юқорида эътироф этилганидек, фуқаролик ҳуқуқиди оқилоналик тушунчаси тез-тез ишлатилишига қарамасдан, унинг легал таърифи мавжуд эмас. Мутахассисларнинг фикрича, оқилоналик тамойилини ҳуқуқни қўллаш жараёнидаги иш ҳолатларига боғлиқ ҳолда, нафақат объектив, балки субъектнинг муайян ҳаракатларининг характери билан белгиланган муайян субъектив маънода ҳам кўриб чиқиш мумкин².

Оқилоналикни субъектив маънода тушуниш асосиди унинг умумиллий аҳамияти ётади. Л.В. Волосатованинг фикрича, оқилоналикнинг умумиллий аҳамияти деганда, инсонга хос унинг онгининг барқарор фаолиятини кўзлаган ҳолда воқеа ва нарсаларнинг ички ва ташқи алоқаларини, маъно мазмунини топиш, аниқлаш, тартибга ҳамда тизимга солишга қаратилган билиш қобилиятини тушунмоқ жоиз³.

Оқилоналик субъектив маънода ҳуқуқни амалга оширишнинг ички механизми сифатида амал қилади, шунингдек, фуқаролик ҳуқуқиди шахснинг ҳуқуқ лаёқатлигига бевосита таъсир кўрсатади. Субъектда бундай лаёқатлиликнинг (унинг ёши ёки руҳий касаллиги туфайли) ривожланмаганлиги, у муайян ҳаракатларни мустақил амалга ошириш, уларнинг мазмунини тушуниш ва ундан келиб чиқадиган жавобгарликни англаб етишга қодир эмас. Агарда аксинча ўйлаб кўриладиган бўлса, лаёқатлилик фуқаролик ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг оқилоналик презумпцияси ҳисобланади.

¹ Завидов Б.Д. О нравственных началах в деликтных и внедоговорных обязательствах// Юрист. 1999. -№ 1. -С. 40.
² <http://diss.rsl.ru/diss/06/0611/060611024.pdf>.-173 с.

³ Волосатова Л.В. Принцип разумности в реализации субъективных гражданских прав. Автореф. дисс.к.ю.н. - М., 2005. - С.10.

Ф.Б.Ибратованинг фикрича, “окилоналик” ҳар доим муайян ҳатти-ҳаракатнинг ўртача ҳолатини англатади ва муайян соҳадаги мутахассиснинг ҳаракати билан эмас, одатдаги инсоннинг ҳаракати донрасида аниқланади¹.

Шунингдек, муаллиф томонидан мажбуриятларни бажаришнинг оқилона муддатлари ҳақида тўхталиб, одатда мажбуриятда назарда тутилган ҳаракатни амалга ошириш зарур бўлган вақт даври тушунилиши ва “оқилона муддат” иборасини талкин этишда қарздорнинг ўз зиммасидаги мажбуриятни бажариш учун реал имкониятларга эга ёки эга эмаслиги ҳолати ҳам ҳисобга олиниши лозимлиги асосли келтирилган². Бунда инobatга олиниши лозим бўлган ҳолатлар тариқасида қарздорнинг бетоблиги, вазиятнинг қарздор учун нохуш бўлиши ўринли вазиятлардир. Муаллифнинг фикрига қўшилган ҳолда “оқилона муддат” ибораси мажбуриятдаги тарафлар учун ҳалоллик, оқиллик ва адолат мезонларига мувофиқ татбиқ этилишини такозо этади.

Оқилоналик хусусида билдирилган мазкур фикр ва мулоҳазалар ушбу тамойил мазмунини ҳар томонлама очиб беришга ҳаракат қилади ва уларнинг ҳар бири ўзига хос мантикий асосга эга. Фикри-мизча, оқилоналик фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларига берилган имконият эмас, балки амал қилиниши лозим бўлган ҳолат ва қоида сифатида намоён бўлади.

Юридик шахсларга келганда, ҳуқуқ лаёқатлилиги оқилоналик презумпцияси ҳисобланиши юридик шахс номидан ҳаракат қилувчи шахсларга тааллуқлидир. ЎзР ФКннг 44-моддаси 1-қисмига биноан, юридик шахс ўз органлари орқали фуқаролик ҳуқуқларига эга бўлади ва фуқаролик бурчларини ўз зиммасига олади. Бу ўринда юридик шахснинг таъсис ҳужжатларига мувофиқ юридик шахс номидан иш олиб борадиган шахс ўз вакили бўлган юридик шахс манфаатлари йўлида ҳалол ва оқилона иш олиб бориши кераклиги қонунда тўғридан-тўғри кўрсатиб қўйилган. Демак, кўрсатилган шахсларнинг нооқилона ҳаракати юридик шахснинг ҳаракати ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди. Юридик шахснинг оқилона ҳаракатига оид талаблар фуқаролик ҳуқуқи субъектларидан ҳисобланган, шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ҳамда уни тасарруф этиш ҳуқуқи ва мажбуриятларига эга бўлган давлатга ҳам жорий этилади ва у судларда ўз органлари орқали иштирок этади.

¹ Ибратова Ф.Б. Фуқаролик-ҳуқуқий муддатларнинг аҳамияти, моҳияти ва муаммолари. Юрид.фан.номз.... дисс. - Тошкент, 2007.-87 б.

² Ибратова Ф.Б. Фуқаролик-ҳуқуқий муддатларнинг аҳамияти, моҳияти ва муаммолари. Юрид.фан.номз.... автореферат. - Тошкент, 2008.-7 б.

Айрим олимлар оқилоналикни фуқаролик ҳуқуқининг тамойили деб ҳисоблашади¹. В.А.Белов таъбири билан айтганда, фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш ва ҳимоя қилиш чегараси ҳақидаги таълимот бир неча принципларга асосланади. Улар ичида субъектив фуқаролик ҳуқуқлари ҳалоллик, оқилоналик ва адолатлилик тамойилларига риоя қилган ҳолда қўлга киритилиши, амалга оширилиши, ҳимоя қилиниши ва тугатилиши лозимлиги ҳақидаги талаб марказий ўринни эгаллайди. Ҳуқуқий мажбуриятлар ҳам ушбу тамойилларни ҳисобга олган ҳолда юклатилиши, бажарилиши, ҳимоя қилиниши ва тугатилиши лозим.

ФКнинг 9-моддаси 3-қисмида оқилоналик тамойили презумпция шаклида мустаҳкамланган. Унга мувофиқ, ҳуқуқни амалга ошираётганда йўл қўйилган нооқилоналик, ноҳалолликни уни даъво қилаётган шахс томонидан исботланиши лозим. Фуқаролик ҳуқуқидаги оқилоналик тамойилни қонуний презумпциялар қаторига киритиш лозим, чунки у қонуннинг ўзида мустаҳкамлаб қўйилган, шунингдек уни рад қилинувчи презумпциялар қаторига киритиш лозим, чунки фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг муомаласи у рад қилинмагунча оқилона, деб қаралади. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, ҳуқуқий муносабат иштирокчисининг нооқилона муомаласини ҳаракат қилаётган шахс исботлашга мажбур эмас, балки, ҳуқуқий муносабатда унга қарши турган, биринчисининг муомаласида ўз ҳуқуқини амалга оширишга тўсқинлик бор деб ўйлаган ва унинг муомаласини ноодилона, деб баҳоловчи субъект исботлаши лозим.

О.А.Погапованнинг фикрича, айрим принциплар шунчаки қонунчилик тузилишига кўра, чегара хусусиятини олган. Бироқ кўриб чиқиладиган ҳолатда принциплар бутунлай “йўқолади” ва уларнинг ўрнида чегаралар пайдо бўлади, деб айтса бўлмайди. Аксинча, принципларни мазмун деб, чегараларни эса, шакл деб қараш лозим².

А.А.Аксенчук ушбу масала устида мушоҳада юритиб, “оқилоналик принципининг ўзига хос хусусияти шундаки, у барча фуқаролик ҳуқуқларига татбиқ этилмайди, балки, фақат қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳоллардагина татбиқ этилади ва фақат ҳуқуқ бе-

¹ Белов В.А. Добросовестность, разумность и справедливость как принципы гражданского права // Законодательство. - 1998. - № 8. - С. 49-52.; Комментарий к Семейному кодексу Российской Федерации / Под ред. Л.М. Пчелищевой. - М., 2003. - С. 32-33.; Ключков А.А. Стандартные (общие) условия договоров в коммерческом обороте: правовое регулирование в России и зарубежных странах. Дисс...к.ю.н. - М., 2000. - 141 с.; Словарь гражданского права / Под ред. В.В. Залесского. - М, 1998. - 58 с.; Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. - М, 1999. - 170 с.

² Попова О.А. Принципы гражданского права. Дисс... к.ю.н. - Ульяновск, 2002. - С. 81-82.

рилган шахсина ўз ҳуқуқини қандай тарзда оқиланами ёки аксинча амалга оширишни ҳал қилиши мумкин”¹, деб ёзади.

Фикримизча, факат қонунда кўрсатилган ҳолларда, яъни қонун фуқаролик ҳуқуқларини бу ҳуқуқлар оқилона амалга оширилганлиги ҳолатидан келиб чиқиб ҳимоя қилишда оқилоналик тамойилининг қўлланилишини тақозо этиши ҳақида, у тўғри тўхтамга келган. Унинг назарида, фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ҳаракатларининг оқилоналик презумпциясини, фуқаролик ҳуқуқий муносабат субъектларига ўзларига тегишли субъектив фуқаролик ҳуқуқларини оқилона норма тариқасида белгилаб қўйилган оқилоналик талабидан фарқлаш лозим. Қонунда махсус кўрсатилган ҳолларда ҳуқуқни суиистеъмол қилишга йўл қўйилмаслиги ҳақидаги умумий қоида қўлланилмасдан, балки фуқаролик-ҳуқуқий муносабат субъектлари ҳаракатининг оқилоналик презумпцияси татбиқ этилиши лозим. Субъектлар эса, ҳамиша оқилона ҳаракат қилишлари даркор. Шу ўринда, ФКнинг 5-моддаси 2-қисмидаги “оқиллик” сўзини “оқилоналик” деб ўзгартиш мақсадга мувофиқ бўлади, шунда сўз ўз моҳиятини топган бўлади ва ушбу Кодекснинг 9,45,329, ЎЗР Оила кодексининг 7, ФПКнинг 114-115-моддаларида қўлланилган оқилоналик сўзига монанд бўлар эди.

3.6. Фуқаролик ҳуқуқида ҳалоллик тамойили

Ўзбекистон қонунчилигида ҳалоллик тамойили кейинги пайтларда фаол ишлатила бошланди. Фуқаролик кодексининг 5-моддаси 2-қисми, 9-моддаси 3-қисми, 45-моддаси 3-қисми, 187-моддаси 1-қисми, 584-моддаси 2-қисмида “ҳалол” ва “ҳалоллик” атамалари қўлланган бўлса, ҳалоллик ва “гирромликнинг” ўзига хос ифодалари-инсофли эгалловчи (229-м) ва инсофсиз эгалловчи тўғрисидаги (230-м) нормалар ҳам ФКда ўз ифодасини топган.

Ҳалоллик тамойили фуқаролик ҳуқуқи соҳасига дахлдор бошқа норматив ҳужжатларида ҳам белгилаб қўйилган. Хусусан, ЎЗР “Товар бозорларида рақобат ва монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида”ги, “Қимматли қоғозлар бозори тўғрисида”ги, “Банкротлик тўғрисида”ги Қонунларда ҳам ҳалоллик тамойили ўз ифодасини топган. Бирок, фуқаролик қонунчилигида ҳалоллик тамойилининг тез-тез ишлатилишига қарамасдан қонун чиқарувчи томонидан унинг мазму-

¹ Аксенчук А.А. Принцип разумности в современном гражданском праве. Научные труды. Российская академия юридических наук. Вып. 4. В 3-х т. Т. 1. - М., 2004. - 200 с.

ни очиб берилмаган ва ундан фойдаланиш мезонлари ишлаб чиқилмаган.

Цивилист олимлар “ҳалоллик”ни қонун чиқарувчи томонидан тушунтирилмаган турли хил предметлар, кўринишлар, ҳаракатлар, жараёнларнинг умумий белгиларини ва алоқасини, хусусиятини, сифатини белгиловчи ҳуқуқ нормасида ифодаланган баҳо берувчи тушунчалар каторига киритади, бундан мақсад, ҳуқуқни қўллаш жараёнида унга баҳо бериш йўли билан аниқлик киритилади ва ундаги умумийликдан келиб чиқиб, ижтимоий муносабатларни ўзига хос тарзда тартибга солишга имконият беради¹.

Ҳалоллик тамойили мураккаб ахлоқий-ҳуқуқий ҳодиса тариқасида бир қатор кўринишларда: шахснинг жамиятдаги ҳақиқий ўрнини белгиловчи сезим тариқасида аниқланади; ғоя тариқасида маълум бўлади; кўпинча умумҳуқуқий тамойил сифатидаги баҳо берувчи тушунча тариқасида қаралади.

Ҳуқуқнинг умумий тамойили сифатида ҳалоллик тамойили тенглаштириб ҳамда тақсимлаб турадиган хусусиятларга эга. Ҳалоллик тамойили тарафлар ўртасида келишувни тақозо қилади, чунки бир томондан фуқароларнинг қонун олдида ва ҳуқуқни қўлловчи органлар олдида тенглигини талаб қилади, иккинчи томондан ҳуқуқий муносабат субъектларининг ҳаракатлари, қилмишларига мос ҳуқуқий талабларни ҳар бир ҳолат бўйича алоҳида қўллашни талаб этади.

Баҳо берувчи-меъёрий хусусиятга эга бўлган ҳалоллик тамойили фуқаролик ҳуқуқига сингдирилган ҳамда ҳуқуқ ва мажбуриятларда, рағбатлантириш ва жавобгарлик чораларида мужассамлашади. Ҳуқуқнинг, шу жумладан фуқаролик ҳуқуқининг қиймати шундан иборатки, чунки у ҳалоллик ғоясини ўзида ифодалайди, унинг мустаҳкамланиши ва ҳимояланишининг воситаси бўлиб хизмат қилади.

Фуқаролик ҳуқуқида ҳалоллик тамойилининг татбиқ этилиши тегишли муносабат иштирокчиларининг ўзаро, қонун олдида ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар олдида тенглигини, уларга берилган ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг мутаносиблигини таъминлашга, ҳуқуқбузарнинг шахсий хусусиятлари ва содир этилган қилмишнинг хусусиятини ҳисобга олган ҳолда фуқаровий-ҳуқуқий чораларни ҳар бир ҳолатга алоҳида қўллашга, фуқаролик процессида татбиқ қилинадиган моддий фуқаролик ҳуқуқи ва ахлоқ меъёрларининг биргаликда тўғри ишлатилишига хизмат қилади.

---

208 Кашанина Т.В. Роль оценочных понятий в правовом регулировании. Применение советского права. Сб. уч. труд. Свердловск, 1974. Вып. 30. -С. 125.

Фуқаролик ҳуқуқида ҳалоллик тамойилини инсонларнинг ўзаро фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари ва фуқаровий айланишдаги субъектнинг муомаласига баҳо берувчи асос тариқасида қараш мумкин. Ҳалоллик фуқаролик-ҳуқуқий меъёрларга сингдирилган. Фуқаролик ҳуқуқида ҳалоллик фуқаровий-ҳуқуқий муносабатлар субъектининг жавобгарлик даражаси ушбу шахс томонидан фуқаровий-ҳуқуқий меъёрлари талабларини аниқ бажаргандаги ҳаракати ёки ҳаракатсизлигига монанд келганида мавжуд бўлади.

Ҳалоллик субъектив маънода айбсиз адашиш, яъни субъект ўз ҳаракатининг қонунга ҳилофлигини билмаслиги деб қаралади. Ҳалоллик объектив маънода субъектлар ўртасидаги муносабатларнинг тенглигини таъминлашга эришишга қаратилган фуқаролик ҳуқуқининг тамойили ҳисобланади. Фуқаролик ҳуқуқининг ҳалоллик тамойили мазмунига ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини қўлга киритувчи ва амалга оширувчи субъект томонидан фуқаровий айланишнинг бошқа иштирокчиларининг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳақида лозим даражада ғамхўрлик қилиниши қиради. Фуқаролик-ҳуқуқий битим иштирокчиларининг ҳаракатини баҳоловчи омил сифатида қатнашиши ҳалоллик тамойилининг муҳим вазифаларидан ҳисобланади.

“Ҳалоллик” баҳо берувчи тушунчасининг қонунда қўлланилиши ҳам ижобий ва ҳам салбий томонларга эга. Айрим олимларнинг фикрича, ҳалоллик тамойили бир томондан муносабатларни аниқ белгилашда, у ёки бу сабабларга кўра, қийинчилик туғилган ҳолларда қонун чиқарувчи томонидан қўлланиладиган усул ҳисобланади. Қонун чиқарувчига бундай ҳолларда била туриб умумий ноаниқ шаклда ўз фикрини билдириш ва бундай “муҳал” бўшлиқни тўлдиришни суднинг эркин ихтиёрига бериш осонроқ¹. Бундан ташқари баҳо берувчи тушунча ўз мазмунига кўра, жуда чуқур маънога эга, ҳаракатдаги қонунчиликка маълум мослашувчанликни (эгилювчанликни) беради, фуқароларнинг ва давлат органларининг ҳар бир қадамини “боғлаб” қўйиши мумкин бўлган, оқибатда уларнинг ҳаётда кечаётган жараёнларга фаол таъсир кўрсатишга қодир бўлмай қолишига олиб келиши мумкин бўлган, ижтимоий муносабатларни ортиқча тартибга солишни истисно этади.

Баҳо берувчи тушунчаларнинг ўзига ҳослигини ҳисобга олган ҳолда, кўпчилик цивилистлар “ҳалоллик”нинг таърифини ишлаб чиқишнинг мумкин эмаслигига эътибор қаратади. Масалан, К.И. Скловский ҳалолликни моҳиятан ва амалда ҳамма вақт ҳам тўғри ке-

¹ Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. М, 1998. -С. 90.

лавермаслиги сабабли, ошкора у ёқда турсин, ҳатто доктринал тарзда аниқлаб бўлмайди, деб ҳисобласа. В.В. Витрянский на Кодексда ва на бирор - бир федераль қонунда ҳалоллик тушунчасига қандайдир ёндошишинг, кўламини аниқлашинг бундай олганда мумкин эмаслигини таъкидлайди¹.

Фанда бунинг акси ўлароқ, баҳо берувчи салбий ҳолатларни аниқлашга асосланган қарашлар ҳам мавжуд. Л.В. Волосатованинг фикрича, баҳо берувчи тушунчанинг қўлланилиши суд амалиётида бирхилликнинг бўлмаслигига олиб келади, шу сабабли, улардан фойдаланиш асосларини белгилаб олиш зарур².

С.С. Безрукованинг фикрига кўра, қонун матнида баҳо берувчи терминларга тушунча бериш, шунингдек, уларнинг мазмунига кирувчи ҳолатларнинг тахминий рўйхатини келтириш баҳо берувчи тушунчаларни қулай ҳолда татбиқ қилиш кафолати бўлиб хизмат қилади. Қонуннинг бевосита ўзида айрим баҳо берувчи терминларга (ҳатто, тахминий бўлса-да), шунингдек, уларни татбиқ қилиш асосларига изоҳ бериш уларни қўллашнинг бир хиллигини таъминлайди ва ҳуқуқни қўллашдаги кўплаб хатолардан сақланишга олиб келади³. В.И. Емельянов⁴, А.А. Малиновскийлар⁵ ҳам шундай фикрдалар.

Фикримизча, ҳалолликка тўла-тўқис таъриф бериш, албатта, мумкин эмас. В.Е. Жеребкин адолатли айтганидай, бу тушунча очиқ тузилишга эга, унинг барча белгиларини билиб бўлмаслик шундан, бу белгиларга донмо яна бошқа белгини қўшиш мумкин бўлади⁶. Шунинг билан бирга, ушбу хулоса кўриб чиқиладиган тушунчанинг моҳиятини ўрганиш, унинг асосларини ишлаб чиқиш заруратини инкор этмайди. “Ҳалоллик”нинг, қайсиқим уларга қараб, у тўғрида фикр юритишга мумкин бўладиган белгиларини, шунингдек, ундан фойдаланишнинг тахминий асосларини аниқлаш, қонунни татбиқ қилишни осонлаштиради, ҳуқуқни қўллашдаги кўплаб хатоларни содир этишдан сақланишга олиб келади, деган фикрдамиз.

Собиқ шўро иттифоқи даврида фанда гражданлик ҳуқуқини амалга ошириш ва мажбуриятларини бажариш гражданлик ҳуқуқининг принципи ҳисобланади, деган фикр устун турар эди⁷. Ушбу

¹ Витрянский В.В. Гражданский кодекс и суд // Вестник ВАС РФ. 1997. № 7. - С. 132.

² См.: Волосатова Л.В. Указ. соч. - С. 28-30.

³ См.: Безруков С.С. Оценочные понятия и термины в уголовно-процессуальном законодательстве. Дисс.к.ю.н. Омск, 2001. С. 199.

⁴ Емельянов В.И. Разумность, добросовестность, не злоупотребление гражданскими правами. М., 2002. - С. 55.

⁵ Малиновский А.А. Злоупотребление правом. М., 2002. - С. 87.

⁶ Жеребкин В.Е. Логический анализ понятий права. Киев. 1976. - С. 138.

⁷ См. напр.: Свердлов Г.А. Принципы советского гражданского права. Красноярск. 1985; Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. М., 1972 и др.

қарашларни ҳозирги кундаги кўпчилик олимлар ҳам маъқуллашади. А.А. Чукреевнинг фикрича, гражданлик ҳуқуқини амалга ошириш ва мажбуриятларини бажариш гражданлик ҳуқуқининг принципи ҳисобланади: бу фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг ўз ҳуқуқларини амалга оширишида, ўз манфаатларини рўёбга чиқаришида, ўз мажбуриятларини бажаришида бошқа иштирокчиларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларига риоя қилиш тўғрисида ғамхўрлик қилишлари вазифасидир. Демак, нопоклик (виждонсизлик) бу-фуқаролик ҳуқуқий муносабат субъектларида ўз ҳуқуқларидан фойдаланишида, қонуний манфаатларини амалга оширишида, мажбуриятларини бажаришида мулквий муносабатнинг бошқа иштирокчиларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларининг бажарилиши юзасидан керакли ғамхўрликнинг йўқлигидир. Шу муносабат билан **ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга оширишда соф виждонлилик тамойилини асосий тамойиллар қаторига киритиш мақсадга мувофиқ бўлади**¹.

Айтиш мумкинки, ҳалоллик одолатлик принципининг асосий ташкил қилувчиларидан ҳисобланади, шунингдек, у ҳуқуқ принципига ҳам тааллуқли, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатларини ўхшашлик бўйича қўллаш ФКнинг 6-моддаси 2-қисмида фуқаролик қонун ҳужжатлари негизлари қаторига қўйилган.

Юридик луғат муаллифларининг фикрига кўра, ҳалоллик, оқилоналик ва адолатлик фуқаролик ҳуқуқининг умумий тамойиллари ҳисобланади ва қонунчиликдаги бўшлиқларни тўлдиришда қўлланилади².

В.С.Ем ҳалоллик тамойилига фуқаролик ҳуқуқида презумпция принципи ҳисобланади, деб аниқроқ ном берган, деб ҳисоблаймиз³. ФКнинг 9-моддаси 2-қисмида ҳалоллик тамойили презумпция тариқасида белгиланган. Унга кўра, ҳуқуқни амалга оширётганда виждонсизликга, нооқилоналикга йўл қўйилганда, уни тасдиқлаётган шахс исботлаб бериши керак. Нооқилоналик исботланмагунга қадар, суд ҳуқуқ субъектини ҳалол ва унинг ҳаракатини оқилона деб ҳисоблайди.

Ҳозирги вақтда В.А. Белов, Е.В. Богданов, Т.В. Дроздова, В.И. Емельянов, К.И. Скловский, Л.В. Щенникова ва бошқа олимлар ҳалоллик тамойилига катта эътибор бермоқдалар. Шундай бўлса-да,

¹ Пиляева В.В. Гражданское и торговое право Японии в юридических конструкциях, понятиях, схемах и таблицах. Москва, 2001.-С.16-17.

² Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. М., 1999. -С. 170.

³ Гражданское право. Учеб. / Под ред. Е.А. Суханова. В 2 т. М., 2002. Т. 1. -С. 386;

ушбу кўриб чиқиладиган тамойил назарий-амалий жиҳатдан энг аввало ушбу тамойилнинг моҳиятига, уни татбиқ қилишга ва ундан фойдаланишга оид ечимини кутаётган масалаларни ҳал қилишлик учун янада атрофлича ўрганишни талаб қилади.

Фикримизча, ҳалоллик жумладан фуқаролик ҳуқуқида ҳам икки маънода, ҳуқуқни қўллаш механизмдаги ўрнига боғлиқлигига кўра объектив ва субъектив маънода тушунилиши мумкин, деган муаллифларнинг фикри билан келишиш маъқул бўлади. Субъектив маънода ҳалоллик айбсиз янглишиш (субъектнинг ўз ҳаракатининг қонунга хилофлигини билмаслиги) деб қаралади. Объектив маънода ҳалоллик субъектлари ҳаракатларининг ҳуқуқ принципи сифатида объектив ўлчов кўлами ҳисобланади¹.

М.В. Аверьянованинг фикрлашича, ҳалоллик объектив ва субъектив элементлар бирлигини ўзида намаён қилади. Унинг фикрича шахс ҳаракатининг субъектив томони унинг тарафидан содир этилаётган ҳаракатларда қасднинг ёки эҳтиётсизликнинг мавжуд эмаслиги билан тавсифланади, объектив томондан эса, битим тузишга ҳуқуқ лаёқатли контрагентни унга хос тегишлича ғамхўрлик ва эҳтиёткорлик билан аниқлаш учун барча керакли чораларни кўрганлигида кўринади.²

Шундай қилиб, ҳалоллик муайян ҳуқуқий муносабатларда авваламбор, субъектни (ички психологик жараёни) тавсифлайди, унинг ҳаракатларини (хулқини) эмас. Ушбу хулосанинг тўғрилигини фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан кўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шартлигини, фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари иштирокчиларининг ҳалол ҳаракат қилиши зарурлигини назарда тутган ФКнинг 9-моддаси 3-банди ҳам тасдиқлаб турибди. Агарда нормалар ҳаракатларга нисбатан ҳалолликни қўлласса, масалан, тарафларнинг инсофсизлиги (ФКнинг 104-моддаси), ҳалол эгаллик қилиш (ФКнинг 187-моддаси) ва бошқа, бундай ҳолларда ҳам ҳалоллик тамойили ҳақида гап боради.

Демак, ҳалоллик тамойили бу - ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини қўлга киритган ва уни амалга ошираётган субъект фуқаролик ҳуқуқий муносабатнинг бошқа иштирокчиларининг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан кўриқланадиган манфаатлари ҳақида тегишлича ғамхўрлик

¹ См. напр.: Новицкий И.Б. Принцип доброй совести в проекте обязательственного права // Вестник гражданского права. 1916. № 6. -С. 56-57; Дроздова Т.В. Добросовестность в российском гражданском праве: Дис. ... канд. юрид. наук. Иркутск, 2004. -С. 49-55.

² Аверьянова М.В. Защита добросовестного приобретателя в российском гражданском праве. Автореф. дисс.к.ю.н. М, 2001. -С. 24.

қилишдир. Ушбу тамойилнинг қўлланилишини асосан кўп томонли шартномаларда кўриш мумкин, томонлар бир-бирининг манфаатларини ҳисобга олишлари лозим бўлади. Бундан кўриниб турибдики, ушбу тамойил шартнома эркинлигини қайси бир маънода чеклаб туради.

Бир сўз билан айтганда, ҳалоллик фуқаролик ҳуқуқининг муносабат иштирокчилари ўртасида тенгликни таъминлашга қаратилган тамойил ҳисобланади. Тамойилнинг моҳияти фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошираётган субъект фуқаролик ҳуқуқий муносабатнинг бошқа иштирокчиларининг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳақида лозим даражада ғамхўрлик қилишдан иборат бўлади. Бу тамойил асосан, кўп тарафли муносабатларни тартибга солишда кўринади. Унинг амал қилишини кўпинча фуқаролик ҳуқуқий битимлар тузилаётганда тарафларнинг ҳаракатини баҳолашчи мезон тариқасида кўриш мумкин. Шунингдек ҳалоллик тамойилини фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг мазмун-моҳиятини аниқлаб берувчи ҳуқуқ манбаларидан бири,- деб ҳам қараш мумкин бўлади.

Илмий адабиётда фуқаролик ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳалолликнинг мезонлари ҳақидаги масала мулоҳазали бўлиб қолмоқда.

Л.А. Зеленская қуйидаги мезонни таклиф қилган, унга кўра, субъект ҳақиқий ҳолатни билмайди, оқибатда нотўғрилиқни англаш мавжуд бўлмаганидек, ўзининг тўғрилиги ҳақида адашиш пайдо бўлади, шахсда ҳеч қандай қонунга хилофлик содир қилмаётганлигига ишонч пайдо қилади¹.

Субъектнинг ҳалоллигини аниқлаш мезони ҳақида Т.В. Дроздова энг тўғри хулосага келган деб ҳисоблаймиз. Унинг фикрига кўра, биринчидан, фуқаролик ҳуқуқий муносабатнинг бошқа иштирокчилари ҳуқуқларини бузганликнинг мавжудлиги объектив мезон ҳисобланади.

Иккинчидан, ҳолатлар тўғрисида субъектнинг билмаслиги ёки янглишиши, қайсиқим оқибатда субъектив ҳуқуқларнинг бузилишига олиб келади, бу эса субъектив мезон ҳисобланади. Масалан, субъект мулкни сотишга ваколатли бўлмаган шахсдан сотиб олганлигини билмайди ва ушбу мулкнинг қонуний эгасининг ҳуқуқини бузади ёки бошқа тараф вақилининг битим тузиш бўйича ҳуқуқи йўқлигини билмасдан битимни тузади ва шу билан вақил қилган тарафнинг

¹ Зеленская Л.А. Институт приобретательской давности в гражданском праве. Автореф. дисс. к.ю.н.М., -С. 19.

манфаатларини бузади. Натижада, шахс ҳалол бўлатуриб, ҳуқуқнинг бошқа ишгирокчилари ҳуқуқини бузади.

Ҳаракатдаги қонунчилик ҳалол адашган тараф учун ноқонуний битимлар бўйича ҳар хил оқибатларни кўзда тутади. Бундай битимларга ФКнинг 117, 118, 119, 120, 121, 126 ва бошқа моддаларида белгиланган ноқонуний битимларни киритиш мумкин. Ушбу келтирилган моддалар бўйича тузилган битимлар ноқонуний деб топилади. Бундан ташқари, мулкни ҳалол олиш, яъни битим иккита ҳалол сотиб олувчи томонидан олинганда, унга ноқонуний битимлар тўғрисидаги нормани қўллаш мумкин эмас, бундай ҳолда, қонуний эгасининг ҳуқуқини фақат индикация ёрдамида ҳимоялаш мумкин. Бунга мисол қилиб, мулк муомалага лаёқатсиз фуқародан сотиб олинган, кейин эса, бошқа ҳалол шахсга сотилганлигини келтириш мумкин.

Учинчидан, субъектнинг айби йўқлиги, яъни қайси бир ҳолат тўғрисида янглишиш бу - субъектив мезон ҳисобланади. В.И. Емельяновнинг фикрига кўра, ҳалол шахс бошқа шахсга зиён келтириш мақсадисиз ҳаракат қилади, шунингдек, келтириш мумкин бўлган зиёнга нисбатан энгил ўйламайди, эҳтиётсизликка йўл қўймайди. Натижада, ҳалолликнинг белгиси айбсизликнинг белгисига мос келади¹. Е.А. Богдановнинг фикрича, ҳалоллик субъектлар ҳаракатининг субъектив томони ҳисобланади, қачонки улар тегишли мулкка нисбатан учинчи шахсларнинг ҳуқуқи борлигини билмайди ва билиши ҳам мумкин эмас². Ноҳалоллик касд бўлганда ҳам, эҳтиётсизликда ҳам бўлиши мумкин. Айб шакли суд томонидан баҳсларни ҳал қилишда эътиборга олинади. Бу ерда айтиш жонзки, ноҳалол эғалик қилувчи деб, эғалик қилиниши ноқонуний эканлигини билиши лозим бўлган шахс ҳисобланади. Агарда, мол-мулк уни бошқа шахсга бериш ҳуқуқига эга бўлмаган шахсдан ҳақ тўлаб олинган бўлса, олувчи буни билмаган ва билиши ҳам мумкин бўлмаган тақдирда, ҳалол (инсофли) эғалловчи ҳисобланади (ФКнинг 229-модда 1-б). Бу ўринда объектив томондан ноқонунийликни, субъектив томондан ҳалоллик (инсофлик)ни кўриш мумкин. Шунини таъкидлаш керакки, бу келтирилган ҳолат кўриб чиқиладиган тамойилга зид ҳисобланади. Ҳуқуқий оқибат мулкнинг эгаси томонидан уни бошқа шахснинг қонунсиз эғалигидан талаб қилиб олиш (виндикация) ҳисобланади, агарда, уни олувчи ҳалол (инсофли) бўлса, бундай даъво агарда мулк йўқотилган ёки ўғирланган бўлса, берилиши мумкин. Агарда мол-мулк уни бошқа

¹ Емельянов В.И. Разумность, добросовестность, не злоупотребление гражданскими правами. - С. 99.

² Богданов Е. Категория «добросовестности» в гражданском праве // Российская юстиция. 1999. №9. -С. 12.

шахсга бериш ҳуқукига эга бўлмаган шахсдан ҳақ тўламасдан олинган бўлса, мулкдор мол-мулкни барча ҳолларда ҳам талаб қилиб олишга ҳақли (ФКнинг 229-моддаси 3-б). Ижтимоий муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқий соҳада тартибга солишдаги ҳар қандай мамлакатнинг сиёсати, ушбу муносабат иштирокчиларининг қонунга оғишмай амал қилишларига, ўз ҳаракатлариши қонунга мувофиқ олиб боришларига, яъни қонуний ҳаракат қилишлари лозимлигига қаратилган бўлади. Шунини айтиш жойизки, бугунги бозор муносабатлари шароитида қонунга мувофиқ ҳаракатлар билан ноқонуний ҳаракатлар ўртасидаги чегаралар ўзгарувчан бўлиб турган бир пайтда, уларни фарқлашнинг аниқ мезонларини белгилаб олишнинг зарурати туғилмоқда. Бу ўринда субъектив ҳуқуқни суиистеъмол қилишнинг табиати ўрганиш муҳим ўрин қасб этишини кўришимиз мумкин. Фуқаролик кодексининг фуқаролик ҳуқуқини амалга оширишга бағишланган моддасига ҳалоллик ва оқилоналикнинг киритилиши ҳам қонун чиқарувчи томонидан ҳалоллик ва оқилоналикни фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш чегаралари каторига киритилганлигидан далолат беради (ФКнинг 9-м.). Шунини айтиш мумкинки, ҳар қандай субъектив ҳуқуқ ўз чегарасига эга бўлиши муқаррар ва у чексиз бўлиши ҳам мумкин эмас. Демак, бундан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, ҳар қандай шахс ўз фуқаролик ҳуқуқларини фақат шундай шарт билан амалга ошириши мумкинки, яъни у ўз ҳуқуқини амалга ошираётганда бошқаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига путур етказмаслиги керак. Бу ўринда, Т.В. Дроздова ҳалоллик тамойилини фуқаролик ҳуқуқини амалга ошириш чегараси, ҳуқуқни суиистеъмол қилишнинг мавжудлигини аниқловчи мезон эканлиги ҳақида фикр билдирганида қанчалик ҳақ эканлигини таъкидлаш ўринли бўлади. Ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, ҳалоллик тамойили тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларининг адолатли чегарасини белгилаб беради ва бу чегараларга риоя қилмаслик эса ҳалоллик тамойилини бузишга ва ҳуқуқни суиистеъмол қилишга олиб келади. Бир сўз билан айтганда бу тамойил ижтимоий муносабатнинг барча иштирокчилари зиммасига мақсадларига эришиш барасида ўз субъектив ҳуқуқларидан шундай фойдаланишни юклайдики, унда муносабатнинг бошқа иштирокчиларининг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларига зарар етказилмаган бўлиши керак. Ҳалоллик тамойили фуқаролик муносабатлари иштирокчиларининг ўзаро ҳуқуқлари орасидаги чегарани ўрнатади¹. Хулоса қилиб айтганда, ҳалоллик субъектив маънода айбсиз ада-

¹ Дроздова Т.В. Указ. соч. -С. 109.

шишда, яъни, субъектнинг ўз ҳаракатининг ноқонуний эканлигини билмаслигида деб қаралади. Ҳалоллик объектив маънода эса муносабат субъектлари манфаатлари тенглигини таъминлашга қаратилган фуқаролик ҳуқуқининг тамойили ҳисобланади. Шу билан бирга ҳалолликни аниқлашда субъектларнинг инсонфилик асосидаги хатти-ҳаракатлари ҳам ҳисобга олиниши лозим. Инсофлилик ва ҳалоллик ўзаро уйғун бўлиб, шахс хатти-ҳаракатларидаги адолат ва оқиллик мезонларга асосланади. Юқорида келтирганимиздек, ҳалоллик тамойилининг моҳиятида ўз ҳуқуқини амалга ошираётган субъектнинг фуқаролик муносабатнинг бошқа иштирокчиларининг қонуний ҳуқуқ ва манфаатлари устидан ҳам керакли ғамхўрликни амалга ошириш вазифаси ётади. Ҳалоллик тамойилининг фуқаролик-ҳуқуқий битим иштирокчилари ҳаракатларининг баҳоловчи мезони бўлиб қатнашиши ҳам унинг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади.

Юқорида баён этилганлардан хулоса қилган ҳолда, таъкидлаш лозимки, мулккий муносабатларни тартибга солувчи қонунларнинг муайян умумий қоидаларга, яъни тамойилларга мувофиқ равишда амалда бўлиши, мамлакат иқтисодий ривожланишидаги мулкчилик муносабатларининг тўғри йўлга қўйилганлиги ҳисобланади, фуқаролик ҳуқуқининг умумий тамойиллари тизимида мулккий ҳуқуқларни таъминлашга қаратилган мулкнинг дахлсизлиги, мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилиги, уларни баб-баравар муҳофаза этиш тамойиллари алоҳида таҳлил этилган.

Мулк ҳуқуқининг-мулкнинг дахлсизлиги; ҳар қандай шаклдаги мулкчилик бўлишига руҳсат берилиши; мулкчиликнинг ҳамма шакллари химояси қонун билан кафолатланиши ва уларнинг тенг ривожланишига шароит яратиб берилиши; мулкдор ўз мол-мулкига нисбатан қонунга зид бўлмаган ҳар қандай хатти-ҳаракатларни ўз хоҳишига кўра, содир этишга ҳақлилиги; мулккий ҳуқуқнинг амалга оширилиши атроф муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва давлатнинг ҳуқуқларини бузмаслиги ҳамда қонун билан кўрикланадиган манфаатларига путур етказмаслиги шартлиги; ҳар кимнинг мулкдор бўлишга ҳақлилиги тамойиллари мавжудлигини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Мулкнинг дахлсизлиги тамойилини ҳаётга татбиқ қилишнинг қуйидаги чоралари белгилаб берилади: чеклашлар фақат қонун билан белгилаб қўйилиши лозим; чеклашни қўллаш жамият манфаатларидан келиб чиққан бўлиши керак; мулкдорнинг ҳуқуқи чекланганда унинг мулккий йўқотиши, ўзини лозим даражада тутганда, давлат то-

монидан адолатли тарзда копланиши зарур; чеклаш олдиди барча мулк шакллари тенг; хусусий мулкдан мулкнинг олинганлиги судда баҳслашишга сабаб бўлиши мумкин.

Мулкнинг дахлсизлиги деганда, мулкдорга тегишли мол-мулкни конуний асосларсиз ва суд қарорисиз ҳеч ким олиб қўйишга, мулк ҳуқуқини амалга оширишга тўскинлик қилишга ҳақли эмаслигига ва мулкдорнинг ҳамма вақт ҳам мол-мулкка нисбатан хўжалик ҳукмронлиги амалда бўлишига айтилади.

Мулкнинг дахлсизлиги билан боғлиқ тушунчани қуйидагича талкин қилиш мумкин, яъни суд тартибида ундирувнинг мол-мулкка қаратилиши мулкдорнинг ўз мажбуриятларини бажармаган ва лозим даражада бажармаган ҳолларда амалга оширилади; мажбуриятларни бажармаганлик учун ундирувни мулкдор (қарздор)нинг мол-мулқига қаратиш-мусодара, мулкнинг дахлсизлиги тамойили мутлоқ қатъийликка эга эмаслигини назарда тутати; мулкнинг дахлсизлиги тамойилини чеклаш фақатгина давлат (халқ) ва жамият манфаатлари нуктаи назаридан амалга оширилиши; мулкнинг дахлсизлиги тамойили мулк ҳуқуқининг муддатсизлиги билан чамбарчас боғлиқдир; мулкдорга тегишли мулк ҳуқуқи доимий бўлиб, у мол-мулк ёки ашёнинг натура ҳолида мавжудлигигача давом этади.

Мулк шакллариининг тенглиги ва бир хилда ҳимоя қилиниши тамойилининг қуйидаги хусусиятларини санаб кўрсатиш мумкин: мулк шакллариининг тенглиги ва баб-баравар ҳимоя қилиниши конституциявий норма сифатида ФКда ўз ифодасини топган; улар ўртасидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда умумий даъво муддатининг бир хилда белгиланиши таъминланди; мулкнинг барчасига бир хилдаги ҳуқуқий режим ва тартиб ўрнатилади; мулк хусусий мулк ва оммавий мулк шаклларида бўлади; хусусий мулкка ҳам, оммавий мулкка ҳам бир хилдаги кафолатлар ва ҳуқуқий тартибга солиш механизми қўлланилади; мулкдорга мутлоқ ҳуқуқ бериш ва мулкдорнинг мол-мулки миқдори ва қийматини чегараламаслик билан бирга, унга нисбатан жамиятдаги ахлоқ-одоб қондаларига амал қилиш лозимлигини ва айниқса мол-мулкнинг ҳажми ва миқдорининг ортиб бориши сари ўз ҳаракатларининг оқибати учун кўпроқ масъул бўлишини назарда тутати; ФКда белгиланган норма ҳуқуқий аҳамияти билан бирга, ахлоқий, тарбиявий, инсонпарварлик аҳамиятига ҳам эга.

Фуқаролик ҳуқуқида эғаликни ҳимоя қилиш институти мавжудлигига эътибор қаратиб, эғалик бу - фактик ва ирода аспекти бирлигида мутлақ субъектив ҳуқуқга эғалик қилиш ва моҳиятига кўра,

эгаллик шахснинг ўзига тегишли нарсаларини атрофдагиларнинг эркин таъсирларидан ирода билан химоялашга бўлган муносабати, эгалликни химоя қилиш тартибини асослаш уч хил табиатга эга, уларни табиий - ҳукукий, оммавий-ҳукукий, хусусий-ҳукукийларга бўлиш мумкин.

Эгаллик даъволари бўйича даъво муддатини олти ой қилиб белгилаш мақсадга мувофиқ; эгаллик химоя институтини ҳозирча ЎЗР ФПКнинг 20-1-бобида кўзда тутилган буйруқ тартибида юритиладиган ишлар доирасига киритиш мумкин.

Тадбиркорликни ривожлантиришга йўналтирилган фуқаролик ҳукукий тамойиллари барча хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий фаолиятини маълум бир мақсад сари йўналтиради ва ҳукукий тартибга солиб туради, конунда нимаики тақиқланмаган бўлса, рухсат берилиши тамойили ва фуқаролик ҳуқуқларининг тўсқинликсиз амалга оширилиш тамойили субъектларнинг эркинлиги ва ҳуқуқларининг химояланганлиги тамойиллари билан уйғун ҳисобланади.

Шартномалар эркинлиги тамойили қуйидаги уч кўринишда, яъни: фуқаролар ва юридик шахсларнинг шартнома тузишдаги эркинлигида; тарафларга конун ҳужжатларида кўзда тутилган ёки тутилмаган ҳар қандай шартномаларни тузиш имкониятини беришда; тарафларнинг тузаётган шартнома шартларини эркин танлаш имкониятида ифодаланади.

“Шартнома мажбуриятларини бажаришга доир ҳаракатларда” хошиш-истакка қараганда бурчлилик ва чорасизлик кўпроқ ўрин тутади. Негаки, шартнома юзасидан ўз хошиш-истаги асосида мажбурият олган томон уни бажаришда ўз хошиш-истагига эмас, бурчилигига таянади. Агар барчаси унинг хошиш-истагига қолганда эди, шахс мажбуриятни ўз истагидан келиб чиқиб бажармаслиги ва бунинг учун фуқаролик-ҳукукий жавобгарликка тортилмаслиги керак эди.

Шартномани тузиш эркинлигини қуйидаги икки жиҳатдан талқин этади, яъни, кенг маънода олганда, бу ҳолат шартномалар эркинлиги тамойилининг мазмун ва моҳиятини англатади, айни ҳолатда тузилаётган шартномани ва унинг шартларини танлаш эркинлиги шартномани тузиш эркинлиги сифатида баҳоланиши мумкин, тор маънода шартномани тузиш эркинлиги шартномалар эркинлиги тамойилининг бир қисми ҳисобланади, аммо ушбу ҳолатда ҳам таҳлил этилаётган элемент асосий ва белгиловчилик хусусиятини йўқотмайди.

IV-БОБ. ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ТАМОЙИЛЛАРИНИНГ ТАЪСИР КУЧИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ МУАММОЛАРИ

4.1. Субъектлар тенглигини таъминлашга қаратилган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари

Фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган муносабатлар турли-туман ва хилма-хилдир. Шу жумладан, фуқаролик қонунчилигининг ҳажми ва турлари ҳам кенг эканлиги табиий ҳол сифатида кўрилади.

Фуқаролик ҳуқуқининг тизими, тартибга соладиган муносабатларнинг турлари ва предмети нуқтаи назаридан келиб чиқиб фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини бир неча турларга бўлиш мумкин. Биринчи навбатда, фуқаролик ҳуқуқининг тамойилларини асосий ёки умумий тамойиллар ва махсус тамойилларга бўлиш лозим. Агар асосий ёки умумий тамойиллар фуқаролик ҳуқуқининг барча институтларига, ёрдамчи институтларига ва кичик соҳаларига тааллуқли бўлган тамойиллар ҳисобланса, махсус тамойиллар ҳар бир кичик соҳага, институтга ва кичик институтгагина хос бўлган тамойиллар ҳисобланади. Масалан, фуқаролик ҳуқуқининг умумий тамойиллари жумласига, ФКнинг 1-моддасида белгиланган умумий негизлар: иштирокчиларнинг тенглиги, шартномаларнинг эркинлиги, мулкнинг дахлсизлиги, фуқаролик ҳуқуқларининг тўсқинликсиз амалга оширилиши тамойиллари кирса, махсус тамойиллар жумласига мулк ҳуқуқининг тамойиллари: мулкнинг дахлсизлиги, мулк шаклларининг турли хиллиги, мулкдорнинг ўз мулкига нисбатан қонунда зид бўлмаган ҳар қандай ҳаракатни амалга ошириши, ҳар ким мулкдор бўлиш ҳуқуқига эгалиги; мажбурият ҳуқуқи ва мажбуриятларнинг бажарилиши тамойиллари: мажбуриятни лозим даражада бажариш ва аниқ бажарилиши¹; корпоратив ҳуқуқ тамойиллари: акционерларнинг ҳуқуқлари, барча акционерларга бир хилдаги тенг муносабатда бўлиш, корпорацияни бошқаришда манфаатдор шахснинг ўрни, ахборотларнинг очиқлиги ва шаффофлиги, директорлар кенгашининг мажбуриятлари²; интеллектуал мулк ҳуқуқи тамойиллари: интеллектуал мулкнинг дахлсизлиги, муаллиф ҳуқуқларининг муҳофазалан-

¹ Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи.- Т.:Адолат.1996. -146, 202 б.

² Раҳманкулов Х.Р., Гулямов С.С. Корпоративное право. Учебник.- Т.:ТГЮИ.2004.- .23.

ганлиги¹; адвокатлик ҳукукий институтининг асосий тамойиллари: қонун устуворлиги, мустақиллик, адвокатнинг мустақиллиги, касб этикасига ҳамда адвокатлик сири ва қасамёдига қатъий риоя этиш, қонун ҳужжатларида ман қилинмаган усуллар ва воситаларни қўллаш кабилар қиради².

Шу билан бирга, фуқаролик ҳуқуқининг тизимидан келиб чиқиб шартнома ҳуқуқининг тамойиллари (шартномалар эркинлиги, шартномаларнинг дахлсизлигини³, ҳалоллик⁴) ни ёки муайян бир шартнома муносабатларига хос бўлган тамойиллари (масалан, суғурта шартномасига хос бўлган тамойиллар: суғурталовчининг ҳаракатлари ва қарорларининг узвийлиги, ҳалоллик⁵)ни, фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш тамойиллари (ҳалоллик ва оқилоналикда амалга ошириш, реал амалга ошириш, ўзаро ҳамкорлик ва тежамкорликда амалга ошириш⁶) ни ҳам алоҳида кўрсатиб ўтиш мумкин.

Мазкур ҳолатларни ҳисобга олиб фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини макро ва микро тамойилларга ҳам бўлиш мумкин. Бунда макротамойиллар глобал тамойиллар ҳисобланиб, улар барча фуқаролик қонунлари асосига сингдирилганликда ифодаланади, микро тамойилларни фуқаролик ҳуқуқининг муайян институтларининг микро тамойиллари кўринишида кўриш мумкин. Макротамойиллар билан микро тамойилларнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Шунинг билан бирга, айрим тамойиллар ҳам борки улар ҳам макро ва ҳам микро тамойилларга хос бўлади. Масалан, бунга тенглик тамойилини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Биз таклиф қилаётган макро ва микро тамойиллар ҳам умумий ва махсус тамойилларнинг ўзига хос номланиши ҳисобланади. Бундай

¹ Гражданское право. Часть первая. /Под ред. Т.И.Илларионовой, Б.М.Гонгало, В.А.Плетнева (автор этой главы Т.И.Илларионовой).- М.:Норма-Инфра 1998. –С.14.; Насриев П. Личные права автора произведения и их гарантии, их защиты. Автореф. дисс....канд.юр.наук.- Т.:ИфиП АН Рuz.1995. -26 с.; Оқюлов О. Правовой статус интеллектуальной собственности. Автореф. дисс.... докт. юрид. наук.- Т.: 2000.-С.52.; Тошев Б.Н. Законодательные основы и формы защиты авторских прав в Узбекистане.-Т.:АИП ТНК.1999.-С.21.; Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в РФ.- М.: Проспект. 2000. -752 с.; Оқюлов О. Интеллектуал мулк ҳуқуқий мақомининг назарий ва амалий муаммолари.- Т.:2004.- 434 б.

² “Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисида”ги ЎзРнинг 1998 йил 25 декабрдаги Қонунининг 2-моддаси.

³ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая. Общие положения. -М.: Статут.2003. -153 с.; Ершов Ю.Л. Принцип свободы договора и его реализация в гражданском праве РФ. Автореф. дисс....к.ю.н.- Екатеринбург. 2001. –С.24.

⁴ Михайлов С. Принципы добросовестности в договорных правоотношениях.//Хозяйство и право.2004.№6.-С.88-92.

⁵ Дедиков С. Принципы следования решениям и действиям страховщика.// Хозяйство и право.2002.№8.-53с.; Дедиков С. Принцип наивысшей добросовестности – краеугольный камень перестрахования.// Хозяйство и право.2003.№5.-С.35.

⁶ Грибанов В.И. Основные проблемы осуществления и защиты гражданских прав.- М.1970.Изд-во МГУ. Автореф. дисс.... д.ю.н.-С.10; Грибанов В.И.Принципы осуществления гражданских прав.// Вестник МГУ.Сер.11: «Право».1996.№3.

атамаларининг киритилиши натижасида фукаролик хукукининг умумий ва махсус тамойиллари янги мазмунга эга бўлади. Макротамойиллар умумий тамойиллар доирасини кенгайтиришга хизмат қилса, микротамойиллар муайян институтларга ихтисослашган тамойиллар сифатида талкин этилади.

Шу билан бирга, макротамойиллар нафақат умумийлик маъносини балки, фукаролик хукуки соҳаси учун ўта муҳим аҳамиятга эга бўлган қоидаларни, умумий негизларнинг кенгқамровли аҳамиятини очиб бериш маъносида ҳам қўлланилади. Микротамойиллар эса, фукаролик хукукининг ўзига хос мураккаб тизимида амал қилувчи қўплаб тамойилларнинг муайян алоқадорликдаги ҳолатини намоён этади.

Бу ерда яна бир масала ҳақида айтмоқчимиз, макротамойил бу глобал тамойил, умумхукукий тамойил. Микротамойил муайян хукук институтлари соҳасида бўлади. Масалан, шартномалар мажбурияти соҳасида ўзининг муайян тамойиллари бор, мулк хукукининг ўзининг тамойиллари бор. Демак, бу қуйроқ, диапозони торроқ соҳада ишлайдиган тамойиллар. Маълумки, назарияда умумий тамойиллар бор, хусусий тамойиллар бор, тармок тамойиллари бор. Бунинг орасида яна муаллиф томонидан макро ва микротамойиллар таклиф этилган. Бу иктисодиётдан олинган терминология. Иктисодиётда макроиктисодиёт ва микроиктисодиёт бор. Бозор муносабатлари шароитида шу терминларни қўллайдиган бўлсак, фукаролик хукукига нисбатан мазмун тўғрроқ келади.

Таъкидлаш лозимки, хукукий адабиётларда фукаролик хукуки тамойилларининг тизими хусусида яқдил фикрлар билдирилмаган. Баъзи муаллифлар фақатгина давлатнинг фукаролик-хукукий муносабатларга аралашмаслиги (минимал аралашув), иштирокчиларнинг ташаббускорлиги ва диспозитивлиги, мустақил жавобгарлик, хукукларнинг суд орқали ҳимоя қилинишини келтириб ўтишса¹, баъзилари ФКнинг I-моддасида кўзда тутилган фукаролик қонунчилигининг умумий негизларидан келиб чиқиши², айрим муаллифлар эса асосий эътиборни шартномалар эркинлигига, эрк мухториятига ва диспозитивликка қаратишади³.

¹ Кашанина Т.В., Кашанин А.В. Основы российского права. Учебник.-М.:1997, -308 с.

² Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фукаролик хукуки.- Т.:Адолат.1996. -11 б.; Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фукаролик хукукининг предмети, методи ва тамойиллари.- Т.:ТДЮН.2003. -33 б.; Гражданское право. /Под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого.т.1.- М.:2003.Проспект. -С.28.

³ Гражданское право. Общая часть. Учебное пособие. Под.общ.ред. В.А.Витупко. Минск,1998. -С.19.

Айрим муаллифлар эса, фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини санаб ўтиб, кўпчилик мутахассислар томонидан фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойилларидан бири сифатида эътироф этилган бузилган ҳуқуқларнинг тикланиши ва суд томонидан ҳимоя қилинишини фуқаролик ҳуқуқий тамойил сифатида санаб ўтишмайди ва аксинча, фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солинишининг ихтиёрий йўналтирилганлигини фуқаролик-ҳуқуқий тамойил сифатида эътироф этишади¹.

Мазкур ҳолатда, А.Н.Танага фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солинишининг ихтиёрий йўналтирилганлигини фуқаролик-ҳуқуқий тамойил ҳисобланмаслигини, аксинча, бу ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг фуқаролик-ҳуқуқий методи эканлигини эътироф этади².

Фикримизча, бу ўринда А.Н.Танаганинг фикрларига қўшилиш мумкин. Чунки, деярли барча ҳуқуқий адабиётларда ва фуқаролик ҳуқуқи бўйича дарсликларда тартибга солишнинг ихтиёрий йўналтирилганлиги фуқаролик-ҳуқуқий услуби эканлиги таъкидланади. Зеро, бу қоида тамойил сифатида фуқаролик қонунчилигининг нормалари учун бошланғич асос ҳисобланмайди.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари доирасини аниқлашда Ю.Х.Калмыковнинг фикрлари ўринлидир. Унинг фикрича, фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг рўйхатини аниқлашда биринчи навбатда, бу масалада қонунда кўзда тутилган ҳолатга таяниш лозим³.

Бу ўринда Ю.Х.Калмыков фикрларини давом эттириб шуни таъкидлаш лозимки, фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг кўп сонли фуқаролик қонун ҳужжатларида сочиб ташланганлигини ҳисобга олиб, авваламбор, фуқаролик ҳуқуқ соҳасининг барча институтлари учун бирдай аҳамиятга эга бўлган тамойилларни ажратиш кўрсатиш лозим бўлади.

Ижтимоий муносабатларни тартибга солишда фуқаролик ҳуқуқи услубининг ўзига хос жиҳатлари ва фуқаролик ҳуқуқининг предмети, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар доирасининг кенглиги ва фуқаролик ҳуқуқи манбаларининг ҳажми ва миқдори жуда мураккаб эканлигини назарда тутиб, фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини шартли равишда қуйидаги икки гуруҳга ажратиш мумкин:

¹ Гражданское право./ Под. ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого (Автор этой главы Н.Д.Егоров).т.1. М.:2003.Проспект. –С.15.

² Танага А.Н. Принцип свободы договора в гражданском праве России.– Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс.2003. –С. 28.

³ Калмыков Ю.Х. Принципы советского гражданского права.// Правоведение.1980. №3. –С. 74.

1. Субъектлар тенглиги ва эркинлигини мустақкамлашга қаратилган тамойиллар;

2. Мулкий ҳуқуқларни таъминлашга қаратилган тамойиллар.

Субъектлар тенглиги масаласи фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ соҳаси сифатидаги энг асосий хусусияти сифатида баҳоланади. Собик СССР даврида фуқаролик ҳуқуқида субъектлар тенглиги мавжуд эмаслигини таъкидлаб, бу давр қонунчилигида фуқароларнинг ҳуқуқлари тенглиги эътироф этилганлигини айтиб ўтиш жоиз. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини бу тахлит икки гуруҳга бўлиш асосида фуқаролик ҳуқуқининг умумий ва махсус тамойилларини таснифлаш мумкин. Шу маънода, субъектларнинг тенглиги ва эркинлигини таъминлашга қаратилган қуйидаги фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини санаб кўрсатиш мумкин:

а) фуқаролик ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг тенглиги тамойили; б) хусусий ишларга бирор-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслиги тамойили; в) фуқаролик ҳуқуқларининг тўскинликсиз амалга оширилиши тамойили; г) бузилган ҳуқуқлар тикланиши ва уларнинг суд орқали ҳимоя қилиниши тамойили; д) қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса рухсат берилиши тамойили; е) фуқаролик ҳуқуқида диспозитивлик тамойили; ж) шартномалар эркинлиги тамойили; з) фуқаролар (жисмоний шахслар) ва юридик шахслар ўз фуқаролик ҳуқуқларига ўз эрқларига мувофиқ эга бўлиши ва бу ҳуқуқларини ўз манфаатларини кўзлаб амалга ошириши тамойили; и) товар, хизматлар ва молиявий маблағларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида эркин ҳаракатда бўлиши тамойили.

Ушбу тамойилларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида илмий тадқиқотларнинг предмети бўлиши мумкинлигини назарда тутиб, уларни қисқача тавсифлаб ўтамиз.

Фуқаролик кодексининг I-моддасида биринчи бўлиб, келтирилган фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг тенглиги тамойили моҳиятини белгилаш жуда мураккаб масала. Мазкур тамойил ўз мазмунига кўра, умумҳуқуқий тенглик ва фуқаро ва инсоннинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинлиги тенглиги билан уйғунлашади. Мулкий ва у билан боғлиқ шахсий номулкий муносабатларнинг аксарияти бир-бирига боғлиқ бўлмаган, ўзаро тенг тарафлар томонидан тузилади. Ҳеч бир тараф иккинчи тарафни маълум бир ҳаракатни содир этишга мажбурлай олмайди. Улар мустақилдирлар, бир-бирига бўйсунмайди, муносабатга тенг ва мустақил киришишади. Фуқаролик ҳуқуқида биронта субъект бошқа субъектлар олдида

қандайдир бўлмасин афзалликка эга эмас. Ушбу қоида ФКнинг 1-моддаси 1-бандида белгиланган, шунингдек, ФКнинг бошқа моддаларида, масалан: ФКнинг 657-моддаси 1-банди-маиший пудрат; ФКнинг 676-моддаси 1-банди-қурилиш пудрати; ФКнинг 714-моддаси 1-банди-юк ташиш; ФКнинг 876-моддаси 2-банди-омонат сақлаш; ФКнинг 933-моддаси- суғурта ва бошқа ҳолларда белгилаб кўйилган.

Шу ўринда, ФКнинг айрим моддаларига тенглик тамойилини сингдириш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Масалан, ФКнинг 2-моддаси 1-бандиги “шахсий номулкий муносабатларни” деган сўзлардан кейин **“тенгликка асосланган ҳолда”** деган сўзларни қўшиш зарур, чунки шундагина модда моҳияти ёритилган бўлади. Шунингдек, ФКнинг 771-моддасига қуйидаги мазмунда 2-бандни қўшиш таклиф этилади: **“Банк миждознинг пул маблағларидан фойдаланишини бошқаришга, белгилашга ва назорат қилишга, қонунда ёки банк ҳисоб варағи шартномасида кўзда тутилмаган, унинг пул маблағларидан ўз хоҳишига кўра фойдаланишига чекловлар қўйишга ҳақли эмас”**.

Мазкур тамойилнинг келиб чиқишини Рим ҳуқуқида топиш мумкин. Рим ҳуқуқшунослари бу тамойилнинг моҳиятини қуйидаги аниқ “*lex uno ore omnes alloquitur*”(қонун барча билан бир хилда гаплашади) шаклда ифодалашган. Кейинчалик халқлар ҳуқуқи асосида рим хусусий ҳуқуқининг барча озод шахслар учун хусусий ҳуқуқ соҳасида формал тенглик тамойили юзага келди.

Формал тенглик уй эгасининг чекланмаган ҳуқуқий кучини, хусусий мулкдорни сўзсиз тан олиш ва унинг манфаатларини ҳимоя қилишни, отанинг болалар устидан, эрнинг хотин устидан, озод инсоннинг қуллар устидан чексиз ҳукмронлигини истисно этмаган эди. Ўша даврларда мазкур тамойил қатор жиддий изоҳлар, эслатмалар билан чекланилган эди. Шундай бўлса-да, унинг эълон қилинганлигининг ўзи ҳам катта гап эди.

Конституциявий тенглик тамойили Фукаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган муносабат иштирокчиларининг тенглиги тамойилининг асосини ташкил этади. Тенглик тамойили ЎЗР Конституциясининг 18-моддасида мустаҳкамланаган ва унга кўра Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, irqи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар. Бундан кўриниб турибдики, барча инсонлар тенг

яратилганлар, улар маълум ажралмас ҳуқуқлар билан таъминланганлар, булар қаторига яшаш, эркин бўлиш, қонун олдида тенг ҳимояланиш ҳуқуқига эгаллиги киради. Қонун олдида тенг ҳимояланиш ҳуқуқи ҳар қандай демократик жамиятнинг асосини ташкил этади. Бу эса эркин, тенг ҳуқуқли субъектларнинг муносабатларини ифодалайдиган ижтимоий муносабатлар турларининг ўзи билан белгиланади. Фуқаролик ҳуқуқи нормалари бу тенгликни барча мулкий ва шахсий номулкий муносабатларни ўзида акс эттиради ва мустаҳкамлайди. Тенгликка қарама-қарши бўлган ҳокимият ва бўйсунуш услуби фуқаролик қонунчилигидан ташқарида бўлади.¹

Тенглик фуқаролик ҳуқуқи тамойили мулкий муносабатларда субъектларни тенглаштиришга йўналтирилмаган, бунинг имконияти ҳам йўқ. Ушбу тамойилнинг мақсади, фуқаролик муносабатда бир иштирокчининг иккинчисига бўйсинишини истисно этади. Давлат ҳам фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларда уларнинг бошқа иштирокчилари билан баробар асосларда иштирок этади ва ўзининг фуқаролик ҳуқуқий мажбуриятлари бўйича ўз мулки бўлган маблағлари билан жавоб беради (ФКнинг 79-моддаси). Бу ғоя бутун фуқаролик қонунчилигини камраб олади. Олдинги фуқаролик қонунчилигида даъво муддатининг икки хил тури: уч йил фуқаролар иштирок этадиган муносабатларга ва бир йил ташкилотлар ўртасидаги муносабатларга мавжуд бўлган бўлса (ЎзССР ГКнинг 86-моддаси, 1964 й.), ҳозирда ҳаракатда бўлган қонунчиликда эса бу муддат барча субъектларга нисбатан бир хилда, яъни уч йил даъво муддати белгиланган (ФКнинг 150-моддаси). Мулк ҳуқуқи институтида ушбу тамойил олдинги социалистик мулк шаклининг юқори даражада ҳимоя қилиниши белгилаган фуқаролик қонунчилигидан тубдан фарқ қилади. Шу ўринда ФКнинг мулк ҳуқуқининг субъектлари тўғрисидаги 168-моддасига, “Барча субъектларнинг ҳуқуқи тенг равишда ҳимоя қилинади” деган алоҳида банд киритилиши лозим, чунки мазкур моддада бу ғоя мавҳум кўринишда бўлиб кўринади. Тенглик тамойилидан кўринадики, айрим муносабатлар ФКнинг таъсир доирасига кирмайди. Масалан, ФКнинг 2-моддаси 6-бандида бир тарафнинг иккинчи тарафга маъмурий бўйсунушига асосланган мулкий муносабатларга, шу жумладан, солиқ, молиявий ва бошқа маъмурий муносабатларга нисбатан қонун ҳужжатлари қўлланилмайди, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно, деб белгилаб қўйилган.

232. Комментарий к части I ГК РФ для предпринимателей / Под ред. Брагинского М.И.-М., 1995. -С.15.

Тенглик тамойилининг ривожланишга ФКнинг 17-моддасида белгилаб қўйилган барча фуқароларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўлиш лаёқати (ҳуқуқ лаёқати) тенг равишда эътироф этилганлиги катта таъсир кўрсатди. Фуқароларга юридик шахс ташкил этмасдан яқка тадбиркор сифатида давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга ҳақлиги ФКнинг 24-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган. Тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган шахс ФКнинг 333-моддаси 3-бандида кўрсатилган енгиб бўлмайдиган куч, яъни фавкулудда ва муайян шартларда олдини олиб бўлмайдиган вазиятлардан бўлак ҳолларда мажбуриятни бажармаганлиги ва ёки лозим даражада бажармаганлиги учун жавоб беради. Кучайтирилган жавобгарлик қондаси ФКнинг 289-моддасида белгиланган бўлиб, унда ломбарднинг жавобгарлиги ҳақида гап боради. Шу ўринда, иштирокчиларнинг тенглигини таъминлаш мақсадида, ФКга тадбиркорлик фаолиятини олиб борувчи тарафларнинг ўз келишувларида шартномадан бир томонлама воз кечиш ва шартнома шартларини ўзгартишлари мумкинлиги ҳолатларини белгилаб қўювчи қоидаларни алоҳида бир модда қилиб киритиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Мулкий ва шахсий номулкий муносабатлар иштирокчилари тенглиги тамойилининг бошқа томони ҳам бор, масалан, мазкур тамойил юридик шахсларнинг ҳуқуқ лаёқати тенглигини билдирмайди. ФКнинг 41-моддаси юридик шахснинг махсус ҳуқуқ лаёқати унинг устави, низоми ёки қонун ҳужжатлари билан белгиланади, деб белгилаб қўйган. Шу ўринда, ушбу моддага **“қонунда тақиқланмаган барча фаолият турлари билан шуғулланиш мумкин”**лиги тамойили киритилиши таклиф этилади. Бу эса, юридик шахсларнинг ҳуқуқ лаёқатини кенгрок ёритишга олиб келади.

Юридик шахс айрим фаолият турлари билан махсус рухсатнома (лицензия) асосидагина шуғулланиши мумкин (ФКнинг 41-моддаси 4-банди). Юридик шахсларнинг ҳуқуқлари фақат қонунда белгиланган ҳолларда ва тартибдагина чекланиши мумкин. Юридик шахснинг ҳуқуқларини чеклаш ҳақидаги қарор устидан судга шикоят қилиниши мумкин (ФКнинг 41-моддаси 5-банди). Юридик шахсларнинг ҳуқуқларини чеклаш ФКнинг матнида ёки бошқа қонунларда белгиланиши мумкин. Масалан, ФКнинг 179, 180-моддаларига биноан, давлат корхонаси ўзига биркитиб қўйилган мол-мулкни унинг мулкдорининг розилиги билангина, бошқа шахсга беришга ёки уни бошқача усулда тасарруф этишга ҳақлиги ҳақида чеклашлар ўрнатилган. Ёки “Ўз-

бекистон Республикаси Марказий банки” ҳақидаги қонуннинг 53-моддасига биноан, Марказий банк маълум кредит ташкилотларининг айрим операцияларни амалга ошириш ҳуқуқини чеклайди.

Фуқаролик кодексининг нормаларини ўрганиш шуни кўрсатдики, фуқаролик ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг фуқаровий ҳуқуқ ва мажбуриятлари мажмуи мазмунига кўра фарқланади. Шу сабабли, Б.Д. Завидов ва М.И. Слюсаренколар фуқаролик муносабат иштирокчиларининг тенглигини расмийликка йўйганлар.¹ Бу хулосани ўта танқидий ҳисоблаш тўғрисидаги фикрга қўшилган ҳолда, келтирилган фикрлашни асоссиз деб ҳисоблаймиз², чунки ФК томонидан тартибга солинадиган муносабат иштирокчиларининг тенглиги маълум ҳуқуқий муносабатда ҳуқуқлар кўлами бўйича тенг бўлиши керак дегани эмас, балки, бу фақатгина, бундай муносабат иштирокчиларининг шахс сифатида тенг бўлиб, уларнинг хоҳишига кўра, улар ўртасида муносабат юзага келиши, ўзгариши ва тугатилиши мумкин. ФКда белгиланган уларнинг тенглиги, авваламбор уларнинг ҳуқуқий тенглиги, яъни уларнинг хоҳишлари эркинлиги, ҳар бирининг иккинчисининг хоҳишидан мустақил эканлигидадир. Жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳар хил ҳуқуқий табиатига кўра, турли хил фуқаролик муносабат иштирокчиларига нисбатан маълум тенгликни ушлаб туриш учун зарур. Фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган мулкрий ва шахсий номулкий муносабатлар соҳасида, фуқаролик ҳуқуқ лаёқати барча субъектлар учун тенг даражада тан олинганлигида субъектларнинг тенглиги тамойили намоён бўлади. Тенглик тамойил ҳақида гапирганда нафақат ҳуқуқлар тенглиги ҳақида, балки, мажбуриятлар тенглиги ҳақида ҳам гапириш керак бўлади, чунки ҳуқуқ лаёқати мазмунига нафақат ҳуқуқга эга бўлиш қобилияти, балки фуқаровий мажбуриятларни бажариш ҳам киради.

Совет фуқаролик ҳуқуқида фуқаролик ҳуқуқи муносабат субъектларининг тенглиги тамойили эълон қилинган эди. С.Н. Братусь таъкидлаганидай, фуқаролик ҳуқуқда тенглик социалистик мулкни ташкил этувчи ишлаб чиқариш воситалари ва қуролига барча фуқароларнинг тенг муносабатда бўлиши, барчага меҳнат қилиш имконияти тенглиги, тенг меҳнат учун тенг ҳақ олишда ифодаланади.³ В.А. Рясенцев эса, ҳақиқий тенглик фақат социалистик мамлакатда бўлиши мумкинлигини, чунки тенглик ишлаб чиқариш воситаларига

¹ См.: Завидов Б.Д., Слюсаренко М.И. Отдельные проблемы и противоречия основных начал (принципов) гражданского законодательства России. // Юрист. -2001.-№4.-С.2-7.

² <http://diss.rsl.ru/Aiiss/06/0059/060059042.pdf>.-186 с.

³ Советское гражданское право. / Под ред. С.Н. Братуся, О.С. Иоффе - М., 1980. -С.46-47.

хукукий мулкчиликни бартараф қилиш, инсонни инсон томонидан эксплуатация қилишни йўқ қилиш, ҳар кимга қобилиятига қараб ишлаш ва меҳнатига яраша ҳақ олиш учун тенг ҳуқуқини ўрнатишга асосланганлигини айтади¹. Ушбу ғоялар СССРнинг 1977 йилдаги Конституциясининг 14, 23, 40, 60-моддаларидан келиб чиққан эди. Совет гражданилик ҳуқуқидаги гражданилик ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг тенглиги бу ҳақдаги бугунги қарашлар билан бирор - бир умумийлиги мавжуд эмас.

Фуқаролик ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг тенглиги тамойили шу муносабатда, қатнашаётган ҳар қандай субъектнинг бошқа субъект билан бир хилдаги ҳуқуқларга ва ҳуқуқий имкониятларга, ҳуқуқий ҳолатга эгаллигини англатади. Бир тарафнинг иккинчи тарафга маъмурий бўйсунушига асосланган муносабатлар фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинмайди (ФКнинг 2-моддаси 6-қисми). Фуқаролик ҳуқуқи назариясида иштирокчиларнинг тенглиги тамойилига нисбатан яқдил фикрлар мавжуд эмас. Баъзи мутахассислар иштирокчилар тенглигини фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари таркибига киритишмайди ва иштирокчиларнинг тенглиги ижтимоий муносабатларни тартибга солишдаги фуқаролик-ҳуқуқий услубнинг ўзига хос хусусияти ёки услубининг ўзи, -деб ҳисоблашади (Е.А.Суханов, Н.Д.Егоров)². Бошқа гуруҳ олимлари эса, иштирокчиларнинг тенглиги ҳам фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш услуби ҳам фуқаролик ҳуқуқининг тамойили, деган фикрни билдиришади (Ҳ.Р.Раҳмонкулов, И.Б.Зокиров)³.

Фикримизча, бу ўринда кейинги гуруҳ олимларининг фикрларини асосли, деб ҳисоблаш мумкин. Зеро, иштирокчиларнинг тенглиги иборасининг моҳияти ва мазмуни кенг қамровли эканлигини ҳисобга олиб фуқаролик ҳуқуқи тамойили ва тартибга солишининг фуқаролик-ҳуқуқий услуби дейиш мумкин.

Баъзи ҳолатларда “иштирокчиларнинг тенглиги тамойили” “фуқаролик ҳуқуқ субъектлари учун бир хилдаги ҳуқуқий тартиб белгиланиши тамойили” сифатида ҳам қўлланилади⁴.

Ҳ.Р.Раҳмонкуловнинг фикрича, фуқаролик ҳуқуқи иштирокчилари уларнинг ҳуқуқий ҳолати қандай бўлишидан қатъи назар тенг ҳуқуқлидирлар. Бундай тенглик муносабат иштирокчиларининг фуқа-

¹ Советское гражданское право. Учебник./ Под ред. Рясенцева В.А. - М., 1987. -С.53.

² Гражданское право: В 2-х т.Том 1.: Учебник/ Отв.ред.Е.А.Суханов. (Автор этой главы Е.А.Суханов).- М.: БЕК.1998. -С.37.; Гражданское право./Под.ред.А.П.Сергеева,Ю.К.Толстого.т.1.-М.: 2003. Проспект.-С.25.

³ Зокиров И.Б. Узбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи.-Т.:Адолат.1996. -11 б.; Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Т.:ТДЮИ.2003. - 33 б.

⁴ Гражданское право./ Под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. Т.1.-М.:2003. Проспект.- С.28.

ролик ҳукуки субъекти сифатида барча учун тенг ҳажмда ҳуқуқ лаёқати билан таъминланишига асосланади¹.

О.Н.Садиковнинг таъкидлашича, иштирокчиларнинг тенглиги барча фуқароларга бир хилдаги ҳуқуқ лаёқатининг белгиланганлиги, барча юридик шахсларга улар фаолияти мақсадларидан келиб чиқиб, ҳуқуқ лаёқатининг ўрнатилганлиги билан изоҳланади. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда бир субъектнинг иккинчисига нисбатан ҳокимият ваколатларидан фойдаланишига йўл қўйилмайди².

Н.Д.Егоровнинг фикрига кўра, тарафларнинг юридик жихатдан тенглиги фуқаролик ҳуқуқий муносабатдаги тарафлардан бирининг ҳуқуқий муносабатда тутган ўрни ва мақомидан келиб чиқиб, иккинчисининг ҳолатини белгилаб беришига йўл қўйилмаслигини билдиради³.

Фикримизча, барча ҳолатларда ҳам фуқаролик ҳуқуқий муносабатда иштирок этувчи субъектлар ижтимоий ва мулкий аҳволдан, жамиятда тутган мавқеидан, соғлиги ва шахсий қарашларидан қатъи назар ҳуқуқий муносабатда тенг ҳуқуқлар ва тенг асосларда иштирок этади. Гарчи, ҳар бир фуқаролик-ҳуқуқий муносабатнинг моҳияти ва мазмунидан келиб чиқиб, у ёки бу тарафларда ҳуқуқ ва мажбуриятлар турлича тақсимланса-да, қонун уларга бир хилдаги ҳуқуқий имкониятларни белгилайди. Масалан, қарз шартномаси тарафларнинг бирида ҳуқуқ бошқасида мажбурият бўлса-да, қонунда белгиланган нормалар асосида уларнинг ҳаракатлари белгиланади ва ҳуқуқдор субъектнинг қонунда кўзда тутилган қоидалардан четга чиқиб, қарздорга нисбатан турли шартларни белгилашга йўл қўйилмайди.

Т.И.Илларионованинг фикрича, субъектлар ҳуқуқий тенглигининг бошланиши ҳуқуқ субъектлилиги ҳажмини аниқлаш асосида, фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган ҳар қандай муносабатларда ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва амалга оширилиши, мажбуриятларнинг бажарилиши механизмида кўрилади⁴.

Дарҳақиқат, бунда иштирокчиларнинг тенглиги айнан ҳуқуқларни амалга ошириш ва мажбуриятларнинг бажарилишида кўрилади. Шуни таъкидлаш лозимки, кўнгина фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда заиф томон иштирок этади. Бу эса, субъектлар фуқаролик ҳуқуқида субъектлар тенглиги тамойилининг бузилиши сифатида кўриладими ёки йўқми?, - деган савол туғилишига олиб келади.

¹ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. - Т.:ТДҶОИ.2003.- 37 б

² Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. ч.1. (постатейный). Из-е 2/ Отв. ред.О.Н.Садиков. М.: Контракт: Инфра.2003. -С.2-3.

³ Гражданское право. / Под. ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого, т.1.- М.:2003.Проспект. -С.9.

⁴ Гражданское право. Часть первая./ Под.ред.Т.И.Илларионова, Б.М.Гонгалю, В.А.Плетнева (автор этой главы Т.И.Илларионова).- М.:Норма-Инфра.1998. -С.13.

Хукуқшунос олим К.О.Синдоровнинг фикрича, шартнома муносабатларида “кучсиз” тарафнинг манфаатларини ҳимоя қилиш массаласи фуқаролик ҳуқуқининг асосий муаммоларидан биридир. Негаки, унинг амалга оширилиши юзаки қараганда фуқаролик қонунчилигининг асосий тамойилларидан бири-фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг тенглиги тамойилидан чекинишга ўхшаб кўрилади. Аслида, қонунчилик кучсиз тарафга муайян ҳуқуқлар бериш, иккинчи тарафга эса, кўшимча мажбурият юклаш йўли билан шартнома муносабатлари иштирокчиларининг ҳақиқий тенглигини таъминлайди¹.

Дарҳақиқат, ҳуқуқий муносабатлардаги заиф томон ҳуқуқларининг ҳимояланиши иштирокчиларнинг тенглиги тамойилини таъминлашга хизмат қилади. Масалан, Конституцияда ҳам заиф томон ҳисобланган истеъмолчи ҳуқуқларининг устунлиги таъминланган (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддаси).

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардаги заиф томон иштирок эгадиган муносабатларда иштирокчилар тенглигини таъминлаш мақсадида, қонун ҳужжатларида тегишли нормалар мустаҳкамланган. Масалан, йўловчи ташиш шартномаларида йўловчи ҳар доим шартноманинг заиф томони ҳисобланади. Чунки, ташиш ташкилотлари монополь ҳуқуққа эга бўлган ташкилотлар ёки транспорт воситаларига эга мулкдорлар ҳисобланади. Шу муносабат билан тарафларнинг ҳуқуқий ҳолатини тенглаштириш лозим бўлади. Шу муносабат билан иштирокчилар тенглиги тамойили бузилмаслиги мақсадида, давлат органлари йўловчи ҳуқуқларининг кафолатларини белгилайди. Шу билан бирга, бу муносабатларда “истеъмолчи доимо ҳақ” тамойили ҳам қўлланилади.

О.Н.Садиковнинг фикрича, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари тенглиги, уларга тегишли бўлган субъектив ҳуқуқлар ҳажми ва мазмуни ҳажмида фарқ бўлишини чекламайди. Бундай фарқлар фуқаролик ҳуқуқининг алоҳида субъектларида турли мулкий имкониятлар бўлиши муносабати билан ва уларнинг билими ва имкониятлари даражасининг турлича эканлиги билан шунингдек, уларнинг ҳаётий ва ҳўжалик манфаатларининг ўхшамаслиги билан тавсифланади².

¹ Синдоров О. Қишлоқ ҳўжалиги соҳасидаги шартномалар.- Т.: Янги аср авлоди.2003. -166 б.

² Коментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. ч.1.(постатейный).Из-е 2/ Отв. ред.О.Н.Садиков. М.: Контракт: Инфра.2003. –С. 3.

Албатта, иштирокчиларнинг турлича имкониятга эгаликлари тенглик тамойили бузилишига олиб келмаса-да, уларнинг ҳуқуқий муносабатлардаги ҳаракатлари ҳажмини белгилашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Шахсларда субъектив ҳуқуқлар ҳажмининг бир хил эмаслиги, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирокчиларнинг ҳар бирида ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг ҳам бир хилда таъминланмаслигига олиб келади. Лекин бундай тақсимот иштирокчилар тенглигининг бузилиши ҳисобланмайди.

Ҳ.Р.Раҳмонкуловнинг таъкидлашича, фуқаролик ҳуқуқий муносабат субъектлари барча ҳолларда ҳам тенг ҳуқуқли бўлавермайдилар. Шундай ҳолатлар ҳам юз берадики, бир тараф талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади, иккинчи тарафга эса, муайян мажбуриятни бажариш вазифаси юклатилади. Бундай нотенглик тарафларнинг эркисиз зиён етказиш натижасида вужудга келади (ФКнинг 56-моддаси). Бундай ҳолатларда, фуқаролик ҳуқуқи нормалари бузилган ҳуқуқни тиклашга, етказилган зарарни ундиришга, яъни зарар қўрган шахснинг аввалги, моддий ва маънавий ҳолатини тиклашга ёрдам беради¹.

Бу ўринда, иштирокчилар тенглиги тамойили бузилиши ёки ундан четга чиқилиши вужудга келмайди. Фақатгина субъектлар ҳуқуқий муносабатга киришганларидан сўнг, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларида нотенглик юзага келади. Лекин бу муносабатда ҳам тарафлар бир хилдаги ҳуқуқ лаёқатига эга ҳисобланадилар ва ҳеч бир фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда иштирокчиларнинг тенглиги тамойили бузилиши мумкин бўлмайди.

Иштирокчилар тенглиги тамойили субъектлар учун бир хилдаги ҳуқуқий тартиб белгиланганлигида ҳам ўз ифодасини топади. Бунда қонун чиқарувчи фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари учун бир хилдаги ҳуқуқий тартибни белгилайди. Яъни, фуқаролик ҳуқуқининг бир субъекти иккинчисидан устун қўйилмайди. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари ҳисобланган фуқаролар, юридик шахслар ва давлат бир хилдаги ҳуқуқий тартибга эга. Масалан, ФКнинг 79-моддасига мувофиқ, давлат фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларда уларнинг бошқа иштирокчилари билан барабар асосларда иштирок этади.

Шу билан бирга, фуқаролик ҳуқуқининг барча субъектларига бир хилдаги ҳуқуқий тартиб белгиланганлиги тамойилини субъектларга нисбатан бир хилдаги даъво муддати белгиланганлиги билан ҳам қўришимиз мумкин. Агар, аввалги фуқаролик қонунчилиги уму-

¹ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Т.:ТДЮН.2003. -37-38 б

мий даъво муддатини фуқаролар учун уч йил, юридик шахслар учун бир йил қилиб белгиланган бўлса, амалдаги фуқаролик қонунчилиги барча субъектлар учун бир хилдаги уч йиллик даъво муддатини жорий қилди.

Иштирокчиларнинг тенглиги тамойилининг моҳияти яна шунда кўринадими, бу тамойилга мувофиқ ҳеч қайси субъект иккинчисига қараганда имтиёзларга эга бўлмайди ёки қонун ҳужжатлари унга имтиёзли ҳуқуқларни бერмайди. Фақатгина қонун ҳужжатларида назарда тутилган баъзи истисноларда шахсларнинг имтиёзли ҳуқуқлари белгиланади. Масалан, ФКнинг 224-моддасига мувофиқ, мулкдорлардан бири ўз улушини бошқа шахсга сотган вақтида қолган мулкдорлар сотилаётган улушни у сотиладиган нарҳда ва бошқа тенг шартларда имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқига эгадирлар, ким ошди савдоси орқали сотиш ҳоллари бундан мустасно.

Бундай имтиёзли ҳуқуқ жумласига гаров муносабатларидаги кредиторнинг имтиёзли ҳуқуқини мисол келтириш мумкин. Ўзбекистон Республикасининг “Гаров тўғрисида”ги янги таҳрирдаги қонунининг I-моддасига биноан, Гаровга кўра қарздор (гаровга қўювчи) гаров билан таъминланган мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кредитор (гаровга олувчи) бу мажбурият бўйича гаровга қўювчи томонидан гаровга қўйилган мол-мулкнинг қийматидан бошқа кредиторларга қараганда имтиёзли суратда қаноатлантирилишига ҳақли бўлади, қонунда белгилаб қўйилган ҳоллар бундан мустасно. ФКнинг бир қатор моддалари (154, 224, 285, 289, 553, 559, 564, 612, 613, 710, 979, 1138, 1153, 1155-моддалари) да бир тарафнинг иккинчи тарафга нисбатан имтиёзли ҳуқуққа эга эканлиги тўғрисидаги қоидалар белгиланган.

Хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралашашига йўл қўйилмаслиги тамойили фуқаролик қонунчилиги учун янги раҳбарий қоида, бозор иқтисодиёти шароитида муҳим аҳамиятга эга бўлган ва бозор муносабатлари субъектларининг иқтисодий фаолиятлари эркинлигини қаноатлантирадиган ҳуқуқий асос ҳисобланади. Зеро, фуқаролик қонунчилиги фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг хусусий манфаатларини йодолаши лозим.

Фуқаролик ҳуқуқининг хусусий ишларга бирор-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашашига йўл қўйилмаслиги тамойили фуқаролик ҳуқуқини хусусий ҳуқуқ тарикасида тавсифлайди, чунки фуқаролик қонунчилигидаги ҳуқуқ нормалари энг аввало, фуқаролик муносабат иштирокчиларининг хусусий манфаатларини йодолайди.

Давлат ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, шунингдек, бошқа ҳар қандай шахслар, агарда, улар ўз фаолиятларини қонунга мувофиқ олиб бораётган бўлса, фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг хусусий ишларига аралashiшга ҳақли эмас. Демак, давлат ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган фуқарога ёки юридик шахсга қайси ишни бажариш, қайси товарни ишлаб чиқариш, қайси бир хизматни бажаришни ва уларни қандай баҳоларда амалга оширишни буюришга, кўрсатма беришга ҳақли эмас.

Фуқаролик ҳуқуқининг хусусий ишларга бирор-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралashiшига йўл қўйилмаслиги тамойилининг асосий белгилари Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясининг 12-моддасида ўз ифодасини топган. ЎзР Конституциясининг 13-моддасида инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий кадрият ҳисобланиши, 25-моддасида ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга, деб белгилаб қўйилганлиги кўриб чиқиладиган тамойилнинг биринчи даражали асослари ҳисобланади. ФКда хусусий ишларга бирор-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралashiшига йўл қўйилмаслиги тамойили мустақил тадбиркорлик иши билан шуғулланиш ҳолати билан ойдинлашади (ФКнинг 1-м., 1-б). Ушбу тамойилнинг яна бир номойиш этилишини ФКнинг 100-моддасида ҳам кўриш мумкин, унда фуқаронинг шаъни, кадр-қиммати, ва ишчанлик обрўсига путур стказилганда ҳимоя қилиш қоидалари белгилаб қўйилган.

Хусусий ишларга бирор-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралashiшига йўл қўйилмаслиги тамойилининг ҳаётга татбиқ этилишида давлат органлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки ушбу органлар мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги), шу жумладан, давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжат чиқарилиши натижасида, фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарар давлат томонидан ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи томонидан тўланиши кераклиги (ФКнинг 15-м), шунингдек, давлат ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи томонидан чиқарилган ҳужжатларни суд томонидан ҳақиқий эмас, деб топиш мумкинлиги тўғрисидаги қоидалар (ФКнинг 11 ва 12-м) кўмаклашади. Бу ерда ўзбошимчалик билан аралashiшга йўл қўйилмаслиги ҳақида гап бораётир. Агарда хусусий фаолият давлат ва жамият манфаатларига зид бўлса, фуқаролик

ҳукуки юридик шахсларнинг хусусий ишларига аралашшига йўл қўяди. Мисол тариқасида ФКнинг 41-моддаси 4-бандини келтириш мумкин, унга кўра, юридик шахс қонунда рўйхати белгилаб қўйилган айрим фаолият турлари билан фақат махсус рухсатнома (лицензия) асосидагина шуғулланиши мумкин.

Н.Д.Егоровнинг фикрига кўра, хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслиги тамойили шуни билдирадики, давлат ҳокимияти органлари, шунингдек, ҳар қандай бошқа шахснинг фуқаролик ҳукуки субъектларининг хусусий ишларига аралашшишларига йўл қўйилмайди. Бунда субъектларнинг қонун ҳужжатларида белгиланган талаблар даражасида фаолият юритишлари лозим бўлади¹.

Дарҳақиқат, давлат ҳокимияти органлари ёки ўзини ўзи бошқариш органларининг фуқаролик ҳукуки субъектларининг хусусий ишларига фақатгина ўзбошимчалик билан аралашшишларига йўл қўйилмайди. Бу ўринда “ўзбошимчалик” атамаси тушунчасининг қайси маънода қўлланилишини аниқлаш лозим бўлади. Шу билан бирга, маънавий мушоҳада асосида давлат ҳокимияти органлари, ўзини ўзи бошқариш органлари ва бошқа шахсларнинг хусусий ишларга “ўзбошимчалик”дан бошқа ҳолатларда аралашшишларига йўл қўйилди, деган хулосага келиш мумкин. “Ўзбошимчалик” атамаси давлат ҳокимияти органлари ва мансабдор шахслар, ўзини ўзи бошқариш органларининг қонун ҳужжатларига номувофиқ ва белгиланган асослар мавжуд бўлмаганда ёхуд муайян изчилликка мувофиқ белгиланган иш фаолиятларининг режасига киритилмаган ҳолда хусусий ишларга аралашшиш маъносида тушунилади.

Давлат ушбу тамойил бузиллишининг олдини олиш ва фуқаролик ҳукуки субъектларининг хусусий манфаатлари устунлигини ҳисобга олиб, қонун ҳужжатларида бир қатор нормаларни мустаҳкамлайдики, бу нормалар хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслиги тамойили амал қилишини кафолатлайди. Бундай нормалар сифатида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 25, 27-моддаларини, ФКнинг 12, 15- моддаларини келтириб ўтиш мумкин. Бу нормаларда хусусий ҳаёт ва шахс дахлсизлиги (Конституциянинг 25-моддаси), шаън ва обрўга қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётга аралашшишдан ҳимояланиш ва турар жой дахлсизлиги (Конституциянинг 27-моддаси), хусусий ишларга аралашшишдан суд орқали ҳимояланиш асослари (ФКнинг 12-моддаси), давлат органлари ва мансаб-

¹ Гражданское право / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. т.1 - М.:2003. Проспект.-С.9.

дор шахсларнинг ғайриҳуқуқий ҳаракатлари оқибатида етказилган зарар қонланиши лозимлиги (ФКнинг 15-моддаси) белгиланган.

Ҳ.Р.Раҳмонкуловнинг фикрича, мазкур тамойил биринчи галда давлат ҳокимият ва бошқарув органларининг фаолиятига тааллуқли. Улар мансаб ваколатларини суниестемол қилишга йўл қўймасликлари, агар қонунда бевосита назарда тутилмаган бўлса, фуқаролар ва юридик шахсларнинг хусусий ишларига ўзбошимчалик билан аралашмасликлари керак¹.

Шахсий манфаатлар оммавий манфаатларга зид боргандагина, фуқаролик қонунчилиги фуқаролар ва юридик шахсларнинг шахсий ишларига аралашшига йўл қўяди. Бундай ҳолларда фуқаролик қонунчилигига ора-сирада оммавий-ҳуқуқий унсурлар кириб оладики, бу ҳолатни бирорта фуқаролик жамияти четлаб ўта олмайди. Масалан, ФКнинг 41-моддаси 4-бандига биноан юридик шахс қонунда рўйхати белгилаб қўйилган айрим фаолият турлари билан фақат махсус рухсатнома (лицензия) асосидагина шуғулланиши мумкин.

Ушбу фикрларни давом эттириб шуни таъкидлаш лозимки, қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ҳолатларда ҳамда олдиндан белгиланган ва тасдиқланган тартибга мувофиқ давлат органлари хусусий ишларга аралаштиларига йўл қўйилади ва бундай аралаштиш “ўзбошимчалик” билан аралаштиш ҳисобланмайди.

Фуқаролик ҳуқуқларининг тўсқинликсиз амалга оширилиши тамойили ўзининг моҳиятига кўра, субъектив фуқаролик ҳуқуқларининг қонун ҳужжатларига зид бўлмаган ҳар қандай ҳаракатлинишига нисбатан, чекловлар бўлишига йўл қўйилмаслигини англатади. Мазкур тамойил барча фуқаролик ҳуқуқларига нисбатан тегишли ҳисобланади. ФКнинг 9-моддасига мувофиқ, фуқаролар ва юридик шахслар ўзларига тегишли бўлган фуқаролик ҳуқуқларини, шу жумладан, уларни ҳимоя қилиш ҳуқуқини ҳам ўз хоҳишларига кўра тасарруф этадилар. Фуқаролар ва юридик шахсларнинг ўз ҳуқуқларини амалга оширишдан воз кечиши бу ҳуқуқларнинг бекор қилинишига олиб келмайди, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари иштирокчиларининг ҳалол, оқилона ва адолат билан ҳаракат қилиши назарда тутилади. Фуқаролар ва юридик шахслар ўз ҳуқуқларини амалга оширишда жамиятнинг маънавий тамойиллари ва ахлоқий нормаларини

¹ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Т.:ТДҶОИ.2003.- 42 б

хурмат қилишлари, тадбиркорлар эса - иш одоби қоидаларига ҳам риоя этишлари керак.

Фуқаролар ва юридик шахсларнинг бошқа шахсга зарар етказишга, бошқача шаклларда ҳуқуқни суиистъёмол қилишга, шунингдек ҳуқуқни унинг мақсадига зид тарзда амалга оширишга қаратилган ҳаракатларига йўл қўйилмайди.

Фуқаролик ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳалол, оқилона ва адолат билан ҳаракат қилишлари бевосита субъектларнинг жамиятнинг маънавий ва ахлоқий тамойилларига ва қадриятларига риоя этишларини ифодалайди. Зеро, фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишда ҳар доим субъект ўзига тегишли ҳуқуқларни амалга оширишда бошқа субъектларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиши, ҳуқуқий муносабатнинг бошқа иштирокчисига, яъни ўз контрагентига нисбатан ҳалол, оқилона ва адолатли муносабатда бўлиши талаб этилади.

Қонун фуқаролик ҳуқуқларини тўсқинликсиз амалга оширилишини белгилаш билан бирга, ҳуқуқларни амалга оширишга нисбатан бир қатор шартларни ҳам мустаҳкамлайди. Масалан, ФКнинг 172-моддасида мулкдорнинг ўзига тегишли мулк ҳуқуқини амалга ошириш шартлари мустаҳкамланган. Ушбу моддага кўра, мулкдорнинг ўз ҳуқуқларини амалга ошириши бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

Қонунларда назарда тутилган ҳолларда, шартларда ва доирада мулкдор бошқа шахслар унинг мол-мулкидан чекланган тарзда фойдаланишига йўл қўйишга мажбур. Мулкдор ўзининг устунлик мавқеини суиистъёмол қилишга, бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини камситадиган ўзга ҳаракатларни қилишга ҳақли эмас. Мулкдор ўз ҳуқуқини амалга оширганида фуқароларнинг соғлиғига ва атроф муҳитга зарар етказишининг олдини олиш чораларини кўришга мажбур.

Фуқаролик ҳуқуқларининг тўсқинликсиз амалга оширилиши тамойилининг асосларидан бири Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 42-моддасида белгиланган. Унга кўра, ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади. Ҳар ким ўзининг фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишда вужудга келадиган ҳар қандай тўсқинликларни бартараф этишни талаб қилишга ҳақли¹.

Фуқаролик ҳуқуқларининг тўсқинликсиз амалга оширилишини таъминлаш мақсадида фуқаролик қонунчилиги аниқ нормаларни ҳам

¹ Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи.-Т.:А.Долат.1996.- 12 б.

мустаҳкамлайди. Масалан, ФКнинг 231-моддасига мувофик, мулкдор ўз ҳуқуқларининг ҳар қандай бузилишини, гарчи бу бузиш эғалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаса ҳам, бартараф этишни талаб қилиши мумкин (негатор даъво). Одатда негатор даъво мулк ҳуқуқини амалга оширишга нисбатан бўладиган тўскинликларни бартараф этиш тўғрисидаги даъво ҳисобланади.

Субъектив фуқаролик ҳуқуқларини тўскинликсиз амалга оширишдаги энг муҳим ҳолат ҳуқуқ эгасининг ўз ҳуқуқига бефарқ бўлмаслиги ҳисобланади. Акс ҳолда, фуқаролик ҳуқуқини амалга оширишга қаратилган ҳаракатлар ўз натижасини бермаслиги мумкин.

Бузилган ҳуқуқлар тикланишини ва уларнинг суд орқали ҳимоя қилиниши фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос тамойили бўлиб, бу тамойил орқали фуқаролик ҳуқуқининг субъектларига тегишли бўлган ҳуқуқлар бузилганда фуқаролик қонунчилиги уларнинг тикланиши, яъни бузилишдан олдинги ҳолатини қайта вужудга келтириш лозимлигини мустаҳкамлайди.

Бузилган ҳуқуқлар тикланиши, уларнинг суд орқали ҳимоя қилиниши ФКнинг 11-моддасида белгилаб қўйилган ҳимоялашнинг 11 та турли услублари ёрдамида амалга оширилади. Улар қаторига: ҳуқуқни тан олиш; ҳуқуқ бузилишдан олдинги ҳолатни тиклаш ва ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилиши хавфини туғдирадиган ҳаракатларнинг олдини олиш; давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг ҳужжатини ҳақиқий эмас деб топиш (ФКнинг 11-м.); фуқаролик ҳуқуқларини шахснинг ўзи ҳимоя қилиши (ФКнинг 13-м.); бурчни аслича (натура) бажаришга мажбур қилиш; зарарни тўлаш; давлат органлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан етказилган зарарни тўлаш (ФКнинг 14-15-м.м.); неустойка ундириш; маънавий зиённи қоплаш; ҳуқуқий муносабатни бекор қилиш ёки ўзгартиш; давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг қонунга зид ҳужжатини суднинг қўллагмаслиги қиради. ФКнинг 11-моддасида санаб ўтилган ҳимоя усулларини тўлиқ деб бўлмайди. Ушбу моддада санаб ўтилган ҳимоя усулларини уч тоифага бўлиш мумкин:

а) фақат суд томонидан қўлланиладиган ҳимоя қилиш усуллари, яъни битимни ҳақиқий эмас, деб топиш, давлат органининг ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳужжатини ҳақиқий эмас, деб топиш ва б.лар;

б) ҳуқуқий муносабат иштирокчилари томонидан суднинг ёрдамида, ё бўлмаса, мустақил бажарилиши мумкин бўлган усуллар, бу-

лар жумласига зарарни тўлаш, неустойка ундириш ва бошқалар киради;

в) ўзини ўзи химоя қилиши, яъни суднинг иштирокисиз фукаролик ҳуқуқларини шахснинг ўзи химоя қилиши.¹ Ўзини ўзи химоя қилиш усули ФКга биринчи мартаба киритилди.

Бурчни аслича (натура) бажаришга мажбур қилиш усули ФКнинг 330,1003-моддаларида белгиланган. Бунинг иложи бўлмаган тақдирда, қарздор келтирган зарарни (ФКнинг 14, 324-м.м.), шунингдек, маънавий зарарни (ФКнинг 1021-1022 м.м.) қоплаш белгиланган, бу эса, жабрланувчининг ҳуқуқини тиклашни таъминлайди. Маънавий зарарни қоплаш тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- маънавий зарар фуқароларнинг номоддий бойликларига зарар етказганда ёки унга сунқасд қилинганда қопланади;

-маънавий зарар уни етказувчининг айби бўлган тақдирда қопланади;

-моддий зарар уни етказувчининг айбидан қатъи назар ФКнинг 1021-моддаси 2-бандида кўрсатилган ҳолларда қопланади;

-маънавий зарар тўланиши лозим бўлган мулкий зарардан қатъи назар қопланади.

Шунинг билан бирга, Ўзбекистон қонунчилигида шундай химоя қилиш усуллари ҳам мавжудки. улар ўзаро келишув бўлганда қўлланилади. Бу ўринда, ФКнинг 24-моддаси билан тартибга солинган гаров, неустойка, закат, кафиллик ва кафолатни мисол қилиб келтириш мумкин. Бу ҳолатларда тарафлар ўз ихтиёрларига кўра масаланинг ечимини белгилайдилар.

ФКнинг 245-моддасида пул мажбуриятларини химоя қилиш чоралари белгилаган, унга кўра, пул мажбуриятида у сўмлар билан чет эл валютасидаги муайян суммага эквивалент бўлган суммада ёки шартли пул бириклари билан (эю, “махсус қарз олиш ҳуқуқлари” ва бошқаларнинг) тўланиши лозимлиги назарда тутилиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқий муносабат субъектларининг ҳуқуқларини ҳар томонлама химоялашда суд химояси катта рол ўйнайди. Кўриб чиқилаётган тамойил фуқаровий-ҳуқуқий тартибга солишнинг ҳуқуқни химояловчилик вазифасини бажаради. Суд химоясига бўлган ҳуқуқ ЎЗР Конституциясининг 44-моддасида кафолатлаб қўйилган ҳуқуқ ҳисобланади. Ушбу конституциявий норма ФКнинг 10-моддасига сингдирилган, унга кўра, фуқаролик ҳуқуқлари процессуал

²⁵⁰ См.: Комментарий к ГК РФ, части первой / Под ред. проф. Садикова О.Н. -М., 1997. -С.42; Комментарий ГК РФ: В 3 т. Т.1. / Под ред. Т.Е. Абовой, А.Ю. Кабалкина. -М.: Юрайт-Издат, 2004. -С.51-52.

қонунлар ёки шартномада белгилаб қўйилганидек, ишлар қайси судга тааллуқли бўлишига қараб, суд, хўжалик суди ёки ҳолислар суди томонидан ҳимоя қилинади.

Маъмурий орган томонидан қабул қилинган фуқароларнинг ҳуқуқини бузадиган қарор устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи назарда тутилди (ФКнинг 10-м., 2-қ). “Ўз ҳуқуқини шахснинг ўзи ҳимоя қилиши; маънавий зиёни қоплаш; давлат органларининг қонунга зид ҳужжатини суднинг қўлламаслиги” каби фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган янги усуллар белгиланди (ФКнинг 11-м., 2-қ). ФКнинг 12-моддасига кўра, давлат органлари фуқаронинг ёки юридик шахснинг ҳуқуқ ва манфаатларини ғайриқонуний равишда бузишга қаратилган ҳужжат қабул қилсалар, бундай ҳужжатни ҳақиқий эмас деб топиш ва бундай ҳужжат натижасида етказилган зарарни ундириш ҳақида фуқаролар судга мурожаат қилишлари мумкин. Социалистик қонунчилик тамойиллари асосида давлат манфаатларининг биринчи ўринда туриши даврида уларга бундай ҳуқуқ берилиши мумкин эмас эди.¹ Фуқароларнинг ҳуқуқларини маъмурий тартибда ҳимоя қилишга, фақат бунга қонунда назарда тутилган ҳолларда, йўл қўйилади. Субъектда маъмурий тартибда қабул қилинган қарор устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи сақланади.

И.Б.Зокировнинг фикрича, фуқаролик ҳуқуқи биринчи навбатда ҳуқуқий муносабат иштирокчисининг бузилган ҳуқуқларининг аввалги ҳолатига қайтарилишига қаратилади (мулкни асл ҳолида қайтариш, бузилган шахсий ҳуқуқни тан олиш ва ҳ.к.). Бу амалда иложи бўлмаган тақдирдагина иштирокчини қаноатлантиришнинг бошқа усуллари қўлланилади². Фуқаролик қонунчилиги бузилган ҳуқуқни тиклаш мақсадида, бир қатор қоидаларни мустаҳкамлайди. Масалан, қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мажбурият лозим даражада бажарилмаган тақдирда неустойка тўлаш ва зарарни қоплаш қарздорни мажбуриятни асл ҳолида бажаришдан озод қилмайди (ФКнинг 330-моддаси) ёки мутлак ҳуқуқларни ҳимоя қилиш йўл қўйилган бузиш ҳақидаги маълумотни мажбурий суратда эълон қилиб, унга бузилган ҳуқуқ кимга тегишлилиги тўғрисидаги маълумотларни киритиш орқали ҳимоя қилинади (ФКнинг 1040-моддаси).

Бундай ҳолда бурч асл ҳолида бажарилишининг имкони бўлмаса, бузилган ҳуқуқни тиклаш мақсадида етказилган моддий зарарнинг ва маънавий зарарнинг қопламини талаб этилади.

¹ Қаранг: ЎзР ФКнинг биринчи қисмига шарҳлар. 1 жилд./Академик Ҳ.А.Раҳмонов.Т.,1997. “Иқтисодиё ва ҳуқуқ дунёси” нашриёт уйи.-95-96-б.

² Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи. Т.:Адолат.1996.- 12 б.

Ҳ.Р.Раҳмонқуловнинг таъкидлашича, бузилган ҳуқуқни тиклаш фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойилларидан иборат. Бунинг сабаби шундан иборатки, фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик ҳуқуқни бузган тарафнинг шахсига эмас, балки моддий ва маънавий зарар ўрнининг қоплашини таъминлашга қаратилади¹. Бузилган ҳуқуқни тиклаш фуқаролик ҳуқуқидаги тенгликни таъминлаш билан бирга, фуқаролик ҳуқуқлари ҳимояланганлигининг ҳам белгиси ҳисобланади.

ФКнинг 11-моддаси бузилган ҳуқуқларни тиклашга қаратилган усуллар фуқаролик ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари ҳисобланади ва айни пайтда, бузилган ҳуқуқни тиклашга қаратиладиган қонуний чоралар сифатида ҳам қўрилади. Шунингдек, мазкур усуллар қонунда кўрсатилган тартибда татбиқ этилади ва уларнинг амал қилишида тарафларнинг розилиги талаб қилинмайди². Бироқ, баъзи усуллар мавжудки, бузилган фуқаролик ҳуқуқини тиклаш мақсадида уларни қўллаш учун тарафларнинг розилиги лозим бўлади. Бундай усуллар жумласига, гаров, неустойка, кафиллик, закат ва бошқалар киради. Бузилган фуқаролик ҳуқуқлари тикланишида қўлланиладиган бу усулларда тарафлар ўз ҳуқуқлари бузилганда олишлари мумкин бўлган мол-мулк ва пул суммаси аниқ белгилаб қўйилади.

Академик Ҳ.Р.Раҳмонқуловнинг фикрига кўра, фуқаролик ҳуқуқларининг суд тартибида ҳимоя қилиниши барча ҳолларда фуқаролик қонун ҳужжатларида демократик тамойиллар қўлланганидан дарак беради. Бундай тартиб икки муҳим қонидани амалга ошишини таъминлайди:

а) фуқаролик ҳуқуқлар ФКда ёки бошқа қонун ҳужжатларида бу ҳақда тегишли кўрсатма бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъи назар суд тартибида ҳимоя қилинади;

б) суд ҳам бузилган, ҳам низоли ҳуқуқларни ҳимоя қилади³.

Бизнингча, ушбу модда ўзида яна қуйидаги қонидани ҳам мужасамлайди:

в) суд нафакат ҳуқуқини, балки қонуний манфаатларни ҳам ҳимоялайди.

Суд тартибида ҳимоялаш асосий ҳисобланса-да, аммо у ҳимоянинг биргина шакли ҳисобланмайди.

¹ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. - Т.:ТДЮИ.2003. - 44 б.

² Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. ч.1.(постатейный). Из-е 2. /Отв. ред.О.Н.Садиков. М.: Контракт: Инфра.2003. -С.4.

³ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Т.:ТДЮИ.2003. - 44-45 б.

Бу ўринда, фуқаролик ҳуқуқларини суд тартибида ҳимоя қилиш қоидалари фуқаролик қонунчилигида белгиланган бўлиб, унга кўра, фуқаролик ҳуқуқлари процессуал қонунлар ёки шартномада белгилаб қўйилганидек, ишлар қайси судга тааллуқли бўлишига қараб, суд, хўжалик суди ёки ҳолислар суди (бундан кейин - суд) томонидан ҳимоя қилинади.

Қонунда назарда тутилган ҳоллардагина фуқаролик ҳуқуқлари маъмурий тартибда ҳимоя қилинади. Маъмурий тартибда қабул қилинган қарор устидан судга шикоят қилиш мумкин (ФКнинг 10-моддаси 2-к).

Бундан ташқари, шахснинг ўзи томонидан ҳам фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишга йўл қўйилади. Аммо, бу ўринда ҳимоя маълум шартлар асосида амалга оширилмоғи лозим бўлади. Бу шартлар ФКнинг 13-моддасида назарда тутилган. Унга асосан, шахснинг ўзи томонидан фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари ҳуқуқни бузиш даражаси билан баровар бўлиши ҳамда ҳуқуқни бузишга йўл қўйиш учун зарур ҳаракатлар доирасидан чиқиб кетмаслиги лозим. Мисол учун, истеъмолчи ўзига сотилган нуқсонли товарни ушлаб қолиб, етказилган зарар ва неустойка тўланмагунча қайтариб бермасликка ҳақли бўлади¹.

Фуқаро ва ташкилотларнинг шаъни ва кадр-қимматини ҳимоя қилиш суд тартибида амалга оширилади. Баъзи ҳолларда, агар фуқаронинг шаънига доғ туширадиган ва кадр-қимматини пастга урадиган маълумотлар шахснинг турар жой ёки ишлаш жойида биринчи марта содир этилган бўлса, жабрланган шахснинг ҳуқуқи турар жой ёки ишхонасидаги ўртоқлик суди томонидан ЎЗР “Ўртоқлик судлари тўғрисида”ги низомга мувофиқ ҳимоя қилиниши мумкин.

Қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса, рухсат берилиши тамойили - субъектлар фаолиятининг эркинлигига қаратилган энг муҳим қоидалардан бирини ўзида ифода этади. Мазкур тамойил орқали фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари қонун ҳужжатларида тақиқланмаган ҳар қандай ҳаракатни амалга ошириши мумкин. Масалан, ФКнинг 8-моддасига мувофиқ, фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонун ҳужжатларида назарда тутилган асослардан, шунингдек, фуқаролар ҳамда юридик шахсларнинг, гарчи қонун ҳужжатларида назарда тутилган бўлмаса-да, лекин фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий негизлари ва мазмунига кўра фуқаролик ҳуқуқ ҳамда

¹ Бобоев Ж.И. Право потребителей и их защита по законодательству Республики Узбекистан.//Ўзбекистонда ижтимоий фанлар.2003. №3. 20-29 б.

бурчларни келтириб чиқарадиган ҳаракатларидан вужудга келади. Шу билан бирга фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонунда назарда тутилган шартномалар ва бошқа битимлардан, шунингдек гарчи қонунда назарда тутилган бўлмаса-да, лекин унга зид бўлмаган шартномалар ва бошқа битимлардан ҳам вужудга келади.

Қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса рухсат берилиши тамойили орқали ижтимоий муносабатларнинг тартибга солиниши ҳуқуқий адабиётларда “ихтиёрий тартибга солиш”¹, “ихтиёрий йўналтирилган тартибга солиш”², “тақиқланган тартибга солиш”³ каби турли фикрлар билан баҳоланади. Фикримизча, бундай тартибга солиш “ихтиёрийликка йўналтирилган ва чекланган тартибга солиш” сифатида баҳоланиши лозим. Зеро, бу тамойил орқали субъектларга берилаётган ҳаракатланиш эркинлиги билан унинг чегараси ҳам кўрсатиб қўйилмоқда.

Қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса барчасига рухсат берилиши тамойили, субъектлар ҳаракатини қонун доирасида “бўғиб” қўйишни инкор этади. Бу тамойил натижасида фуқаролик ҳуқуқи субъектларига кўпроқ эркинлик ва ташаббускорлик берилади.

Ҳуқуқий адабиётларда “қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса, рухсат берилиши” тўғридан-тўғри тамойил сифатида ҳам⁴, ёхуд фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг ихтиёрийликка йўналтирилганлиги тамойили⁵ ёки фуқаролик ҳуқуқида диспозитивлик тамойили⁶нинг битта қонидаси сифатида кўрилади. Бу ўринда “қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса, рухсат берилиши”ни фуқаролик ҳуқуқининг мустақил тамойили сифатида қараш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Ҳ.Р.Раҳмонқуловнинг таъкидлашича, диспозитивлик деганда, фуқаролар ва юридик шахсларнинг ўз хоҳишлари билан ўз эркини изҳор этиб ва ўз манфаатларини кўзлаб фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишларига ва уларни амалга ошириш учун тегишли ҳуқуқий хатти-ҳаракатларни мустақил танлаш ва амалга оширишларига айтилади⁷. Албатта, мазкур таърифга қўшимча қилиш, унинг у ёки бу жиҳатларини таҳлил этиш ва мунозарага киришиш мумкин.

¹ Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. Автореф. дисс.... д.ю.н. Свердловск. 1972. –С. 15.

² Коммерческое право: Учебник./ Под ред. В.Ф.Полондопуло, В.Ф.Яковлевой. ч.1.-Санкт-Петербург. 1998.-С.23.

³ Общая теория права и государства. Учебник./ Под ред. В.В.Лазарева.- 110 с.

⁴ Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи. Т.:Адолат. 1996.- 11 б.; И.Зокиров, О.Оқолов, М.Барагов. Фуқаролик ҳуқуқи: саволлар ва жавоблар.- Т.:ТДЮИ.2003.- 8 б.

⁵ Гражданское право. / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. т.1.- М., 2003. Проспект.- С.26.

⁶ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.- Т.:ТДЮИ.2003.- 43 б.

⁷ ўша ерда.

Лекин, бу ўринда энг муҳим ҳолат бозор муносабатлари шароитида фуқаролик ҳуқуқи субъектларига қонун ҳужжатлари томонидан бериладиган бундай эркинликларнинг иқтисодий ривожланишга ижобий таъсир кўрсатиши ҳисобланади. Шу муносабат билан, фуқаролик ҳуқуқидаги диспозитивликни назарий жиҳатдан таҳлил этганда, авваламбор, субъектларга фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширишда бериладиган имкониятлар ва эркинликларнинг нечоғли чегараланганлигига эътибор қарагиш лозим. Зеро, ҳеч бир нарса ёки ҳолат мутлоқ бўлмаганлиги каби, диспозитивлик остида ётадиган эркинлик ва имкониятлар ҳам муайян чегарага эга. Бундай “чегара” қонун ҳужжатларида тўғридан-тўғри кўзда тутилади. Масалан, ФКнинг 9-моддасига мувофиқ, фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт ёки юридик шахснинг ҳуқуқлари қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина чекланиши мумкин (ФКнинг 41-моддаси).

Н.Д.Егоровнинг фикрига кўра, мазкур тамойилнинг аҳамияти бозор иқтисодиёти шароитида ниҳоятда катта ҳисобланади. Зеро, бозор иқтисодиёти фақатгина, фуқаролик ҳуқуқи субъектлари муайян эркинликка эга бўлганларида, фуқаролик муомаласида тадбиркорлик, ташаббускорлик ва бошқача фаолликни намоён этганларида ривожланиши мумкин¹.

Дарҳақиқат, диспозитивлик тамойилининг бозор иқтисодиёти учун аҳамияти катта эканлиги сабабли ҳам фуқаролик қонунчилиги субъектларга бир қатор эркинликларни беради. Масалан, фуқаролар ва юридик шахслар ҳуқуқ лаёқатига эга бўлиб қонун ҳужжатларида тақиқланмаган ҳар қандай фаолиятни амалга оширишлари мумкинлиги (ФКнинг 18, 41-моддалари).

Ушбу тамойил намоён бўлишининг яна бир жиҳати фуқаролик қонун ҳужжатларининг кўпчилиги диспозитивлик характерида эканлиги билан боғлиқ. Мазкур диспозитив нормаларнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга қўлланилиши фақатгина тарафларнинг хоҳишига боғлиқ бўлади.

О.А.Красавчиковнинг фикрича, фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқий эркинлигини яна бир жиҳатдан-фуқаролик ҳуқуқ субъектлиликни ўз хоҳишларига кўра, амалга ошириш нуктаи назаридан таъминлайди. Бунда сўз фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ўз хоҳишларига кўра, субъектив фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш, маълум

¹ Гражданское право. / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. т.1. - М.:2003. Проспект.-С. 26.

маънода ушбу ҳуқуқ ва мажбуриятлар мазмунини аниқлаш, уларни амалга ошириш ва уларни тасарруф этиш имкониятига эга эканлиги хусусида бормоқда. Бу имконият назарияда диспозитивлик деб юри-тилади¹.

Дарҳақиқат, диспозитивлик фуқаролик ҳуқуқи субъектларига ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўз хоҳишларига кўра, амалга ошириш им-конияти сифатида қаралади ва бундай имконият ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ўзаро келишувига кўра, амалга оширилади. Субъектларнинг фуқаролик ҳуқуқ субъектчилиги макомини белги-лашда диспозитивлик ўзига хос ўринга эга. Зеро, ҳуқуқнинг бошқа соҳаларида фуқаролик ҳуқуқидаги сингари диспозитивлик муҳим ўрин тутмайди. Рақобат, талаб ва тақлиф каби бозор иқтисодиёти қонуниятлари амал қиладиган шароитда субъектларга бериладиган бундай имкониятлар ва эркинлик, улар фаолиятини бозор қонуният-ларига мувофиқлаштиришда ёрдам бериши билан бирга, субъектга ташаббускорлик, иқтисодий фаоллик ва фуқаролик муомаласини амалга оширишда ўзига хос “ихтирочиликни”, иқтисодий ривожла-ниш учун зарур бўлган янгиликларга интилиш имкониятини ҳам бе-ради.

В.Ф.Яковлевнинг фикрига кўра, диспозитивлик фуқаролик ҳуқуқида фақатгина субъектив ҳуқуқни амалга ошириши ёки ошир-масликка нисбатан хоҳишни қўллаш имконияти эмас. Диспозитивлик мазмунига кўра кенг бўлиб, субъектга бутун ҳуқуқ лаёқатини ўз хоҳишига кўра, амалга ошириш имкониятини беришни, субъектив ҳуқуққа эга бўлиш ёки уни рад этиш, субъектив ҳуқуқни эгаллашнинг аниқ усулларини танлашни, белгиланган доирада ҳуқуқий муносабат мазмунини ўз хоҳишига кўра, тартибга солишни, ўзида мавжуд бўлган субъектив ҳуқуқларни тасарруф этишни, бузилган ҳуқуқни химоя қилиш чораларини татбиқ этиш ёки этмасликни ва шу каби-ларни англатади².

В.И.Емельяновнинг таъкидлашича, диспозитивлик субъектларга фуқаролик ҳуқуқларининг мазмунини ташкил этувчи ҳаракатларни амалга оширишда ёки улардан тийилиб туришда эркиндирлар. Шунингдек, улар ҳуқуқни амалга ошириш шакли ва мақсадини танлашда ҳам мустақил ҳисобланадилар. Ҳеч ким субъектга тегишли бўлган

¹ Красавчиков О.А. Диспозитивность в гражданско-правовом регулировании // Советское государство и пра-во. 1970. №1. –С.41.

² Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. –Свердловск. 1972. –С.86.

фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишга тўсқинлик қилишга ёки уларни амалга оширишга мажбурлашга ҳақли эмас¹.

Мазкур фикрлар асосида фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойилларидан бири ҳисобланган диспозитивлик субъектларга ҳуқуқий эркинлик. Ўз ҳуқуқлари ва уларни амалга оширишда юридик мустақиллик, иқтисодий фаолиятда ташаббускорликни берувчи давлат томонидан ўрнатилган ҳуқуқий кафолат, деган хулосага келиш мумкин. Диспозитивликнинг қонун ҳужжатларида мустақамланганлиги, субъектнинг эркинлигини таъминлаш билан бирга, унга ўз ҳуқуқлари доирасини белгилашда ҳам хоҳиш ва истакка асосланиши мумкинлигини ўрнатади. Масалан, фуқаро ўзига тегишли мулкка нисбатан “мулк ҳуқуқининг” уччала элементи - эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқини тўлиқ ўзида сақлаб қолиши ҳам мумкин ёки ушбу ҳуқуқлардан хоҳлаганидан воз кечиши ёки бу ҳуқуқларни бир вақтда бир неча шахсларга доимий ёки вақтинчалик бериши ҳам мумкин.

Н.И.Матузовнинг фикрича, қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса, рухсат этилиши тамойили фақатгина ривожланган фуқаролик жамиятида тўлиқ амалга ошади². Шу билан бирга, бу тамойилни амалга оширишда у кузатувчанлик, огоҳлик, жавобгарликни тақлиф этади³.

Дарҳақиқат, қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса, рухсат берилиши тамойили мутлоқликка эга эмаслиги фуқаролик ҳуқуқининг бошқа тамойилларидан фарқ қилиб тўғридан-тўғри тамойилнинг номида ифодаланади. Бундай ифода фуқаролик қонун ҳужжатларининг “чекловчилик” хусусияти борлигини ҳам англатади. Чунки, “нимаики тақиқланмаган бўлса” ибораси қонунда шахслар амалга ошириши мумкин бўлмаган хатти-ҳаракатлар тақиқланишини, уларни амалга ошириш мумкин эмаслигини ифода этиб, субъектлар ўз ҳаракатларини амалга оширишдан олдин қонунни кўздан кечиришлари ва муайян ҳаракатнинг қонун билан тақиқланган ёки тақиқланмаганлигини аниқлаб олишлари лозим бўлади. Бу эса, фуқаролик қонунчилиги катта ҳажмли ва мураккаб тизимли бўлганлиги муносабати билан ўта қийин вазифа ҳисобланади. Шу муносабат билан Н.И.Матузов бундай рухсатни “онгли, фойдали рухсат бериш формуласи”⁴ - деб номлайди,

¹ Емельянов В.И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами.- М.: Лекс-Книга. 2002. – С.30.

² Матузов Н.И. Ещё раз о принципе “не запрещенное законом дозволено”. // Правоведение. 1999. №3. –С.18.

³ Матузов Н.И. О принципе “все, не запрещенное законом, дозволено”. // Советское государство и право. 1989. №8. –С.5.

⁴ Теория государства и права. Курс лекций. /Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько. -210 с. ; Матузов Н.И. Ещё раз о принципе “не запрещенное законом дозволено”. // Правоведение. 1999. №3. –С.24.

хамда “конунда нимаики тақиқланмаган ва ахлоқ қоидаларини бузмайдиган бўлса, рухсат берилади”¹ - иборасини тақлиф қилади.

Фикримишча, бу ўринда Н.И.Матузов тақлиф қилганидек мазкур тамойилнинг номланишига “ахлоқ қоидаларини бузмайдиган” иборасини қўшадиган бўлсак, субъектлар ҳаракати доираси ва эркинлигини ортиқча чеклашга йўл кўямиз. Бундай иборанинг киритилиши ушбу тамойил мазмунини ўзгартиш билан бирга субъектлар учун турли қийинчиликларни вужудга келтириши билан бирга, амалиётда турли тушунмовчиликларга олиб келади. Айниқса, давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ўз ваколатларини сунистеъмом қилиш ҳоллари кўпайишига олиб келиши мумкин. Агар илгари фақатгина субъект ҳаракатининг конунда тақиқланган ёки тақиқланмагани текширилса, Н.И.Матузовнинг тақлифи қабул қилинган, ҳаракатнинг ахлоқ қоидаларига мослиги аниқланади. Ахлоқ қоидалари эса ҳуқуқий кучга эга бўлмаган ва ўта мавҳум бўлган, баъзи ҳолатларда жамиятнинг у ёки бу қатламлари томонидан турлича баҳоланадиган мезонлардир.

Шу муносабат билан Н.И. Матузов томонидан тақлиф қилинган иборани “конунда нимаики тақиқланмаган бўлса рухсат берилиши” тамойилига киритилиши мақсадга мувофиқ эмас.

Субъектларнинг тенглиги ва эркинлигини таъминлашга қаратилган тамойиллардан яна бири бу **шартномалар эркинлиги тамойилидир.**

Фуқаролик ҳуқуқий тамойилларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга, мазмун моҳиятга, фуқаролик-ҳуқуқий меъёрлар учун белгилувчи характерга ва бозор иктисодиёти қонуниятларининг ҳаётга татбиқ этилишида муйян аҳамиятга эга. Юқорида санаб ўтилган тамойиллардан бозор иктисодиёти шароитида муҳим ўрин тутадиган ва иктисодий муносабатлар тизимида регуляторлик вазифасини ўтайдиган, субъектларнинг ўзаро иктисодий ва мулкий муомаласида асосий амалга ошириш воситаси ҳисобланган шартномалар эркинлиги тамойили - фуқаролик ҳуқуқида ўзига хос аҳамиятга эга.

ФКнинг 354-моддасига мувофиқ, фуқаролар ва юридик шахслар шартнома тузишда эркиндирлар. Улар фуқаролик қонун ҳужжатларида назарда тутилган ёки қонун ҳужжатларида кўзда тутилмаган бўлса-да, қонун ҳужжатларига зид бўлмаган ҳар қандай шартномаларни тузишда эркин ҳисобланадилар.

Фуқаролик ҳуқуқида шартномалар эркинлиги тамойили билан бирга, деликт мажбуриятлари учун хос бўлган “бош деликт” тамойи-

¹ Матузов Н.И. Ёщё раз о принципе “не запрещенное законом дозволено”.// Правоведение.1999.№3.-С.27.

ли амалда бўлади. Мазкур тамойилга мувофик, фукаролик ҳуқуқи субъектларига етказилган ҳар қандай зарар қопланиши лозим. ФКнинг 985-моддасига мувофик, ғайриконуний ҳаракат (ҳаракатсизлик) туфайли фукаронинг шахсига ёки мол-мулкига етказилган зарар, шунингдек, юридик шахсга етказилган зарар, шу жумладан бой берилган фойда зарарни етказган шахс томонидан тўлиқ ҳажмда қопланиши лозим. Мазкур норма асосида “бош деликт” тамойилини қуйидаги уч мезон асосида талқин этилиши мумкин:

- бир шахс томонидан иккинчи шахсга зарар етказилганлиги;
- зарар етказувчи ўзининг айбсиз эканлигини исботламагунича, айбли ҳисобланади;
- жабрланувчи ўзининг зарар етказувчиси айбининг ғайриконуний эканлигини исботлаши шарт бўлмайди¹.

Таъкидлаш лозимки, дастлаб мазкур тамойил Франция Гражданлик кодексига ўз ифодасини топган бўлиб, ушбу кодекснинг 1382-моддасига мувофик, бир шахсга зарар етказган иккинчи шахснинг ҳар қандай ҳаракати, зарар айби билан етказилган шахсга зарарни қоплаш мажбуриятини юклайди². Бунда асосий ҳолат етказилган зарарнинг қопланиши лозимлигига ва қонунга хилоф ҳаракатни амалга оширган шахснинг ҳаракатларида айбнинг мавжудлигига қаратилади.

Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятларда Англо-америка ҳуқуқ тизимида, “бош деликт” тамойили татбиқ этилмаслиги диққатга сазовордир. Англо-америка ҳуқуқ тизими амалда бўлган давлатларда “бош деликт” тамойили ўрнига махсус деликтлар амалда бўлади³. Одатда бундай махсус деликтлар суд прецеденти орқали белгиланади ва суднинг у ёки бу турдаги зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар учун белгилаган жавобгарлиги ҳолатидан келиб чиқади.

Фикримизча, зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятларга нисбатан, “бош деликт” тамойилининг амалда бўлиши, махсус деликтга нисбатан амалий жиҳатдан ва субъектларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш нуктаи назаридан катта аҳамиятга эга. Зеро, зарар етказганлик учун ҳуқуқбузар шахсга нисбатан жавобгарликнинг (етказилган зарарни қоплашнинг) мавжудлиги айни пайтнинг ўзида тарбиявий аҳамият ҳам қасб этади.

¹ Гражданское право: В 2 т. Том II. Полутом 2: Учебник / Отв.ред. Е.А. Суханов.-М.: БЕК.2002.-С.366-367.

² Гражданский кодекс Франции.

³ Гражданское право: В 2 т. Том II. Полутом 2: Учебник / Отв.ред. Е.А. Суханов.-М.: БЕК.2002.-С.366-367.

Таъкидлаш лозимки, мамлакатимиз миллий қонунчилигида ҳам махсус деликтлар мавжуд. Масалан, ошиқча хавф манбаи томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик, давлат органлари, ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик ва бошқалар. Бирок, бу ҳолатларда ҳам “бош деликт” тамойили татбиқ этилади ва биринчи навбатда, зарар етказувчининг етказилган зарарни қоплаши лозимлиги эътиборга олинади.

Товарлар, хизматлар ва молиявий маблағларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида эркин ҳаракатда бўлиши тамойили муҳим иқтисодий ва ҳуқуқий мазмунга эга. Бу тамойил бевосита мамлакатнинг ички иқтисодий оборотида турли хилдаги чеклашлар, талаблар ва ички божлар бўлишини инкор этади. Бутун мамлакат ҳудуди бир бутун ва яхлит иқтисодий макон сифатида эътироф этилиб, бу маконда юқоридаги барча ҳолатлар чеклашларсиз ҳаракатда бўлиши лозим.

Ҳ.Р.Раҳмонқуловнинг фикрича, бозор муносабатлари Ўзбекистон ҳудудини ягона, яхлит ҳолда иқтисодий ва ҳуқуқий макон сифатида мавжуд бўлишини талаб этади. Унда қандайдир ички тўсиқлар, чегаралар, божлар бўлмаслиги шарт. Бутун мамлакат ҳудудида тадбиркорлик ва бошқа фаолиятни амалга оширишда ягона қонунқоидалар амал қилиши лозим. Бир вилоят, туман, шаҳар ҳудудидан товарларни бошқа вилоят, туман ёки шаҳарга олиб келишни тақиқлашга ҳеч ким ҳақли эмас. Маҳаллий давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, ўзини ўзи бошқариш органлари ушбу тамойилга қатъий риоя қилишлари лозим¹.

Товарлар, хизматлар ва молиявий маблағларнинг эркин ҳаракатда бўлиши тамойили ҳар доим бир хилда амалда бўлмайди.

Фикримизча, субъектларнинг тенглиги ва эркинлигини таъминлашга қаратилган тамойиллардан яна бири қилиб, **барча субъектлар манфаатларининг қарама-қаршилигини бартараф қилишдек энг муҳим тамойил қўйилиши зарур**, яъни қонунчиқарувчи томонидан оммавий манфаатга риоя қилишлик ҳар бир хусусий манфаатдор учун фойдали бўлсин.

Қонунчиқарувчи нафақат хусусий ҳуқуқларни тақиқлашга ёки чеклашга ҳаракат қилиши керак, балки хусусий ҳуқуқ субъектларида бутун жамиятнинг манфаатларига мос келадиган манфаатларни пайдо қилиши ва мустаҳкамлаши лозим.

---

¹ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.- Т.:ТДЮИ.2003.- 45 б.

Фукаролик ҳукукий муносабат субъектларининг манфаатлари бир-биридан уларнинг ижтимоий аҳамиятлилиги ҳамда субъектларнинг ўзлари учун ҳам аҳамиятлиги жиҳатидан фарқланишини эътиборга олиш даркор.

Хулоса қилиб айтганда, ҳукукий тартибга солишнинг шундай йўналиши доимо ривожлантириб борилиши лозимки, барча субъектлар томонидан, бу талаб давлат органларига ҳам тегишли, ўз мажбуриятларининг ўз вақтида, тўлиқ бажарилиши ўзлари учун бажарилмагандан кўра фойдалироқ бўлсин. Айнан ушбу ёндашиш манфаатлар карама-қаршилигини бартараф қилиш тўғрисидаги манфаатлар карама-қаршилигини ҳукукий майдонда бартараф қилиш тамойилига риоя қилишга имкон беради.

Хусусий ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқларини чеклаш, токи уларнинг манфаатлари жамият ва давлат манфаатларига зид бўлар экан ёки бўлмаса, уларга мос бўлмай қолар экан, қўлланилаверади, деган муҳим хулосага келиш мумкин бўлади¹.

4.2. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни қўриқлашга қаратилган фукаролик ҳуқуқи тамойиллари

Субъектларнинг ҳуқуқ ва эркинлигини таъминлашга қаратилган тамойилларга юқорида таҳлил этилганларидан ташқари, бевосита инсоннинг шахси билан боғлиқ бўлган ҳуқуқларни ҳимоя қилишга қаратилган тамойиллар ҳам қиради.

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг узвий таркибий қисми ҳисобланади. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг амалга оширилишини қўллаб қувватлаш, уларни доимий ривожлантириб, мазмунан кенгайтириб бориш ҳуқуқий ҳимоя тизimini яратиш ва такомиллаштириш кафолатларини мустаҳкамлаш ва муҳофаза қилиш давлат ва жамият олдида турган муҳим вазифадир. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар инсоннинг шахс сифатида шаклланишида унинг юқсак маънавиятли, чуқур билимли, ҳар томонлама баркамол инсон бўлиб шаклланишида муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Шу маънода олганда, инсоннинг ички салоҳиятини рўёбга чиқариш, ўзини ўзи ривожлантириш ва камол топтиришини таъминловчи имкониятлар мажмуи сифатида тушуниш лозим².

¹<http://diss.rsl.ru/Atiiss/05/0475/050475016.pdf>.-200с.

² Насриев И.И. Шахсий номулкӣ ҳуқуқларни амалга ошириш ва муҳофаза қилишнинг фукаролик ҳуқуқий муаммолари. Юрил. фан. докт. дисс. –Тошкент: 2006.-15 б.

Маълумки, фуқаролик ҳуқуқида мулк ва мулкӣ ҳуқуқлар асосий ўринда турса-да, у билан бирга шахсий-номулкий ҳуқуқлар ҳам фуқаролик ҳуқуқининг предмети ҳисобланади. Фуқаролик конун ҳужжатларида шахсий ҳуқуқларни ҳимоя қилишга қаратилган бир қатор қоидалар мавжудки, бу қоидалар барча фуқаролик конун ҳужжатларининг мазмунида ўз ифодасини топган.

Шахсий ҳуқуқлар дейилганда, аввало, инсоннинг ўзидан бегона-лашгирилиши мумкин бўлмаган ва фақатгина жисмоний шахсларгагина тегишли бўлган ҳуқуқлар назарда тутилади. Айрим ҳолатларда юридик шахслар ҳам баъзи шахсий номулкий ҳуқуқларга эга ҳисобланади. Лекин барча ҳолатларда ҳам юридик шахсларга тегишли бундай “шахсий ҳуқуқлар” мулк билан бевосита боғлиқ бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 27-моддасига мувофиқ, ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашидан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эга. Бундай ҳимоя эса, бевосита фуқаролик конун ҳужжатларида ўз ифодасини топган. ФКнинг 100-моддасига мувофиқ, фуқаро ўзининг шаъни, кадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар юзасидан, башарти бундай маълумотларни тарқатган шахс уларнинг ҳақиқатга тўғри қилишини исботлай олмаса, суд йўли билан раддия талаб қилишга ҳақли.

Манфаатдор шахсларнинг талабига кўра, фуқаронинг шаъни ва кадр-қимматини унинг вафотидан кейин ҳам ҳимоя қилишга йўл қўйилади.

Башарти, фуқаронинг шаъни, кадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар оммавий ахборот воситаларида тарқатилган бўлса, айти шу оммавий ахборот воситаларида раддия берилиши лозим.

Башарти, бундай маълумотлар ташкилотдан олинган ҳужжатда учраса, бундай ҳужжат алмаштирилиши ёки чақириб олиниши керак.

Бошқа ҳолларда раддия бериш тартиби суд томонидан белгиланади.

Фуқаро оммавий ахборот воситаларида унинг ҳуқуқлари ёки конун билан кўриқланадиган манфаатларини камситувчи маълумотлар эълон қилинганда, у айтини ўша оммавий ахборот воситалари орқали чиқиб, ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга.

Башарти, суднинг ҳал қилув қарори бажарилмаса, суд қоидабузарга конун ҳужжатларида белгиланган миқдорда ва тартибда ундириладиган жарима солишга ҳақлидир. Жаримани тўлаш қоидабузарни

суднинг ҳал қилув қарорида назарда тутилган ҳаракатларни бажариш вазифасидан озод этмайди.

Ўзининг шаъни, қадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар тарқатилган фуқаро бундай маълумотлар рад этилиши билан бир қаторда уларни тарқатиш оқибатида етказилган зарарлар ва маънавий зиёнинг ўрнини қоплашни талаб қилишга ҳақлидир.

Ушбу моддадаги фуқаронинг ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонундаги юридик шахснинг ишчанлик обрўсини ҳимоя этишга нисбатан ҳам тегишли йўсинда татбиқ этилади.

Бу ўринда, фуқаронинг исмига бўлган ҳуқуқи ҳам ҳимоя қилинишини айтиб ўтиш лозим. ФКнинг 19-моддасига мувофиқ, агар қонундан ёки миллий одатдан бошқача тартиб келиб чиқмаса, фуқаро ўз фамилияси ва номидан, шунингдек отасининг исми билан ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади ҳамда уларни амалга оширади.

Қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда фуқаро таҳаллусдан (тўқилган исмдан) фойдаланиши мумкин. Фуқаро қонунда белгиланган тартибда ўз исмини ўзгартиришга ҳақли. Фуқаронинг ўз исмини ўзгартириши аввалги исми билан олган ҳуқуқ ва мажбуриятларини бекор қилиш ёки ўзгартириш учун асос бўлмайди. Фуқаро ўз исмини ўзгартирганлиги ҳақида қарздорлари ва кредиторларига хабар бериш учун зарур чораларни қўриши шарт ва у мазкур шахсларда фуқаронинг исми ўзгарганлиги ҳақида маълумот йўқлиги туфайли келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатлар хавфини ўз зиммасига олади.

Исмни ўзгартирган фуқаро ўзининг аввалги исмига расмийлаштирилган ҳужжатларга ўз ҳисобидан тегишли ўзгартиришлар киритилишини талаб қилишга ҳақли. Фуқаро туғилган вақтида олган исмини, шунингдек ўзгартирилган исмини фуқаролик ҳолати ҳужжатларини қайд этиш учун белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказиши керак. Бошқа шахс исмидан фойдаланиб ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишга йўл қўйилмайди.

Ўз исми билан яшаш ҳуқуқига эътироз билдириладиган ёки исмидан қонунсиз фойдаланиладиганлиги муносабати билан манфаатлари бузиладиган шахс манфаатларини бузувчидан бундай ҳаракатларга чек қўйишни ва раддия беришни талаб қилиши мумкин. Агар манфаатлар касдан бузиладиган бўлса, жабрланган шахс қўшимча суратда зарарни қоплашни талаб қилиши мумкин. Зарарни қоплаш учун манфаатни бузган шахснинг даромадини бериш талаб қилиниши

мумкин. Манфаат қасддан бузилганида жабрланувчи маънавий зиённинг қопланишини ҳам талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Исм ёки шахсий шаън эгаси бўлмаган, лекин оилавий мавқеига кўра, бундан манфаатдор бўлган шахс ҳам ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган ҳаракатларга чек қўйиш ёки раддия бериш ҳақидаги талабларни қўйиши мумкин. Бу шахс бошқа шахснинг ўлиmidан кейин ҳам унинг исмини ва шаънини ҳимоя қилишга қаратилган талабларнинг бажарилишига ҳаракат қилиши мумкин. Исмни ва шаънни бузиш туфайли келтирилган зарарни қоплаш талаби ўлимдан кейин тан олинмайди.

Маълумки, шаън, кадр-қимматни ҳимоя қилишни сўраб, судга мурожаат қилиш амалиёти кенг тарқалган бўлиб, бунда кўп ҳолларда даъво оммавий ахборот воситаларига нисбатан кўзғатилади. Шу сабабли ҳам шахсий номулкий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш фуқаролик кодекси нормалари билан бирга бошқа қонунлар, жумладан, Ўзбекистон Республикасининг “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги қонуни, “Журналистик фаолиятининг эркинликлари тўғрисида”ги қонун, “Радиоэшиттиришлар ва телекўрсатувлар тўғрисида”ги қонунлар билан ҳам тартибга солинади.

Фикримизча, шаън, кадр-қиммат ва ишбилармонлик обрўйини ҳимоя қилиш тўғрисидаги ФКнинг 100-моддаси ниҳоятда **умумий тарзда шакллантирилган**. Бу масала бир неча махсус норма ёки махсус параграфни ташкил этувчи нормалардан иборат бўлиши лозимлиги муаммосини фуқаролик кодексини такомиллаштириш масалалари билан боғлиқ равишда ҳал этиш мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Амалдаги ФК 100-моддасининг яна бир ноқулайлик тарафи шундан иборатки, бунда шаън, кадр-қиммат ва ишбилармонлик обрўсини ҳимоя қилиш фуқарога нисбатан қўлланилиши белгиланган. Аммо, амалда фуқарони баҳолаш учун шаън, кадр-қиммат тушунчаларини ўзи кифоя қилади, чунончи, ушбу тушунчалар унинг барча жиҳатларини қамраб олади. Ишчанлик обрўсини эса, фақат юридик шахсларга хос хусусият, деб баҳолаш мумкин. Шунингдек, ишчанлик обрўси яқка тартибда фаолият юритувчи тадбиркор фуқаро учун ҳам ўзига хос алоҳида ҳуқуқий муҳофаза объекти, деб қараш ўринли бўлур эди. Демакки, шаън, кадр-қиммат ва ишбилармонлик обрўси субъектларини бундай табақалаштириш ва **қонунларга тегишли аниқлик киритиш** суд амалиёти учун ҳам енгилликлар ва қулайликлар вужудга келтирилишига олиб келади, деб ҳисоблаймиз.

Баъзи ҳолларда, агар фуқаронинг шаънига доғ туширадиган ва кадр-қимматини пастга урадиган маълумотлар шахснинг турар жой ёки ишлаш жойида биринчи марта содир этилган бўлса, жабрланган шахснинг ҳуқуқи турар жой ёки ишхонасидаги ўртоқлик суди томонидан ҳимоя қилиниши мумкин¹. Шу ўринда, фуқаро ва ташкилотларнинг шаъни ва кадр-қимматини ҳимоя қилиш мақсадида, **фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик чораларини ривожлантириш истиқболларини белгилаш, ишлаб чиқиш, ушбу фуқаролик жавобгарлик чораларининг мазмунини белгилаш, уни қўлланилиши асосларининг ҳолатларини ва қўлланилиш субъектларини аниқлаш лозим бўлади.** Шахсий номулкий ҳуқуқларни бузиш муайян чекланган доирада (маҳаллада, иш жойида, вақтинчалик яшаш жойида) содир бўлса, жабрланувчининг розилиги билан ҳуқуқбузарни оммавий кечирим сўратиш, оммавий изза қилиш, танбех бериш каби таъсир чораларини қўллаш ўринли бўлиши мумкинлиги, ушбу таъсир чоралари ФКда мустаҳкамлаб қўйилиши лозимлиги ҳақидаги олимларнинг фикрлари билан келишиш мақсадга мувофиқ бўлади².

И.И.Насриевнинг фикрига қўшилган ҳолда, Ўзбекистон Республикасининг бу борадаги амалда бўлган қонун ҳужжатларида кўпгина хорижий мамлакатлар қонун ҳужжатларида мустаҳкамланган диффамация тушунчаси мавжуд эмаслигин эътироф этамиз. “Диффамация”- ҳақиқатга тўғри келадиган маълумотларни ошқор қилишни таъқиқлаш. Диффамация нафақат ёлғон маълумотларни, балки, фуқаро ёки юридик шахснинг шаъни ва кадр-қимматини бадном қиладиган ҳақиқий маълумотларга нисбатан ҳам татбиқ этилади. Диффамацияни мамлакатимиз қонунчилигига тубдан мос келмайди, деган фикрдан йироқмиз. Зеро, кўпинча ошқор этилган тўғри маълумотлар шахсга ижтимоий баҳо беришга таъсир кўрсатмайди, аммо уни руҳан чуқур эзилишга олиб келади (масалан, ОИТС билан касалланганликни ошқор қилганлик, ноқобил қариндошлар ҳақида маълумот тарқатганлик ва бошқалар). Бундай маълумотларни ошқор қилишни тўғридан-тўғри ман этиб қўйиш мақсадга мувофиқдир. Бу турдаги фикрлар Республиканинг ОАВ ларида ҳам кейинги вақтларда тез-тез учраб турибди³. Муаллифнинг мазкур фикрлари фуқаролик муносабат субъекти-давлатнинг ишчанлик обрўси ва бошқа шахсий номулкий ҳуқуқ-

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. –Т.: ТДЮИ.2006.-81 б.

² Насриев И.И. Шахсий номулкий ҳуқуқларни амалга ошириш ва муҳофиза қилишнинг фуқаролик ҳуқуқий муаммолари. Юрид. фан. докт...дисс. –Тошкент: 2006.-15-17 б.

³ Қаралсин: Усаров О. Суд мустақиллиги ва матбуот эркинлиги. “Халқ сўзи”, 2005 йил 8 сентябрь. Насриев И.И. Шахсий номулкий ҳуқуқларни амалга ошириш ва муҳофиза қилишнинг фуқаролик ҳуқуқий муаммолари. Юрид. фан. докт...дисс. –Тошкент: 2006.-109 б.

лари (давлат сирлари, халқ манфаатларини амалга ошириш ва ҳимоя қилишда давлат ва унинг мансабдор шахслари фаолиятининг шаффофлиги) ни ҳимоя қилишда муҳим аҳамиятга эга. Наинки, диффамацияни қўллаш орқали давлатнинг муайян фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги ишчанлик обрўсига нисбатан тарқатилган маълумотлар ҳақиқатга тўғри келса-да, халқ манфаатларига путур етказиши мумкин бўлган маълумотлар тарқатилишининг олди олинган бўлади¹

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 42-моддасида ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланиши белгиланган. Мазкур қоида фуқаронинг шахсий ҳуқуқларининг кафолати сифатида муҳим аҳамиятга эга. Зеро, ушбу конституцион норма асосида фуқароларнинг ижод қилиш эркинлиги чекланмаслиги бу эркинликнинг бузилишига йўл қўйилмаслиги белгиланган.

Бозор иқтисодиёти шароитида интеллектуал мулк объектларининг ҳуқуқий муҳофаза этилиши, шу жумладан, муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни тартибга солишчи қонун ҳужжатларининг яратилиши муҳим ҳолат ва уларни такомиллаштириб бориш давр талаби бўлиб қолмоқда². Шу ўринда, тадбиркорлик фаолияти субъектларининг объектив ифодаланган интеллектуал фаолият натижаларига бўлган мутлақ ҳуқуқи - интеллектуал мулк қонун билан қўриқланаётганлиги алоҳида эътиборга молик ҳолат ҳисобланади³.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: **“Ижоднинг барча турларини ривожлантириш, одамларнинг истеъдод ва қобилиятларини намоён этиш учун шарт-шароитларни яратиш, интеллектуал мулкни ҳимоя қилиш. Кишилар шунини аниқ ва равшан англаб етишлари керакки, маънавий потенциални илдам ривожлантирмай туриб, республикамиз чиннакам мустақиллигини ва равақ топишини таъминлаб бўлмайди»⁴.**

Дарҳақиқат, мустақиллик йилларида илм-фан ривожини учун Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 42-моддасида белгиланган, **“ижод эркинлиги”** тамойили асосий йўналтирувчи восита бўлди. Зеро, кейинги йилларда амалга оширилган илм-фан соҳасидаги ижобий ўзгаришларда мазкур тамойил дебоча вазифасини ўтади.

¹ Баратов М.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатида давлат ишгирокининг назарий ва амлий муаммолари.

² Тошев Б. Авторское право. – Тошкент: Издательство народного наследия им.А.Кадыри. 1997. -10 с.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий ҳужалик суди қўшма Пленумининг “Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ қонунчиликни қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги 2000 йил 28 апрел қарори.

⁴ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истилол ва тараккиёт йўли. Т.1.–Т.: Ўзбекистон. 1996. -48 б.

Ушбу нормада мустаҳкамланган “ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги” қондаси шахснинг ижтимоий ҳаётнинг исталган соҳасида илмий-ижодий фаолият билан шуғулланишини кафолатлайди. Бунда “ҳар ким” деганда, ҳар бир жисмоний шахс назарда тутилади ва жисмоний шахс – фуқаронинг акти расолиги, ўз ҳаракатининг оқибатини тушуна олиш ёки олмаслиги, ёши, муомала лаёқатига эгаллиги аҳамиятга эга бўлмайди. Шу билан бирга, шахс ҳар қандай шароитда ҳам ижод қилиш ҳуқуқига эга ҳисобланади. Масалан, озодликдан маҳрум этиш жазосини ўташ давомида шахс шеър, ҳикоя, роман ёзиши мумкин¹.

Мазкур тамойилнинг моҳияти мамлакатда илмий-интеллектуал фаолият билан шуғулланиш эркинлиги давлат томонидан кафолатланишини, бундай фаолият қонун ҳужжатларида белгиланган чеклашларни истисно этган ҳолда, ҳар ким томонидан амалга оширилиши мумкинлиги қонуний асослангандирлигини назарда тутди. Айтиш мумкинки, “ижод эркинлиги” тамойили фуқаролик ҳуқуқининг институтларига хос бўлган тамойил ҳисобланади ва асосан, интеллектуал мулк ҳуқуқида қўлланилади. Мазкур тамойилнинг муҳим жиҳатининг ижодий фаолиятнинг сунъий ва ноқонуний чекланишига йўл қўйилмаслигини таъминлашда кўринади.

4.3. Давлат фуқаролик ҳуқуқий муносабатнинг тенг иштирокчиси тамойили

Давлатнинг фуқаролик муносабатларда иштирок этишига шубҳа туғилмайди. ФКнинг 2-моддасида - давлат фуқаролар, юридик шахслар билан бир қаторда фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларнинг иштирокчиси бўлишлиги беркитилиб қўйилган. Бу муаммо кўплаб ҳуқуқшунослар асарларида муҳокама этилиб келинган². Уларнинг фикрича давлат фуқаролик ҳуқуқи субъекти сифатида эга бўлиши мумкин бўлган зарурий воситаларсиз ўзининг сиёсий фаолиятини олиб бора олмайди. Бундан келиб чиқиб, давлатнинг фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардаги иштироки, энг аввало, ўз олдида турган ошқоравий вазифаларни ҳал этиши билан асослангандирлиги, бу эса унинг фуқаровий ҳуқуқ лаёқатига таъсир этмасдан қолмайди, албатта. Шунинг учун тенглик асосини фуқаролик

¹ Оқюлов О., Имомов Н., Инсон ҳуқуқлари ва ижод эркинлиги.- Тошкент: ТДЮИ, 2008.- Б.7-8.

² Пушкин А.А. Советское государство как субъект гражданского права. Харьков, 1965. Брагинский М.И. Участие Советского государства в гражданских правоотношениях. М., 1981.

хукукий муносабатларда фуқароларнинг, уларнинг уюшмалари, юридик шахлар, ошкор-хукукий тузилмалар иштирокининг умумий қондаси сифатида мустақамлаган ҳолда, қонун чиқарувчи унинг чегараси тўғрисида "агарда қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса", деб эслатма бериб қўяди. Бу қонунга эслатма ошкора-хукукий тузулмаларнинг икки хиллик, яъни мустақил ва хусусий шахс ҳолатидан келиб чиқиб олдиндан белгиланган. ЎзР Конституциясининг 43-моддасига биноан, бундай тузулмалар фаолиятининг асосий мақсади фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашдан иборат. Ўзининг ҳуқуқий табиатига кўра буни юридик шахсларга нисбатан айтиб бўлмайди, бу эса юридик шахсларнинг мақсадли ҳуқуқ субъектлигидан гувоҳлик беради. Шу сабабли, уларнинг фуқаролик ҳуқуқий муносабатдаги иштироки ўзига хос хусусиятга эга бўлади, яъни улар айрим турдаги битимларни туза олмайди, фуқаролик муомаласидан чиқарилган мулклар бўйича битимлар тузиши мумкин, улар фуқаролик муомаоласида махсус формаларда, яъни давлат буюртмаси, давлат эҳтиёжлари масалаларида иштирок этиши мумкин.

Давлатнинг фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардаги иштирокига келганда, ФКнинг 79-моддасида белгилаб қўйилганидек, давлат фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларда уларнинг бошқа иштирокчилари билан барабар асосларда иштирок этади. Ушбу модданинг 2-бандида эса, бу хил муносабатларда давлат номидан давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ҳамда улар махсус вакил қилган бошқа органлар иштирок этадилар, мазкур модданинг 3-бандига биноан эса, давлат ўзининг фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятлари бўйича ўз мулки бўлган маблағлари билан жавоб беради. Аммо унинг ҳокимият ваколати, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатга киришаётганида, ажратиб, узиб қўйилади, деган одатий тартиб мавжуд. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатга киришаётганида давлатнинг ҳокимият ваколати барибир ҳам сақланиб қолаётганидан кўз юмиб бўлмайди. Бу ўринда, давлат фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектларидан фарқли ўларок, тегишли қонунлар орқали ўзининг фуқаровий ҳуқуқ лаёқатининг кўламини ва хусусий мулккий мақомини мустақил белгилашлиги ҳолатини кўриш мумкин. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги давлат иштирокининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири давлатнинг ўзи бевосита иштирок этадиган муносабат доирасини ўзи белгилашидир¹. Бу эса, давлатнинг, фуқаровий

¹ Саидов А.Х. Халқаро ҳуқуқ. - Тошкент: Адолат, 2001. - 154 б.

муносабатларда қатнашиш бўйича унинг қолган иштирокчилари юридик шахс ёки фуқарога қараганда қатта ҳуқуқий имкониятларга эга эканлигини олдиндан белгилаб беради.

Бугунги бозор иқтисодиёти шароитида, мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий бошқарув тизимининг қайта қурилишига қарамасдан, давлат кўплаб моддий бойликларга эгалик ҳуқуқи бўлганлиги сабабли, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг муҳим иштирокчиларидан бири бўлиб қолади. Давлат бир вақтнинг ўзида халқ ҳокимияти номидан иш кўради, ички ва ташқи сиёсатнинг асосий йўналишларини белгилайди, стратегик дастурларни қабул қилади, иқтисодиётнинг стратегик масалаларини ечишга қаратилган инвестиция дастурларини кўриб чиқади, хусусий-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этади, бу ерда инвестиция фаолиятида қатнашиш ҳам кўзда тутилган¹.

Давлат ва унинг ваколатли органлари юқорида келтирилган шартнома муносабатларига киришганда, бошқа субъектлар билан тенг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади.

И.Б.Зокировнинг фикрича, давлатнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабат сифатидаги хусусиятларига қуйидагилар киради:

1. Давлат фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари субъекти сифатида фуқаролик ҳуқуқи субъектлари амал қиладиган қонунларни ўзи белгилайди.

2. Давлат органлари фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари вужудга келишнинг асоси бўладиган ҳужжатлар чиқариши мумкин (ФК 8-модда, 2-банд).

3. Давлат иммунитетдан фойдаланади, яъни давлат мол-мулкидан ҳақ ундиришга давлат органлари рози бўлгандагина йўл қўйилади.

4. Ҳуқуқ ва муомала лаёқатини чеклаш бўйича бошқа субъектларга тааллуқли бўлган қоидалар давлатга нисбатан татбиқ этилмайди².

М.Х.Баратовнинг фикрича, давлатнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги иштирокига нисбатан, юридик шахс ҳақидаги меъёрлар татбиқ этилади. Бунда давлатга нисбатан юридик шахслар эркининг вужудга келиши эркининг ифодаланиши тўғрисидаги қоидаларгина қўлланилади. Юридик шахсларга оид бўлган бошқа қоидалар (хусусан, ҳуқуқ лаёқати тўғрисидаги, рўйхатдан ўтиш тўғрисидаги, ном ва жойлашган ери, филиаллар ва ваколатхоналар, юридик шахс

¹ Самархўжаев Б. Ўзбекистонда инвестиция сиёсати//Жамият ва бошқарув.2002.-№2.-49 б.

² Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. 1 қисм.-Тошкент: ТДЮИ, 2009.-Б.239-241.

турлари, уларни ташкил этиш ва тугатиш) давлатга нисбатан татбик этилмайдиган¹.

А.А.Ивановнинг фикрича, давлатнинг сармоя киритиши усуллари қуйидагича бўлиши мумкин:

- бевосита бюджетдан ажратилган маблағлар орқали молиялаш;
- бюджет ҳисобидан амалга оширилиши керак бўлган инвестиция лойиҳаларига давлат кафолатини таъминлаш;
- бюджетдан қисқа ва узоқ муддатли қарзлар ажратиш;
- облигация заёмлари, кафолатланган мақсадли заёмлар чиқариш;
- давлат мулки ҳисобланган тугалланмаган қурилиш объектларини тақдим этиш².

Ўзбекистон Республикасининг “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг 7-моддасига биноан давлат ва маҳаллий бошқарув органлари инвестиция фаолиятининг субъекти ҳисобланади ва давлат номидан ушбу фаолиятда иштирок этади ва қонуннинг 10-моддасига кўра. танлов (тендер) савдосининг иштирокчиси бўлиш, инвесторлар билан уларнинг шартномаларини бажариш учун шартномалар тузиш, агарда қонун ҳужжатлари ва шартномада бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, инвестор олдидаги ўз мажбуриятини бажаришга бошқа шахсларни жалб этиш ва ҳоказо ҳуқуқларга эга.

Давлат оммавий-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этишни тўхтатмаган ҳолда, қайси мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқини қўлга киритиш мумкинлигини ўзи ҳал қилади. Давлат бу мулкни қўлга киритгандан кейин фуқаролик-ҳуқуқий битим тузиб уни бошқаришга мажбур бўлади. ФК нормаларига биноан, давлат махсус субъект таркибидан ташқари барча битимларни тузиши мумкин. Битим бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларни қўлга киритар экан, давлат ушбу муносабатларнинг бошқа иштирокчилари билан тенг асосларда жавобгарлик субъекти бўлиб қолади. Ушбу Кодекснинг 80-моддасида эса, давлат томонидан тузилган юридик шахс давлатнинг мажбуриятлари бўйича жавоб бермаслиги, қонунда назарда тутилган ҳоллардан ташқари, давлат тузган юридик шахснинг мажбуриятлари бўйича жавоб бермаслиги белгилаб қўйилган.

Аммо, давлат суверен ва қонун чиқарувчи бўла туриб, қонун йўл қўйган шаклларда иштирокчиси бўлиши мумкин бўлган фуқаролик муносабат қоидаларини ўзи белгилайди. Бундан келиб чиқиб айтиш

¹ Гражданское право. Учебник. 6-е изд. / Отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой Т. 1. - М.: Проспект. 2003. - 219 с.

² Иванов А. А. Государство как субъект гражданского права // Кодекс-info. 2002. - № 1. - С. 18.

мумкинки, ўзи учун манфаатларига тўлиқ жавоб берадиган, кўп ҳолларда эса, хусусий шахсларнинг манфаатига зид келадиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этишнинг ҳуқуқий тартибини ўрнатиш давлатнинг қўлида. Бундай тартибнинг мавжудлигига қонуннинг “индамай ўтишлиги”, унинг мукамал эмаслиги, қонун чиқариш техникасининг ҳар хил услублари сабаб бўлиши мумкин¹.

Кўпинча давлат ўз зиммасига олган мажбуриятларни тегишли тартибда бажара олмаганида ва ундиришни давлатнинг пул маблағига ёки бўлмаса, бошқа қайсидир мулкига қаратиш зарурати туғилганида қонуннинг бундай “индамай ўтишлик” муаммоси юзага келади. Қонун бузувчи ўрнига тушиб қолган давлат мавжуд мулки билан жавоб бериб, ўзига қарши боришга мажбур бўлади. Бу эса, оммавий-ҳуқуқий, аниқроғи бюджет соҳасидир. Оммавий ва хусусий ҳуқуқ нормалари ўртасида манфаатлар тўқнашуви юзага келади. Қонунчиликда оммавий ва хусусий ҳуқуқ соҳалари ва предметларининг аниқ чегараси мавжуд эмаслиги сабабли манфаатлар тўқнашуви коида бўйича давлат фойдасига ҳал этилади.

Бу муаммонинг мавжуд бўлиб қолишининг сабабларидан бири, бажарилмаган мажбуриятни бажариш ё бўлмаса, суд қарорида кўрсатилганни аниқ бажариш учун жавобгарликни бўйнига олишга қодир бўлган субъектларнинг аниқ эмаслиги ҳисобланади. Оммавий-ҳуқуқий тузилмаларнинг алоҳида гуруҳга бўлинишидан қатъи назар, уларнинг фуқаролик муносабатлардаги иштироки фақат давлат ҳокимияти органлари иштирокида мумкин бўлади. Амалиёт шуни кўрсатадики, қачонки давлат қонун бўйича фуқаровий-ҳуқуқий жавобгар бўлганда, ҳуқуқи бузилган шахс ушбу субъектга тўғридан-тўғри муурожаат эта олмайди ва унга тегишли талабларни қўйиш учун тегишли шахс ёки органни қидиришга мажбур бўлади.

Бу давлатнинг ғайриқонуний фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги иштироки соҳасига ҳам тааллуқлидир. Давлат энг аввало, оммавий ҳуқуқнинг субъекти бўла туриб ва оммавий фаолиятларни (бошқарув, қонун ижодкорлик, одил судлов) бажара туриб хусусий шахсларга зиён етказиши мумкин. Бундай ҳолатда давлат фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарарни қоплашга мажбур, акс ҳолда, ғайриқонуний ҳаракат мажбурияти бўйича жавобгар шахс ҳолатига тушади. Давлатни бундай жавобгарликка жалб этиш масаласи 1961 йилда қабул қилинган собиқ СССР ва иттифок республикалар Фуқаролик қонунчилиги Асосларининг 89-моддасида биринчи маро-

¹ <http://diss.rsl.ru/diss/03/0605/030605044.pdf>. -305с.

таба кўзда тутилган эди. Ушбу Асосларнинг 89-моддаси номигагина қабул қилинган бўлиб, ҳуқуқий бошқаруви, ишлаш тартиби ишлаб чиқилмаганлиги сабабли бу норма ишламасдан келди.

Мустақил Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралашига йўл қўйилмаслик асослари хусусий ҳуқуқ нормаларининг оммавий-ҳуқуқий муносабатларга амалда кириб боришига олиб келди. Давлат органларининг ноқонуний ҳаракатлари натижасида етказилган зарарни ундириш - бу бузилган субъектив ҳуқуқни ҳимоя қилиш ҳақидаги талаб бўлиб, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатнинг таркибий қисми ҳисобланади. Шу сабабли қонунни бузганнинг маъмурий-ҳуқуқий мақоми ҳимоя ҳақидаги талаб хусусиятига таъсир қилмаслигини қонун белгилаб қўйган. Бу қоида давлат ва шахснинг ўзаро муносабатларидаги тенглик даражасини мумкин қадар юқори кўтарилишининг намоён бўлишидир.

Шу ўринда давлатнинг фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик масаласи ва унинг ўзига хослиги ҳақида мулоҳаза олимлар ўртасида юртилиб келинаётганлиги, “Давлатнинг фуқаролик - ҳуқуқий жавобгарлиги принциплари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси қонунини қабул қилиш масаласи илгари сурилганлиги¹ ва бу фикрга қўшилган олимлар бундай қонун ишлаб чиқилмаган бўлса, унда давлат жавобгарлигининг мезонлари ҳамда чегараларини белгилаш, давлат номидан қайси органлар жавобгар бўлиши, зарарнинг тўла қопланиши каби бўлажак қонуннинг айрим жиҳатлари тўғрисида ўз фикрларини билдиришганини², уларнинг фикрига қўшилган ҳолда таъкидлаш ўринли деб ҳисоблаймиз.

Етказилган бундай зарар учун жавобгарликни белгилаш, айниқса, давлат ҳисобидан қопланиши, даъво қайси давлат органига қаратилиши лозимлиги ва зарарни қоплашни қайси давлат органи амалга ошириши керак, деган масалалар амалиётчилар олдидаги муҳим муаммодай бўлиб келмоқда.

Ҳ.Р.Раҳмонкуловнинг фикрича, етказилган зарар қайси орган ёки қайси орган мансабдор шахсининг ғайриқонуний ҳаракати ёки қонунга мувофиқ бўлмаган ҳужжат чиқариши натижасида етказилган бўлса, ўша орган ёки мансабдор шахс хизмат қилмаган орган томо-

¹ Эгамбердиева Н.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг асослари ва шакллари: Юри.фан.номз.дис....Автореф.-Тошкент.-14 б.

² Боротов М.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатида давлат иштирокнинг назарий ва амалий муаммолари:Юрид.фан.док. ...Дис.-Тошкент:2008.-258 б.

нидан қопланиши керак. Зарарни ундириш ҳақидаги даъво ҳам ўша органга нисбатан қўзғатилиши керак¹.

Албатта, келтирилган зарар тегишили хатоларга йўл қўйган бевосита давлат органи ёки мансабдор шахс мансуб бўлган давлат органи томонидан қопланиши лозим. Даъво ушбу хатоларга йўл қўйган давлат органига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органга нисбатан қўзғатилади. Даъво аризани қабул қилиш ва уни кўриб чиқишдан суд бош тортиши мумкин эмас ва суд тегишли молия органини ёки бошқа ваколатли органи иш бўйича жавобгар тарикасида жалб қилиши керак бўлади, негаки, давлат маблағлари давлат бюджетига жамланганлиги сабабли, стказилган зарар учун жавобгарликни бевосита давлат бюджетига масъул орган бўлган молия органлари зима-сига юклаш мақсадга мувофиқ² бўлиши билан келишиш ўринли бўлади, деб ҳисоблаймиз.

Бугунги кунда деликт мажбуриятлар учун жавобгарнинг ташвишини давлат кўтаришини ЎзР Конституциясининг 54-моддасида, ФКнинг 15, 990, 991-моддаларида кўриш мумкин. Аммо мазкур моддаларда “жавобгарлик” сўзига урғу мавжуд эмас. Бошқа субъектларни жавобгарлик ҳолатига қўювчи ФКнинг 994, 995, 999, 1000-моддалари мазмунида “жавобгарлик” термини мавжуд. Давлатнинг жавобгарлиги институти эса яширинган. Бундай ҳолатда келтирилган зарарнинг давлат томонидан қопланишини мажбурият деб эмас, балки, ҳуқуқ деб қараш мумкин. Бу ҳолатда, давлат жим туриш ёки тантанали равишда эълон қилиш услубларини ишга солмасдан, балки, айрим котегорияларни қўллагаслик қонунчилик техникасидан фойдаланиб, ҳуқуқнинг бошқа субъектларига қараганда ўзи учун кўпроқ имтиёзли шароит яратади. Бу ўринда мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, давлатнинг бошқарув соҳасидаги роли инкор этилса, маъмурий буйруқбозлик тизимидан иқтисодиётнинг бозор тамойилларига ўтишини таъминлаш қийин. Бозор муносабатлари меъёри мустаҳкамланиб, ислохотларнинг ортга қайтмаслиги таъминланиб борган сари эса, давлатнинг таъсири ҳам шунга мувофиқ равишда изчиллик билан камайиб бораверади³.

Маълумки, бозор муносабатларига ўтиш бўйича республика-мизда ўтган даврда давлат ва бозор муносабатларининг бошқа ишти-

¹ Раҳмонқулов Ҳ. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар.-Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 1997.- 100 б.

² Боротов М.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатида давлат иштирокининг назарий ва амалий муаммолари:Юрид.фан.док. ...Дис.-Тошкент:2008.-259 б.

³ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт ка-фолатлари.Т.б. – Т.: Ўзбекистон, 1998.- 31 б.

рокчилари ўртасидаги иктисодий, ҳуқуқий алоқаларнинг муайян механизми шакллантирилди ва ўтиш даврида мамлакатнинг бозор иктисодиётига яқинлашиб бориши ва секин-асталик билан маъмурий тартиб ўз ўрнини фуқаролик-ҳуқуқий институтларга бўшатиб бериши сир эмас¹.

Фуқаролик-ҳуқуқи билан тартибга солинадиган муносабатларда давлатнинг иштироки ҳақидаги нормалар Ўзбекистон Республикаси учун нисбатан янгидир. Давлатнинг хусусий-ҳуқуқий табиатга эга бўлган муносабатлардаги иштироки муаммосини кўйинчалик ўрганиш зарурлиги фанда қайд этилмоқда. “Жамоатчилик муносабатларини тартибга солувчи, тенглик даражаси нафақат фуқаролар ўртасида, балки, давлат ва шахснинг ўзаро муносабатларида ҳам мумкин қадар юқори бўлишини таъминловчи шундай аниқ ва тўғри йўлга қўйилган ҳаракатдаги механизм яратишни»² олимлар мақсад қилганлар. Аммо, бундай механизм тузилган эмас. Фуқаролик қонунчилигининг айрим нормаларини ўрганиш бундай механизм тузилмаганлигидан далолат беради. Давлат иштирокидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда кўпчилик ҳолатларда қарама-қарши қарашлар келиб чиқади, бу эса, фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари тенглиги асосини шубҳа остига олиб келади. Бу биринчи навбатда, давлатнинг тегишли қонунлар орқали ўз мулкий макomini мустақил белгилаш имконияти билан олдиндан белгилаб қўйилади. Зарур пайтда эса, давлат ўз қарорлари билан ўз иштирокини таъминлайди. Масалан, давлат халқ ва жамият манфаатларини кўзлаб ғалла экинлари фақат давлатга сотилишини белгилаб қўйиши мумкин³. Шунинг учун тенглик асослари давлат билан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга киришадиган бошқа иштирокчиларнинг манфаатларини кўпроқ ҳимоя қилиши ва қафолатлаши лозим. Бу эса, қонун чиқарувчи зиммасига фуқаролик муомала соҳасида давлатнинг ҳокимият ваколатларини ФК нормаларида аниқ чеклаш, шунингдек, бўлиши мумкин бўлган давлат ҳокимияти кўринишларидан иштирокчиларнинг “кучсиз” тарафининг манфаати ҳимоясини таъминловчи ҳуқуқий механизмни яратиш вазифасини юқлайди.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари бир неча турларга, яъни биринчи навбатда, асо-

¹ Боротов М.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатида давлат иштирокининг назарий ва амалий муаммолари: Юрид. фан. док. ... Дис. - Тошкент: 2008. - 9 б.

² Керимов Д.А. Методология права. - С. 462.

³ Боротов М.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатида давлат иштирокининг назарий ва амалий муаммолари: Юрид. фан. док. ... Дис. - Тошкент: 2008. - 18 б.

сий ёки умумий тамойиллар ва махсус тамойилларга бўлинган. Агар асосий ёки умумий тамойиллар фуқаролик ҳуқуқининг барча институтларига, ёрдамчи институтларига ва кичик соҳаларига тааллуқли бўлган тамойиллар ҳисобланса, махсус тамойиллар ҳар бир кичик соҳага, институтга ва кичик институтгагина хос бўлган тамойиллар ҳисобланади. Фуқаролик ҳуқуқининг умумий тамойиллари жумласига, ФКнинг 1-моддасида белгиланган умумий негизлар: иштирокчиларнинг тенглиги, шартномаларнинг эркинлиги, мулкнинг дахлсизлиги, фуқаролик ҳуқуқларининг тўскинликсиз амалга оширилиши тамойиллари кирса, махсус тамойиллар жумласига - мулк ҳуқуқининг тамойиллари: мулкнинг дахлсизлиги, мулк шакллариининг турли хиллиги, мулкдорнинг ўз мулкига нисбатан қонунда зид бўлмаган ҳар қандай ҳаракатни амалга ошириши, ҳар ким мулкдор бўлиш ҳуқуқига эгаллиги; мажбурият ҳуқуқи ва мажбуриятларнинг бажарилиши тамойиллари: мажбуриятни лозим даражада бажариш ва аниқ бажарилиши; корпоратив ҳуқуқ тамойиллари: акционерларнинг ҳуқуқлари, барча акционерларга бир хилдаги тенг муносабатда бўлиш, корпорацияни бошқаришда манфаатдор шахснинг ўрни, ахборотларнинг очиқлиги ва шаффофлиги, директорлар кенгашининг мажбуриятлари; интеллектуал мулк ҳуқуқи тамойиллари: интеллектуал мулкнинг дахлсизлиги, муаллиф ҳуқуқларининг муҳофазаланганлиги киради.

Шу билан бирга, фуқаролик ҳуқуқининг тизимидан келиб чиқиб шартнома ҳуқуқининг тамойиллари (шартномалар эркинлиги, шартномаларнинг дахлсизлиги, ҳалоллик) ни ёки муайян бир шартнома муносабатларига хос бўлган тамойиллари (масалан, суғурта шартномасига хос бўлган тамойиллар: суғурталовчининг ҳаракатлари ва қарорларининг узвийлиги, ҳалоллик) ни, фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш тамойиллари (ҳалоллик ва оқилоналикда, реал, ўзаро ҳамкорлик ва тежамкорликда амалга оширишлар)ни ҳам алоҳида кўрсатиб ўтиш мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини макро ва микро тамойилларга ҳам бўлиш мумкин. Бунда макротамойиллар глобал тамойиллар ҳисобланиб, улар барча фуқаролик қонунлари асосига сингдирилганликда ифодаланади, микро тамойилларни фуқаролик ҳуқуқининг муайян институтлари микро тамойиллари кўринишида кўриш мумкин. Айрим тамойиллар ҳам борки, улар ҳам макро ва ҳам микро тамойилларга хос бўлади. Бунга тенглик тамойилини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Фукаролик ҳукуки тамойилларини шартли равишда қуйидаги икки гуруҳга ажратилади: субъектлар тенглиги ва эркинлигини мусс-тахкамлашга қаратилган тамойиллар; мулкӣ ҳуқуқларни таъминлашга қаратилган тамойиллар.

Субъектларнинг тенглиги ва эркинлигини таъминлашга қаратилган фукаролик ҳуқуқининг: а) фукаролик-ҳуқуқӣ муносабат ишти-рокчиларининг тенглиги; б) хусусӣ ишларга бирор-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслиги; в) фукаролик ҳуқуқларининг тўскинликсиз амалга оширилиши; г) бузилган ҳуқуқлар тикланиши ва уларнинг суд орқали химоя қилиниши; д) қонунда нимаки тақиқланмаган бўлса, руҳсат берилиши; е) фукаролик ҳуқуқида диспозитивлик; ж) шартномалар эркинлиги; з) товар, хизматлар ва молиявий маблағларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида эркин ҳаракатда бўлиши тамойиллари санаб кўрсатилди ва ушбу тамойилларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида илмӣ тадқиқотларнинг предмети бўлиши мумкинлигини назарда тутиб, уларга қисқача тавсиф бериб ўтилди.

ФКнинг айрим моддаларига тенглик тамойилини сингдириш мақсадга мувофиқ деб топилиб, ФКнинг 2-моддаси 1-бандига “шахсий номулкий муносабатларни” деган сўзлардан кейин “тенгликка асосланган ҳолда”, деган сўзларни қўшиш, 771-моддасига қуйидаги: “Банк миждознинг пул маблағларидан фойдаланишини бошқаришга, белгилашга ва назорат қилишга, қонунда ёки банк ҳисобварағи шартномасида кўзда тутилмаган, унинг пул маблағларидан ўз хоҳишига кўра, фойдаланишига чекловлар қўйишга ҳақли эмас,” деган мазмунда 2-бандни қўшиш таклиф этилади.

Иштирокчиларнинг тенглигини таъминлаш мақсадида, ФКга тадбиркорлик фаолиятини олиб боровчи тарафларнинг ўз қелишувларида шартномадан бир томонлама воз кечиш ва шартнома шартлари-ни ўзгартиришлари мумкинлиги ҳолатларини белгилаб қўювчи қоидаларни алоҳида бир модда қилиб киритиш таклиф этилади.

ФКнинг 41-моддасига “қонунда тақиқланмаган барча фаолият турлари билан шуғулланиш мумкин” лиги тамойили киритилиши таклиф этилади.

Товарлар, хизматлар ва молиявий маблағларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида эркин ҳаракатда бўлиши тамойили муҳим иктисодӣ ва ҳуқуқӣ мазмунга эга. Бутун мамлакат ҳудуди бир бутун ва яхлит иктисодӣ макон сифатида эътироф этилиб, бу маконда юқоридаги барча ҳолатлар чеклашларсиз ҳаракатда бўлиши лозим.

Шу муносабат билан ФКсининг 1-моддасида белгиланган “Товарлар, хизматлар ва молиявий маблағлар Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида эркин ҳаракатда бўлиши” тамойилининг реал таъминланишини кафолатлаш мақсадида, ушбу модданинг 4-бандига қуйидагича ўзгартиш киритиш лозим: “..., товарлар ва хизматлар ҳаракатда бўлишини чеклаш қонун ҳужжатларига мувофиқ жорий этилиши мумкин ”деган сўзлар ўрнига “..., товарлар ва хизматлар ҳаракатда бўлишини чеклаш қонунга мувофиқ жорий этилиши мумкин”, - деб баён қилиш таклиф этилади.

У-БОУ. СУД АМАЛИЁТИДА ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ТАМОЙИЛЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛИШ ВА ҚЎЛЛАШ МУАММОЛАРИ

5.1. Фуқаролик қонунчилигини ривожлантиришда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг йўналтирувчи таъсир кучи

Фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари – тамойиллар ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи муҳим омил ҳисобланади ва улар фуқаролик ҳуқуқининг тўлиқ кайфиятини ҳамда фуқаролик ҳуқуқининг ажралмас бир қисми тарикасида унинг тавсифини ифодалайди.

Фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари – тамойиллари нафақат қонун ҳужжатларида ифодаланган балки, келажакда қабул қилинадиган қонун ҳужжатлари учун ҳам бош мезон сифатида аҳамиятлидир. Зеро, муайян ҳуқуқ соҳасидаги нормаларнинг мувофиқлигини асосий негизлар-тамойиллар таъминлаб турар экан, қабул қилинаётган норматив ҳужжат айнан тамойиллар билан ҳисоблашган ҳолда қабул қилиниши лозим. Чунки, ҳуқуқ тамойиллари қонун чиқарувчи учун раҳбарий ғоя сифатида, ҳуқуқий нормаларнинг такомиллашиш йўллари билан белгилаб беради¹.

Қабул қилинаётган фуқаролик қонун ҳужжатлари фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари – тамойилларга асосланиши зарур. Масалан, мулкчилик муносабатларини тартибга солишга қаратилган нормалар қабул қилинаётганда биринчи навбатда мулк ҳуқуқининг тамойиллари: ҳар ким мулкдор бўлишга ҳақли, мулкнинг дахлсизлиги, мулк шакллари тўлиқлиги ва баб-баравар ҳимоя қилиниши каби асосий қоидалар ҳисобга олиниши ва қабул қилинаётган нормалар биринчи навбатда мазкур тамойилларга мувофиқ бўлиши керак.

Маълумки, ҳуқуқ тамойиллари ҳуқуқнинг асосий ғояси ҳисобланади. Айнан ҳуқуқ тамойилларининг қонун ҳужжатларида акс этиши ва амалга оширилишига қараб қонунларнинг сифатини ва ҳуқуқий тартибга солишнинг самарадорлигини аниқлаш мумкин бўлади². Зеро, фуқаролик-ҳуқуқий нормаларда тамойилларнинг ифодаланиши

¹ Теория государства и права. / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. -237 с.

² Зажицкий В.И. Правовые принципы в законодательстве РФ // Государство и право. 1996. №11. - С.92.; Сергеева О.Ю. Правовые принципы и их роль в правоприменительной деятельности. // Вестник СГАП. 1999. №1. - С.50.

зарурий омил сифатида ҳар доим қонун чиқарувчи учун аҳамиятли ҳисобланади.

Ҳуқуқшунос олим А.Н.Танага ҳуқуқий тартибга солиш механизмининг қуйидаги схемасини тақлиф қилади: ғоя сифатидаги принцип - ҳуқуқий норма - субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятлар - ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга ошириш. Чунки, дастлаб ғоя пайдо бўлади ва кейинчалик ҳуқуқий нормаларда ифодаланади¹.

Мазкур фикрга қўшилган ҳолда, таъкидлаш лозимки, ҳамма вақт ҳуқуқ нормаси қабул қилинаётганда ушбу норма тўғрисидаги тасаввурлар муайян қоидаларга асосланади. Қоидалар эса, ҳар доим тегишли ҳуқуқ соҳаси учун умумий бўлган ва асосий негиз ҳисобланган асослар сифатида ҳуқуқий норманинг шаклланишига ва қабул қилинишига асос бўлади.

Ҳуқуқ тамойиллари нафақат ҳуқуқ нормаларида ифодаланади, балки, тегишли соҳадаги ҳуқуқий тартибга солиш усулига ҳам таъсир этади. Қолаверса, ҳуқуқ тамойиллари ҳуқуқий тартибга солиш усуллари билан белгилаб беради. Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳам ижтимоий муносабатларни тартибга солиш усуллари билан аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Айнан, иштирокчиларининг тенглигини эътироф этишга, мулкнинг дахлсизлигига, шартноманинг эркинлигига, хусусий ишларга бирор-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашishiга йўл қўйилмаслигига, фуқаролик ҳуқуқлари тўсқинликсиз амалга оширилишини, бузилган ҳуқуқлар тикланишини, уларнинг суд орқали химоя қилиниши асосида “императив нормаларга қараганда диспозитив нормаларнинг кенг қўлланилиши”, “жавобгарликнинг мулкӣ характерда бўлиши” каби фуқаролик ҳуқуқий тартибга солиш, қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса, руҳсат берилиши тамойили асосида фуқаролик ҳуқуқидаги тартибга солишнинг диспозитивлик ва ихтиёрий йўналтирилганлиги услублари ҳаракатда бўлади.

Фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари-тамойиллари фуқаролик қонунларини ривожлантиришда йўналтирувчи кучга эга бўлади. Бундай йўналтирилганлик қуйидаги омиллар билан белгиланади:

1. Қабул қилинаётган қонуннинг бош ғояси сифатида фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари-тамойиллари унинг мазмуни биринчи навбатда, қайси мезонлар ва талабларга жавоб бериши лозимлигини аниқлайди. Яъни, муайян ҳуқуқий муносабатларни

¹ Танага А.Н. Принцип свободы договора в гражданском праве России. - Санкт-Петербург. Юридический центр Пресс. 2003. - С.58.

тартибга солиш мақсадида, қабул қилинган қонун ҳужжати аввало қайси чегара доирасида бўлиши кераклиги тамойиллар орқали қатъий белгиланади. Масалан, 1998 йил 29 августда қабул қилинган “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий - ҳуқуқий базаси тўғрисида” ги қонун қабул қилинаётганда, энг аввало, ФКнинг 1-моддасида белгиланган фуқаролик ҳуқуқининг асосий негизларига ва айнан шартномалар эркинлиги тамойилига ҳамда диспозитивлик тамойилига таянган ҳолда қабул қилинган.

2. Фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари-тамойиллари фуқаролик қонун ҳужжатларини умумий мезонлар асосида йўналтириб, қонун ҳужжатининг у ёки бу ижтимоий муносабатни тартибга солишида ҳам ўзига хос кичик мезонларни белгилайди. Масалан, “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонун иштирокчиларнинг тенглиги, ҳар бир шахснинг ижод қилиш эркинлиги, бузилган ҳуқуқларнинг суд тартибида ҳимоя қилиниши каби фуқаролик ҳуқуқининг асосий негизларига мувофиқ равишда қабул қилинганлиги билан бирга айнан асар яратиш ва уларни ҳимоя қилиш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи ўзига хос асосий қоидалар: ижоднинг барча натижаларининг унинг бадий кийматидан қатъи назар бир хилда ҳимоя қилиниши, муаллифлик ҳуқуқининг дахлсизлиги, асарнинг муҳофазаси муаллифнинг хоши - истагидан қатъи назар, яратилиш факти асосида муҳофаза қилиниши, муаллифлик презумпциясига асосланган ҳолда, ишлаб чиқилган ва қабул қилинган.

Шу билан бирга, “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонун фуқаролик ҳуқуқининг умумий негизларига ва истеъмолчи донмо ҳақ, истеъмолчи мутахассис эмас, каби тамойилларга асосланади.

3. Фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари тамойилларининг барчаси чекланганлик характерида эга. Шу сабабли, фуқаролик қонун ҳужжатларини такомиллаштиришда бундай чекланганлик ҳисобга олинган. Масалан, ФКнинг 358-моддаси 3-қисмига мувофиқ, ташкилотнинг истеъмолчига тегишли товарларни бериш, хизматлар кўрсатиш, унинг учун тегишли ишларни бажариш имконияти бўла туриб оммавий шартнома тузишдан бош тортишига йўл қўйилмайди. Агар ташкилот оммавий шартнома тузишдан бош торса, ФКнинг 377-моддасига биноан, қонун ҳужжатларига мувофиқ шартнома тузиши мажбурий бўлган тараф уни тузишдан бош тортса,

иккинчи тараф уни шартнома тузишга мажбур қилиш талаби билан судга мурожаат қилишга ҳақли.

Шартнома тузишдан асоссиз бўйин товлаётган тараф шу туфайли етказилган зарарларни бошқа тарафга тўлаши керак.

Оммавий шартномани тузишда ташкилот шартнома тузишга мажбур бўлган тараф ҳисобланади. Шу ўринда бир савол туғилади, оммавий шартномаларда шартномалар эркинлиги тамойили бузиладими? В.В.Витрянскийнинг фикрича, бунда тижоратчи ташкилот учун шартномалар эркинлиги тамойилининг ҳаракатланиши чекланади¹. А.Н.Танага ушбу фикрга кўшилмаслигини баён қилиб, бу ҳолатда фақатгина, битимни тузиш эркинлиги чекланади, битим шартлари эса деярли барча ҳолатларда тижоратчи томонидан белгиланади, деган хулосага келади².

Бу ўринда, А.Н.Танаганинг фикрларига қўшилган ҳолда, оммавий шартномаларда тижоратчи ташкилот гарчи шартнома тарафини эркин танлаш яъни, шартномани тузишда эркинликка эга бўлмаса-да, шарномалар эркинлиги тамойилининг бошқа элементлари: шартнома турини танлаш ва шартнома шартларини белгилаш эркинлигига эгаллигини айтиб ўтиш лозим. Шу билан бирга оммавий шартноманинг кўшилиш шартномаси характерига эгаллигини назарда тутиб, истеъмолича учун оммавий шартнома бўйича шартнома шартларини танлаш эркинлиги чекланмайди деган хулосага келиш мумкин.

Шу ўринда мамлакатимиз Фуқаролик кодекси ва Россия Федерацияси Гражданлик кодексининг оммавий шартномалар субъектларига нисбатан турлича ёндашишларини айтиб ўтиш лозим. Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 358-моддаси оммавий шартноманинг мажбурий субъектини “ташкилот” атамаси билан атаб, бу турдаги шартномаларда тижоратчи ва тижоратчи бўлмаган юридик шахслар ҳам иштирок этишини белгиласа, Россия Федерацияси ГКнинг 426-моддасида оммавий шартномада мажбурий субъект сифатида фақатгина, тижоратчи юридик шахслар иштирок этиши мумкинлигини белгилайди³. Бу ҳолатда мамлакатимиз ФК тўғри йўл танлаганини, тижоратчи бўлмаган ташкилотлар ҳам аҳолига турли хилдаги хизматларни кўрсатиши ва уларнинг бу хизмати оммавий шартномалар тузиш орқали амалга оширилишини айтиб ўтиш лозим.

¹ Витрянский В.В. Общие положения о договоре. //Хозяйство и право.1995.№12.-С.16.

² Танага А.Н. Принцип свободы договора в гражданском праве России.- Санкт-Петербург. Юридический центр Пресс. 2003.- С.66.

³ Худди шундай ҳолат Қозоғистон Республикаси ГКнинг 387-моддасида белгиланган бўлиб, унда ҳам фақатгина тижоратчи юридик шахслар оммавий шартноманинг мажбурий тарафлари бўлиши мумкинлигини белгилайди.

Бу масалада Я.Парцийнинг фикрларига қўшилиб бўлмайди. Унинг таъкидлашича, тижоратчи бўлмаган ташкилотлар томонидан тузиладиган ва аҳолига иш бажариш, хизмат кўрсатиш билан боғлиқ шартномалар оммавий шартнома бўлмайди ва тижоратчи бўлмаган ташкилотлар оммавий шартноманинг субъекти ҳисобланмайди¹. Ҳ.Р.Раҳмонкулов ҳам оммавий шартноманинг мажбурий субъекти сифатида тижорат ташкилотини эътироф этади². Музейлар, театрлар томонидан таклиф этилаётган хизматлар ҳам оммавий шартноманинг барча талабларига жавоб беришини айтиб ўтиш лозим.

4. Фуқаролик фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари - тамойиллари қабул қилинаётган нормалар мазмунига сингдирилиши билан бирга, улар тўғридан-тўғри норма-тамойил сифатида ифодаланиш ҳолатлари мавжуд. Яъни, фуқаролик қонун ҳужжатлари учун йўналтирувчи кучга эга бўлган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари қатъий ўрнатилган норма сифатида белгиланиши ва мазкур нормада унинг мазмуни, амал қилиш шартлари ва моҳияти очиқ берилиши мумкин. Масалан, фуқаролик - ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг тенглиги тамойили (ФКнинг 2,79-моддалари) мулкнинг дахлсизлиги тамойили (ФКнинг 166-моддаси), шартномалар эркинлиги тамойили (ФКнинг 354-моддаси) ва ҳ.

5. Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари қонун ҳужжатларини қабул қилиш жараёнида, хусусан қонун лойиҳаларини тайёрлаш жараёнида ҳисобга олиниши керак. Бу ҳолат амалдаги қонунчиликда ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 11 октябрдаги “Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикасининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида”ги Қонунининг 12-моддаси 1-қисмида қонун лойиҳасининг концепциясини тайёрлашда ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишнинг асосий ғояси, мақсади ва предмети белгиланиши кераклиги назарда тутилган бўлса, 13-моддасида қонун лойиҳаларини тайёрлашда Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномаларининг принциплари ва нормалари ҳисобга олиниши кўзда тутилган.

Ушбу қонун қонун лойиҳаларини тайёрлашга нисбатан ўта умумий талабларни белгилайди ва фақат қонун лойиҳаларининг Конституция ва халқаро шартномалар принципларига мувофиқ бўлиши қондасини ўрнатади. Фикримизча, қонун лойиҳалари ўзи тартибга

¹ Парций Я. О защите прав потребителей. //Хозяйство и право.1996.№ 9. –С.23.

² Раҳмонкулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи (умумий қисм). Дарслик.- Т.:ТДҶО.2005.- 246 б.

солаётган тегишли ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш соҳасидаги мавжуд асосий тамойиллар ва қоидаларга мос бўлиш талабини ҳам ушбу қонун ўзида ифода этиши лозим. Шу жиҳатдан, “Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикасининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида”ги Қонунининг 13-моддасига “ҳалқаро шартномалар” сўзидан кейин “тегишли ҳуқуқ соҳасининг” иборасини қўшиш мақсадга мувофиқдир.

Фуқаролик фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари - тамойил мазмунининг нормада ифодаланиши уни амалда татбиқ этишда муҳим аҳамиятга эга бўлади ва амалда бу тамойилнинг тўлиқ қўлланилишига олиб келади. Масалан, шартномалар эркинлиги тамойилининг ФКнинг 358-моддасида батафсил ифодалашга ҳаракат қилиниши субъектларнинг шартнома тузишда унинг шартларини белгилашда кимнингдир кўрсатмаларига эмас, балки фақат ўз хоҳиш-иродаларига таянишлари мумкинлигини англатади.

Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожлантиришда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг таъсири, энг аввало, қонун нормаларининг ўзаро зид келмаслигига қаратилади. Зеро, қонунчиликдаги қарама-қаршилиқлар жуда катта амалий мураккабликни вужудга келтиради, қолаверса, бу ҳолат ривожланаётган бозор ҳўжалигининг “қоқ маркази”да бўлган мулкый муомала шароитида эканлиги бу муаммони янада қийинлаштиради¹. Шу муносабат билан фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари қабул қилинаётган фуқаролик қонун ҳужжатларининг бири-бирига зид келмаслигини таъминлайди. Чунки, бир хилдаги умумий негизлар ва бошланғич асосларга таяниб қабул қилинган қонун ҳужжатлари ҳамма вақт бир-бирига мос келади. Масалан, келажакда қабул қилиниши лозим бўлган қонун ҳужжатлари Фуқаролик кодексига зид келмаслиги лозим.

Маълумки, бозор муносабатларининг ривожланиб бориши жараёнида бу муносабатларни тартибга солишчи янги қонун ҳужжатларини қабул қилиш зарурияти вужудга келади. Бунда қабул қилиниши лозим бўлган қонун ҳужжати бозор иктисодиётининг энг асосий қонуниятлари: талаб ва таклиф, рақобат, монополияга йўл қўймаслик ҳисобланади. Бу қонуниятларнинг барчаси фуқаролик ҳуқуқидаги мулкнинг дахлсизлиги, шартномаларнинг эркинлиги, диспозитивлик тамойиллари билан уйғун ҳисобланади. Мазкур уйғунлик қонун ҳужжатларида тўлиқ ифодалансагина иктисодий ривожланишнинг энг мақбул йўли танланган бўлади.

¹ Суханов Е.А. Закон для рыночного оборота. // Экономика и жизнь. 1996. №6. –С.38.

Бозор муносабатлари шароитида давлат иктисодий фаолият субъектларининг мустақиллиги ва эркинлигига кафолат бериши лозим. Бу ҳолат монополистик фаолиятни чеклашга доир қатор қонун ҳужжатларини қабул қилишни тақозо этади. Бунда гарчи фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари чекланса-да, бозор қонуниятларининг самарали амал қилиши учун шароит яратилади.

Муайян қонунларни қабул қилиш жараёнида қонун қабул қилувчи қонун ҳужжати қайси ҳуқуқ соҳасига тегишли бўлишига қараб, қонун лойиҳасини шу ҳуқуқ соҳасининг асосий негизларига мослигини текшириб кўриши лозим бўлади. Мамлакатимизда бозор иктисодий муносабатлари амал қилиши билан бирга янги ҳуқуқий тамойиллар қўлланила бошланди. Бундай тамойиллар ҳаётдаги барча ижтимоий муносабатларни қамраб олди ва бу ҳолат илгари амалда бўлган нормаларнинг бекор қилинишига ёки ўзгартирилишига олиб келди. Масалан, Ўзбекистон ССРнинг 1963 йил 23 мартда қабул қилинган ва 1964 йил 1 январдан амалга киритилган ва 1997 йил 1 мартга қадар амалда бўлган Гражданлик кодексига бир қатор нормалар бозор муносабатлари қонуниятларига мос келмаслиги билан бирга мулкнинг дахлсизлиги, мулкдор эгалигидаги мол-мулкнинг миқдори ва қиймати чегараланмаслиги тамойилларига ҳам зид эди. Мазкур кодекснинг 118-моддаси иккинчи қисмида фуқаролар мулкида уларнинг ишлаб чиқариш-хўжалик, моддий ва маданий эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган мол-мулк бўлиши мумкинлиги белгиланган бўлиб, бу норма фуқаролар мол-мулкига нисбатан “мақсадли” чеклашни мустаҳкамлайди. Бундай чеклаш фуқаро фақатгина, ишлаб чиқариш-хўжалик, моддий ва маданий эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган мол-мулкка эга бўлиши, бу мақсадлардан бошқа мақсадларда мол-мулкка эга бўлиши мумкин эмаслиги билан ифодаланарди.

Шу билан бирга, 1963 йилги Гражданлик кодексининг 119-моддаси ҳам тўлиқ равишда собиқ Совет Иттифоқидаги давлат сиёсати мафқурасини амалда кўллаб, фуқаролар мол-мулкнинг қатъий чегараси, миқдори ва объектлари доирасини белгилайди. Ушбу модданинг иккинчи қисмида “гражданларнинг шахсий мулкида қорва моллари ва паррандалар боқини нормаси халқ депутатлари шаҳар, посёлка, қишлоқ, овул Советлари, совхозлар бошқа давлат қишлоқ хўжалик қорхоналари, қолхозлар ёки бошқа қишлоқ хўжалик кооперативлари аъзоларининг умумий йиғилишлари томонидан белгиланиши” ифодаланган бўлиб, фуқаролар мол-мулкнинг миқдори муйян дара-

жада белгиланиши ва бундай чегара бир қатор ташкилотлар томонидан ўрнатилиши кўзда тутилган.

Ушбу Кодекснинг 120-моддаси гражданнинг шахсий мулкида битта уй (ёки уйнинг бир қисми) бўлиши мумкинлиги, гражданларга тегишли уй жойнинг ёки унинг қисми (қисмлари) нинг максимум ҳажми, турар жой майдони тўксон квадрат метрдан ошмаслиги лозимлигини белгилайди. Бироқ, бу қоида ҳозирги кунда амалда бўлган “хусусий мулкнинг миқдори ва қиймати чекланмайди” тамойилига зид ҳисобланади.

1963 йилги ГКнинг 121-моддаси эса, гражданнинг шахсий мулкида ёки бирга гурувчи эр ва хотин ҳамда уларнинг вояга етмаган болалари ихтиёрида қонун йўл қўйган асослар бўйича уй-жой биттадан ортик бўлиб қолса, уй эгаси ўз хоҳиши билан ана шу уй-жойлардан бирини ўз эгаллигида қолдиришга ҳақлидир. Бошқа уй-жойи (уйлари) ни уй эгаси ана шу уй-жой (уйлар) га эгалик қилиш ҳуқуқи вужудга келган кундан бошлаб бир йил давомида сотиши, ҳада қилиш ёки бошқа усул билан бировга ўтказиши лозим¹.

Ушбу қоидалар бозор иқтисодиёти талабларига, халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларга зид бўлганлиги ва мулк ҳуқуқи тамойилларига қарама-қарши бўлганлиги сабабли Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий назорат Қўмитаси томонидан бекор қилинди ва 1997 йил 1 мартдан амалга киритилган ФКда ўз ифодасини топмади. Зеро, қонун ҳужжатларини қабул қилишда уларнинг бозор муносабатлари қонуниятларига мослиги аниқланиши зарур.

Фикримизча, бундай амалиёт қонунларни қабул қилиш жараёнида тамойилларга эътибор қаратиш заруриятини тақозо этади. Чунки, муайян ҳолатда қонун нормалари нафакат мамлакатда амалда бўлган ҳуқуқ тамойилларига балки, халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган талабларга ҳам мувофиқ бўлиши лозим.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг қонун ҳужжатларининг ривожланишида йўналтирувчилик вазифаси бевосита фуқаролик қонунларида диспозитивликка кенг ўрин берилиши билан тавсифланади. Яъни, қабул қилинаётган барча қонун ҳужжатларида асосий эътибор субъектларга эркинликлар ва турли имтиёзлар бериш билан бирга, иқтисодий муносабатларда уларнинг ташаббускорлигини оширишга ва бозор қонуниятларига мослашишларига имкон беришга қаратилади. Масалан, қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса, руҳсат берили-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Гражданлик кодекси. Т.: Адолат. 1993. -37-40 б.

ши тамойили барча фукаролик қонунлари учун хос бўлиб, бу тамойил ҳар доим субъектларга кенг имкониятлар беради.

Шу билан бирга, фукаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳар бир нормада ифодаланар экан, у ёки бу ҳолатда, аниқ вазиятда ҳуқуқий муносабатга ўз таъсирини ўтказди. Масалан, шартномалар эркинлиги тамойили барча фукаролик-ҳуқуқий шартномалар ва бу шартномалар билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда асосий вазифани бажаради. Маълумки, ФК номланган ва номланмаган шартномалар тузиш мумкинлигини белгилайди. Бу ҳолат фукаролик ҳуқуқидаги шартномалар эркинлиги тамойилини англатади. Зеро, фукаролик ҳуқуқи шартномаларнинг ёпиқ рўйхатини белгилаш билан шуғулланмайди¹. Шу сабабли фукаролик ҳуқуқи субъектлари аралаш шартномаларни тузишга ҳақли бўладилар. Аралаш шартномаларга нисбатан бу шартномаларнинг элементларига тегишли субсидиар қоидаларни татбиқ этиш имконини беради².

В.А.Ойгензихтнинг фикрича, ноанъанавий шартномалар орасида аралаш тавсифга эга бўлган шартномаларда муайян қулайликка эришиш мақсадида битта ҳужжатда икки ёки бир нечта шартномаларни расмийлаштириш мумкин бўлади ва бунда битта объектга нисбатан фақат битта шартноманинг қоидаларини қўллаш чекланади³. Масалан, омонат сақлаш билан боғлиқ муносабатларда шартномалар эркинлиги тамойилига мувофиқ тарафлар шартнома турини эркин танлашлари, яъни битта ҳужжатда бир нечта шартномани расмийлаштиришлари мумкин бўлади.

Айнан омонат сақлаш муносабатларида тузиладиган шартномалар ҳақида фикр юритиб, З.И.Цыбуленко омонат сақлаш мустақил ҳуқуқий муносабат сифатида амалда бўлган ҳолатни ва бошқа мажбуриятда қўшимча шарт бўлган ҳолатни аниқ ажратиб кўрсатади⁴. Худди шундай фикрни О.С.Иоффе, В.Г.Вредников ва М.И.Брагинскийлар билдиришади⁵. Дарҳақиқат, аралаш шартномаларни битта ҳужжатда расмийлаштириш учун, бундай мажбуриятлар ўзаро бир-бири билан боғлиқликда бўлиши лозим. Бундай турдаги шартномаларни тартибга солишда, биринчисида мажбуриятларни

¹ Новицкий И.Б.Сделки. Исковая давность.- М.:Юрид. лит.1954. -С.41.

² Егоров Н.Д. Гражданско-правовое регулирование общественных отношений: единство и дифференциация. - Ленинград, 1998. -108 с.

³ Ойгензихт В.А. Нетипичные договорные отношения в гражданском праве. Учебное пособие. -Душанбе.1984. - С.5.

⁴ Цыбуленко З.И. Обязательства хранения в современном гражданском праве.- Саратов,1980.-С.6,17.

⁵ Иоффе О.С. Обязательственное право. -М.:Юрид.лит.1975. -С.37-38.; Общие положения обязательственного права: Учебное пособие./Отв. ред. В.А.Ряснев.-М.:1980. -С.22. ; Брагинский М.И. Хранение. //Хозяйство и право. 1996 №9.-С.4.; Брагинский М.И. Договор хранения. -М.1999. -С4-8.

анъанавий тартибга солиш режимдан фойдаланилса, иккинчисида бу турдаги мажбуриятларни махсус ҳуқуқий тартибга солиш қўлланилади¹. Бундай ҳолатни қишлоқ хўжалик техникаларини таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш шартномаларида кузатишимиз мумкин².

Таъкидлаш лозимки, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларини тартибга солишда ва бу борадаги қонун ҳужжатларини такомиллаштиришда белгиловчи рол ўйнайди. Қонун ҳужжатларини қабул қилишнинг асосий қондаси сифатида фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳар доим қонун қабул қилувчи учун асосий негиз вазифасини ўташи лозим. Бирор қонун ҳужжатини қабул қилишда биринчи навбатда тамойилларнинг мазкур қонун ҳужжати нормаларида қандай ифодаланганлиги аниқланиши, қонун ҳужжатида тамойилларга зид бўладиган норманинг ёки қонданнинг мавжуд эмаслиги, қабул қилинаётган қонун ҳужжатининг руҳи, мазмуни ва вазифаси фуқаролик-ҳуқуқининг ҳуқуқ соҳаси сифатидаги моҳиятини ифодаловчи тамойилларга мувофиқ келиши аниқланиши лозим.

Фуқаролик ҳуқуқининг асосий негизлари сифатида эътироф этиладиган тарафларнинг тенглиги, диспозитивлик, ихтиёрий йўналтирилганлик, мулкнинг дахлсизлиги тамойилларининг умумий мақсадига ҳар бир қонун ҳужжатининг йўналтирилиши назарда тутилиши керак. Қабул қилинаётган қонун ҳужжатлари фуқаролик ҳуқуқининг умумий негизлари асосида муайян мақсадга ва тегишли вазифага йўналтирилиши фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишнинг энг муҳим жиҳати ҳисобланади.

Умуман олганда, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари фуқаролик қонун ҳужжатлари учун белгиловчи асос, йўналтирувчи мезон, амал қилиниши ва мазмунга сингдирилиши лозим бўлган қоида вазифасини ўтайди.

Бироқ ҳозирги кунда норматив ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилишда вазирликлар ва идораларда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини ҳисобга олмаслик ҳолатлари ҳам учрайди. Масалан, автотранспорт воситалари 18 ёшга тўлмаган фуқарога ҳада қилинганида, ЙПХ томонидан бундай шартнома давлат рўйхатидан ўтказилмайди. Бундай чеклов Ўзбекистон Республикаси ички ишлар вазирлигининг тегишли

¹ Танага А.Н. Принцип свободы договора в гражданском праве России.-Санкт-Петербург. Юридический центр Пресс. 2003. –С.97.

² Витрянский В. Гражданский кодекс о договоре.// Вестник ВАС РФ.1995.№10.-С.101; Синдаров К.О. Қишлоқ хўжалигида тузиладиган шартномалар. Автореф. дисс....ю.ф.д.- Т.:2004. -14-16 б. ; Ғуломов А.Ш. Қишлоқ хўжалик қорқоналарига моддий-техник хизмати кўрсатиш шартномаларининг турлари ва моҳияти. Автореф. дисс....ю.ф.н.- Т.:2004. -10-12 б.

буйруғига асосан амалда бўлиб, у бир қатор фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига зиддир. Автотранспорт воситаларига нисбатан мулк ҳуқуқининг 18 ёшга тўлмаган фуқароларга тегишли бўлмаслиги, ҳар ким мулкдор бўлишга ҳақлилиги, мулкдор ўз мулкидан ўз хоҳиш ва манфаатларини кўзлаб эгаллик қилиши, фойдаланиши ва тасарруф этиши мумкинлигига зид ҳисобланади.

Президентимиз И.А.Каримов "...қабул қилинаётган қонун лойиҳаларида амалдаги қонун ҳужжатларидан фарқ қиладиган тафовутларга, такрорларга йўл қўйилган, бошқа ҳужжатларга ҳавола қилиш ҳолатлари кўплигини қайд этиш лозим"¹, деб алоҳида таъкидлаганини айтиш ўринли.

Вазирликлар ва идоралар томонидан қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни рўйхатга олишда Адлия вазирлиги ҳам фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига амал қилинаётганлигини ҳамма вақт ҳам эътиборга олаётти, деб ҳисоблаб бўлмайди. Чунки, кўпгина идоралар ва вазирликлар ўз манфаатлари (давлат томонидан ўзларига бириктириб қўйилган вазифаларни амалга оширишларидаги манфаатлари) йўлида кўпчилик ҳолларда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини бузиб, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилишмоқда. Бу эса, давлат органи ҳисобланган Адлия вазирлиги учун доимо ҳолис бўлиш имкониятини бермайди. Чунки, Адлия вазирлиги ҳам норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қиладиган вазирлик ва идоралар каби давлат органи ҳисобланади ва давлат манфаатлари учун хизмат қилади. Фикримизча, Адлия вазирлиги қонун ҳужжатлари ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини белгиланган тартибда келишиб олиш ва давлат ҳокимияти органлари ҳамда ҳукуматга киритиш таомилидан ўтиши устидан мониторинг ўрнатиши лозим.

Мазкур ҳолатларни ҳисобга олиб, бу борада, яъни қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига мослигини таъминлашда Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг фаолиятини жадаллаштириш лозим. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 108-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мослигига доир ишларни кўради.

Лекин, ҳозирги кунда Конституциявий суд фаолиятида норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг тамойилларга мослигига доир ишлар де-

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш-устувор мақсадимиздир. Т.16.-Т.: Ўзбекистон, 2008. -14 б.

ярли кўрилмаяпти, бу эса ўз-ўзидан Конституциявий суднинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг тамойилларга мослигига доир ишларни кўриш борасидаги фаолиятини амалга ошириши лозимлигини англатади. Зеро, давлат идораларининг фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини бузиш орқали фаолият юритиш мақсадида қабул қилаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларини бекор қилиш тўғрисидаги Қарорни қабул қилиш ваколатига фақатгина Конституциявий суд ҳақли ҳисобланади ва унинг бу борада ўз ваколатларидан фойдаланмаслиги ижтимоий ҳаётни тартибга солишнинг асосий қоидалари бўлган тамойилларнинг амал қилиш доирасини чеклайди.

Қабул қилинаётган қонун ҳужжатларининг тамойилларга мувофиқлигини текшириш ва назорат қилиш, бу мамлакатда барча шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари ҳимояланишига замин яратади. Қонун ҳужжатларининг тамойилларга мослигини назорат қилишда хорижий мамлакатларда бир қатор ижобий тажрибалар тўпланган. Масалан, Россия Федерацияси ва Қозоғистон Республикасида қонун ҳужжатларининг тамойилларга мослигини таҳлил қилиш ва текшириш бўйича ҳуқуқшунос олимлардан иборат махсус Кенгаш тузилган бўлиб, бу Кенгаш қонун ҳужжатлари лойиҳаларининг тамойилларга мослигини таҳлил этади ва бу борадаги ўзининг хулосаларини беради. Агар қонун ҳужжати лойиҳасидаги у ёки бу қоида тамойилларга номувофиқ бўлса, бу қоидалар тамойилларга мослаштирилади ва шундан сўнг қонун ҳужжати қабул қилинади.

Фикримизча, худди шундай тартиб мамлакатимизда ҳам жорий қилинса ва ҳуқуқшунос олимлардан иборат Кенгаш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик Палатаси қошида ташкил этилса, мақсадга мувофиқ бўларди. Чунки қонун ҳужжатининг тамойилларга мос эмаслиги улар қабул қилиниб бўлгандан сўнг аниқланиб, уни бекор қилиш ҳаракатлари кейин амалга оширилганидан кўра, қонун ҳужжатини қабул қилиш жараёнида бундай камчиликлар тузатилиб кетилиши ортиқча муддат ва турли қелишмовчиликларнинг олдини олар эди.

Таъкидлаш лозимки, идоравий характердаги норматив ҳужжатлар фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига кўпчилик ҳолларда зид қилиши билан бирга, улар даврий характерга эга бўлади ва узоқ муддат амалда бўлмайди. Шу билан бирга норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тез ўзгарувчанлиги билан ҳам муайян ҳуқуқий муносабатларнинг тартибга солиниши қоидаларини тез-тез янгиланиб туришига олиб келади. Шу муносабат билан амалиётда идоравий тусдаги норматив-ҳуқуқий

хужжатларни камайтириш, улар ўрнига ҳукумат қарорларини қабул қилиш мақсадга мувофиқ, деган ҳулосага келинади.

5.2. Суд амалиётида фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини ҳисобга олиш ва қўллаш масалалари

Президентимиз И.А.Каримов ўз асарларида фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш судларнинг ва ҳуқуқ тартиб-ботни ҳимоя қилиш органларининг фаолиятида асосий мазмунга айланмоғи кераклигини алоҳида таъкидлайди¹. Барча ҳуқуқ соҳаларининг тамойиллари каби фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳам фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда ва бу борадаги суд амалиётида муҳим аҳамият касб этади. Амалиётдаги муайян низоли ишни кўришда, тегишли қарорларни қабул қилишда тамойиллар албатта ҳисобга олиниши, ишнинг нечоғлик асосли ва қонуний ҳал қилинганлигидан далолат беради. Зеро, ФКнинг 1-моддасида асосий негизлардан ҳисобланган фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ҳуқуқларининг суд орқали ҳимоя қилиниши тамойили белгилаб қўйилган.

Мамлакатимизда юз бераётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, фуқаролар онгида суд идоралари инсон ҳуқуқи ва эркинликларини самарали ҳимоя қилиш усули тариқасида шаклланиб бораётганлиги суд тартибида ҳимояланишнинг ривожланиши ва кенгайишига олиб келмоқда.

Амалиётда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг қўлланилиши масаласи ҳамма вақт муҳим аҳамият касб этган. Фуқаролик, тадбиркорлик соҳасидаги қонун нормаларининг конституция талабларига мослиги тўғрисидаги ишларни таҳлил этар экан, Россия Федерацияси Конституциявий суди судьяси, ҳуқуқшунос олим Г.Гаджиев уларни шартли равишда қуйидаги уч гуруҳга бўлади: хусусий мулк ҳуқуқининг дахлсизлиги тўғрисидаги конституциявий нормаларнинг қўлланилишига асосланган қарорлар; шартномалар эркинлиги тамойилининг конституциявий мазмунини очиб беришга қаратилган қарорлар; иқтисодий муносабатлар субъектларининг ҳуқуқ ва манфаатларини судда самарали ҳимоя қилишнинг зарурлиги ҳақидаги қарорлар².

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш-давр талаби. Т.5. Тошкент, 1997.- 127 б.

² Гаджиев Г. Рыночная экономика в решениях Конституционного Суда РФ // Российская юстиция. 2001. №10.- С.19.

Дарҳақиқат, фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг суд амалиётида қўлланилиши юқоридаги учта гуруҳга бўлиниши ўзига хос мазмунга эга. Зеро, фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг барчаси суд амалиётида умумий асосларда қўлланилади. Тамойилларнинг ҳар бири ҳам муайян ҳуқуқий муносабатларда аниқ ифодаланмагани каби, суд амалиётида ҳам ҳамма вақт фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари тўғридан-тўғри қўлланилмайди.

Тамойилларнинг қонун ҳужжатларида мустаҳкамланганлиги – бу уларнинг ҳаракатидан далолат бермайди. Тамойиллар “ишлайдиган” бўлиши лозим¹. Суд амалиётида тамойилларнинг қўлланилиши ҳам тамойилларнинг “ишлашидан” далолат беради.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсатининг 2000 йил 12 октябрдаги №402-сонли Қарорини бунга мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Иш ҳолатларига кўра, Ўзбекистон Республикаси қасаба уюшмалари Федерациясининг Кенгаши ва шу Федерация Кенгашининг курортлар бошқармаси Тошкент вилоят ҳўжалик судига даъво билан мурожаат қилиб, “8-март” номидаги санаторийси билан тузилган ижара шартномасини бекор қилишни сўраган.

Тошкент вилоят ҳўжалик судининг 18.06.1999 йилдаги ҳал қилув қарори билан даъво талаблари қаноатлантирилган. Шу суд апелляция инстанциясининг қарори билан ҳал қилув қарори ўзгаришсиз қолдирилган. Иш юзасидан келтирилган прокурорнинг протестида ҳал қилув қарорида келтирилган ҳулосаларни иш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳолатларга керакли даражада баҳо берилмаганлиги сабабли суд қарорларини бекор қилиб, даъвони рад этиш сўралган.

Олий Ҳўжалик судининг Раёсати протестни рад этган. Зеро, иш ҳолатидаги далиллар ва шартнома тамойилларининг бузилмаганлиги шундан далолат беради.

Иш ҳужжатларидан кўринишича, тарафлар яъни Республика қасаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши ва “8-март” номидаги санаторий ўртасида 24.05.1989 йилда санаторийнинг мол-мулкига нисбатан 8 йиллик муддат билан яъни, 1996 йил 31 декабр гача, ижара шартномаси тузилган. Шартноманинг амал қилиш муддати тугагунга қадар, 20.12.1996 йилда жавобгар даъвогарга шартноманинг муддатини яна бир йилга, 31.12.1997 йилгача узайтиришни таклиф қилган.

---

¹ Зажицкий В.И. Правовые принципы в законодательстве РФ. //Государство и право. 1996. №11. –С.92.

Мазкур таклифга жавобан Курортлар бошқармаси ўзининг 8.01.1997 йилдаги қарори билан шартноманинг амал қилиш муддатини яна бир йилга узайтирган.

Кўриниб турибдики, бу ўринда тарафлар шартнома тамойилларига амал қилган ҳолда, шартнома шартларини эркин белгилаганлар, яъни тарафлар ўз эрк-иродалари асосида шартнома муддатини яна бир йилга узайтирганлар. Шу билан бирга, мазкур шартнома тарафлари кейинги ўринларда ҳам қонун ҳужжатларига ва шартнома шартларига тўлиқ амал қилган ҳолда, ҳаракатни амалга оширганлар. Яъни, тарафлар шартноманинг амал қилиш муддати тугаганидан кейин ижарага олувчи мол-мулкдан фойдаланишни давом эттирган, ижарачи эса бунга эътироз билдирмаган ва ФКнинг 553-моддаси 4-бандига асосан, ижара шартномаси номаълум муддатга тикланган.

Тарафларнинг кейинги ҳаракатларида шартномани тартибга солувчи қонун ҳужжатлари ва шартнома тамойиллари бузилган. Зеро, ижарачи ўзининг 30.09.1998 йилдаги хати билан 01.01.1999 йилдан бошлаб ижара шартномасидан воз кечишини ва шу муддатдан бошлаб шартнома ўз ҳаракатини тугатди, деб ҳисоблаши ҳақида ижарага олувчини огоҳлантиради. Аммо, ижарага олувчи ижарага олинган мол-мулкни қайтармайди ва ижара шартномаси тугатилганлигини тан олмайди. Бу ҳаракатларда ижарачи қонун ҳужжатларида белгилаб кўйилган ўзининг ҳуқуқларидан фойдаланган ҳолда (яъни, шартнома шартларини ўзгартириш ва бекор қилиш эркинлиги тамойилидан келиб чиқиб) шартномани бир томонлама бекор қилади. Лекин ижарага олувчи ижарага олинган мол-мулкни қайтармайди ва ижара шартномаси тугатилганлигини тан олмайди, шунинг учун суд томонидан қаноатлантирилган ижара шартномасини бекор қилиш ҳақидаги даъво вужудга келган.

Даъвони асослашда, суд ФКнинг 382-моддаси талабларига таянганлигини таъкидлаб, ишни ижарачининг фойдасига ҳал қилган. Дарҳақиқат, бу ўринда суднинг қарори асосли бўлиб, бу ўринда шартнома тамойилларининг ифодаланиши ва уларга амал қилиниши бузилмаган.

Муайян низоли ишни кўришда судларнинг асосий вазифаси биринчи навбатда, иш ҳолатларини аниқлаш ҳисобланади. Бунда энг аввало фуқаролик ишида фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари у ёки бу томондан бузилган ёки бузилмаганлиги, шу билан бирга тарафлар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларда тамойилларга зид ҳаракат мавжуд ёки мавжуд эмаслиги белгиланади.

Таъкидлаш лозимки, суднинг ҳал қилув қарорлари ёки бошқа ҳужжатларида ҳамма вақт ҳам фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари тўғридан-тўғри назарда тутилмайди. Фақатгина ишни кўриш жараёнида судья айнан тамойилларга тарафлар нечоғли амал қилишганлигини текширади ёки ҳуқуқий муносабатни вужудга келтирувчи асоснинг фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари билан мувофиқлигини аниқлайди. Агар судья тамойилларга зидликни аниқламаса, иш ҳужжатларида тамойиллар ҳақида тўғридан-тўғри ёзувни киритмайди.

Суд амалиёти ҳужжатларининг тахлилига кўра, тамойиллар кўпинча тўғридан-тўғри давлат органлари, ўзини ўзи бошқариш органлари ва улар мансабдор шахсларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга мурожаат қилишга оид ишларда ифодаланиши мумкин. Чунки, давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки ушбу органлар мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги), шу жумладан, давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжат чиқарилиши натижасида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарар давлат томонидан ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи томонидан тўланиши керак (ФКнинг 15-моддаси).

Мазкур ҳолатда, давлат органлари, ўзини ўзи бошқариш органларининг қарорлари кўпчилик вазиятларда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига амал қилинмаган ҳолда ғайриқонуний ҳисобланади.

Шунинг учун фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг суд амалиётида кўп учрайдиган ҳолатлари сифатида мансабдор шахсларнинг ёки давлат органларининг ўзбошимчалик билан хусусий ишларга аралаштишларида кўзга ташланади. Айниқса, бунда давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг ҳужжатини суднинг ҳақиқий эмас, деб топиши муҳим аҳамиятга эга бўлади. Шу билан бирга, муайян ишни кўриш мобайнида суд норматив ҳуқуқий ҳужжатлар фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига зид бўлса, уни қўлламаслиги мақсадга мувофиқ бўлади (ФКнинг 11-моддаси 1-қисми 11-банди). Чунки, тамойилларга зид бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг суд амалиётига татбиқ этилиши қабул қилинаётган ҳал қилув қарорининг асосли ва қонуний бўлишига тўсқинлик қилади.

Масалан, фуқаролик ишлари бўйича Урганч туманлараро суди даъвогар С.Сапаеванинг жавобгарлари Х. ва А. Қўчқаровларга нисбатан ўзбошимчалик билан қурилган молхона, боғдевор ва тандирни бузиб ташлаш ҳақидаги даъво талабларини қаноатлантириш, жавоб-

гарлар томонидан ўзбошимчалик билан эгалланган ер майдонини С.С.га қайтариш, жавобгар А.Қ.нинг С.С.га Гурлан туман “Зарбдор” ширкат хўжалигига ва “Олга” кишлоқ фуқаролар йиғинига нисбатан, С.С.га ер участкаси ажратиш ҳақидаги қарорларини бекор қилиш ҳақидаги қарши даъвосини рад қилиш ҳақида 2002 йил 21 майда сир- тдан ҳал қилув қарори чиқарган.

Жавобгарлар А., Х. Қўчқаровлар мазкур суд қароридан норози бўлиб апелляция тартибида шикоят келтириб, ҳал қилув қарорини бе- кор қилишни ва даъвони рад қилиб, қарши даъво талабларини қаноат- лантиришни сўраган.

Туман прокурори апелляция тартибида протест келтириб ушбу ҳал қилув қарорини бекор қилишни ва мазкур фуқаролик иши бўйича иш юритишни тугатишни талаб қилган.

Фуқаролик ишлари бўйича Хоразм вилоят судининг апелляция судлов ҳайъати шикоят ва протест важдарини иш ҳужжатлари билан текшириб, муҳокама қилиб 2002 йил 9 августдаги ажрими билан би- ринчи инстанция судининг мазкур иш бўйича ҳал қилув қарорини бе- кор қилиб, иш юритишни тугатган.

Даъвогар С.С.нинг апелляция судлов ҳайъатининг ушбу ажри- мига назорат тартибида протест киритишни сўраб вилоят судининг раисига юборган шикоятларига 2003 йил 13 январь ва 2004 йил 16 февралда рад жавобларни берилган.

Апелляция судлов ҳайъати ўзининг 2002 йил 9 августдаги аж- римида даъвогар С.С.нинг 1996 йил 8 октябрда Хоразм вилоят ҳоки- мининг 1999 йил 28 декабрь 239 - сонли қарорини ва Гурлан туман ҳокимининг 1995 йил 17 ноябрь 104-Ф-сонли фармойишини ва давлат ҳуқуқ бўлими мудирининг ёзишмасини бекор қилиш ҳақида берган аризаси бўйича фуқаролик иши судларда бир неча бор кўрилганлиги- га, шу иш охириги марта Урганч туман судида кўрилиб, 1997 йил 3 июлда даъвогар С.С.нинг “Фуқароларнинг ҳуқуқларини ва эркинлик- ларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шико- ят қилиш” ҳақидаги мазкур даъвосини рад қилиш тўғрисида ҳал қилув қарори чиқарилганлигига асосланган.

Иш юритишни тугатиш учун С.С.га ер ажратиш тўғрисидаги қарорлар бекор қилиниб, низоли ер участкаси С.С.га тегишли бўлма- й қолганлиги сабабли, даъво қўзғатиш учун унда ваколат йўқлиги асос қилиб олинган.

Шунингдек, суд томонидан ФКнинг 11-моддаси 1-қисмининг 11-банди талабидан, яъни давлат органининг ёки фуқароларнинг

Ўзини ўзи бошқариш органининг конунга зид ҳужжатини суднинг қўлламаслигидан келиб чиқиб, Урганч туман судининг 1997 йил 3 июлдаги ҳал қилув қарори ва Хоразм вилоят судининг фуқаролик ишлари бўйича судлов ҳайъатининг 1997 йил 14 августдаги 3/103 – сонли ажримига зид бўлган вилоят ҳокимининг 1999 йил 31 августдаги 237-сонли қарорини ва шу қарор билан боғлиқ бўлган 1999 йил 31 сентябрдаги вилоят ҳокимияти томонидан тузилган комиссия хулосасини, "Зарбдор" ширкат хўжалиги вакиллар йиғилишининг 2000 йил 31 январдаги 1-сонли, 2001 йил 30 июндаги 3/1-сонли қарорларини, Гурлан туман ҳокимининг 2000 йил 20 мартдаги 108-сонли, 2001 йил 14 майдаги 298-сонли қарорларини қўлламаслик тўғрисида хулосага келинган.

Чунки, Гурлан туман ҳокимининг юқорида қайд этилган фармойиши билан даъвогар С.С.га ер участкаси берилмаган ва "Зарбдор" ширкат хўжалиги билан "Олға" кишлоқ фуқаролар йиғинига унга бекор қилинган қарорлар билан берилган ер участкасининг ўрнини бошқа ер участкасига алмаштириш тавсия қилинган холос, яъни фармойиш ҳуқуқий аҳамиятга эга эмас, деб суд томонидан топилган¹.

Бу ҳолатда, суд ФКнинг 11-моддаси 1-қисмининг 11-бандига мувофиқ, давлат органининг конунга зид ҳужжатини қўлламаздан, ФКнинг 1-моддасига биноан, А. ва Х.Қўчқаровларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаган.

Фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари конун ҳужжатларида назарда тутилган асослардан, гарчи конун ҳужжатларида назарда тутилган бўлмаса-да, лекин фуқаролик конун ҳужжатларининг умумий негизлари ва мазмунига кўра, фуқаролик ҳуқуқ ҳамда бурчларини келтириб чиқарадиган ҳаракатлардан вужудга келишини суд амалиётида учратиш мумкин.

Мисол учун, даъвогар "Шухрат" МЧЖ хўжалик судига даъво аризаси билан мурожаат этиб, жавобгар - Андижон вилоят ҳокимлигининг "Ягона буюртмачи хизмати" инжиниринг компаниясидан 27500000 сўм қарзни ундириб беришни сўраган. Андижон вилоят хўжалик судининг 2007 йил 27 мартдаги ҳал қилув қарори билан даъво талаби қаноатлантирилган. Иш апелляция татибида кўрилмаган. Суд қароридан норози бўлган Андижон вилоят ҳокимлигининг "Ягона буюртмачи хизмати" инжиниринг компанияси Олий хўжалик судига кассация шикоятини билан мурожат қилиб, ҳал қилув қарорини бекор қилиб, иш юритишни тугатишни сўраган. Олий хўжалик суди

¹ Фуқаролик ишлари бўйича Хоразм вилоят судининг 2004 йил архиви материаллари.

2007 йил 19 июнда ҳал қилув қарорини ўзгаришсиз, кассация шикоятини эса, қаноатлангирмасдан қолдирган.

Андижон вилоят ҳокимлигининг “Ягона буюртмачи хизмати” инжиниринг компаниясининг тарафлар ўргасида шартнома тузилмаган, деб келтирган важи Олий хўжалик суди томонидан асоссиз деб топилган. Бунга, ФКнинг 108-моддаси 1-қисмида юридик шахсларнинг ўзаро ва фуқаролар билан битимлар оддий ёзма шаклда тузилиши кўрсатилган бўлса, ушбу модданинг иккинчи қисмида эса, ушбу Кодекснинг 106-моддасига мувофиқ оғзаки тузилиши мумкин бўлган битимлар учун оддий ёзма шаклга риоя этиш талаб қилинмаслиги кўрсатилганлигини, даъвогарнинг маҳсулот етказиб бериши, жавобгарнинг масъул шахси, яъни омбор мудирини томонидан уни қабул қилиб олиши бўйича ҳаракати уларнинг битим тузишга бўлган хоҳиш-иродасининг ифодаси ҳисобланишини, Андижон вилоят ҳокимлигининг “Ягона буюртмачи хизмати” инжиниринг компаниясининг директори Қ.Юлдашевнинг 2007 йил 2 мартда “Шухрат” МЧЖга йўлаган 227-сонли хатида ҳам 29907000 сўмлик сим ва бетон ускуналар чегара ҳудудларини мустаҳкамлаш учун даъвогар томонидан етказиб берилганлигини тан олганлигини асос қилиб келтирган¹.

Бу мисол, судлар ишларни кўраётганда фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари қонун ҳужжатларида назарда тутилган асослардан, гарчи қонун ҳужжатларида назарда тутилган бўлмаса-да, лекин фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий негизлари ва мазмунига кўра фуқаролик ҳуқуқ ҳамда бурчларини келтириб чиқарадиган ҳаракатлардан вужудга келиши мумкинлигидан ижобий фойдаланётганидан далолат беради.

Давлат органлари ва бошқа органларнинг ҳужжатларини ҳақиқий эмас, деб топиш тўғрисидаги низолар кўрилатганда ушбу ҳужжатларининг қабул қилинишига асос бўлган ҳолатларни суд мажлисида исботлаш мажбурияти шу ҳужжатни қабул қилган орган зиммасига юклатилиши тамойилининг қўлланилишини қўйидаги мисолда кўриш мумкин. Даъвогар “Нормат Сувчи” фермер хўжалиги хўжалик судига даъво ариза билан мурожаат этиб, жавобгар Шавот туман ҳокимлиги, қўшимча жавобгар “Шернафас Домла” фермер хўжалигига нисбатан Шовот туман ҳокимининг 2005 йил 12 январдаги 21-сон қарорини ҳақиқий эмас, деб топишни...Шовот туман ҳокимлигига “Нормат Сувчи” фермер хўжалигини танлов ғолиби деб топиш ва

¹ Oliy xo'jalik sudi Axborotnomasi. 10/2007. - 37-38 b.

18.1 га ер майдонини ажратиб бериш тўғрисида қарор қабул қилиш мажбуриятини юклашни сўраган.

Хўжалик судининг ҳал қилув қарори билан даъво қаноатлантирилган, Апелляция инстанция қарори билан ҳал қилув қарори ўзгаришсиз қолдирилган. “Шернафас Домла” фермер хўжалиги касация шикоятни билан мурожаат этиб, суд қарорларини бекор қилишни ва даъвони рад этиш ҳақида янги қарор қабул қилишни сўраган. Олий хўжалик суди судлов хайъати суд қарорларини ўзгаришсиз қолдирган. Бунга, туман ҳокими 2005 йил 12 январдаги 21-сонли қарорни қабул қилишда Д.Нафасов К.Отаниёзов номидаги ширкат хўжалигини тугатиш ва унинг негизда фермер хўжаликларини қайта ташкил этиш комиссиясининг котиби эканлигига, танловни ўтказиш билан боғлиқ баённомалар ва қарорлар комиссия котиби томонидан тайёрланиб, қабул қилинишига эътибор қаратмаганлигини, чунки танлов билан боғлиқ барча ҳужжатлар Д.Нафасов томонидан имзоланиб келингани ва уларни тасдиқлаш туман ҳокимлигидан сўралгани, вилоят адлия бошқармасининг 2005 йил 30 мартдаги 390-сонли тақдимномасида 4-дала бўйича ўтказилган танловда, танлов ўтказиш тартиби бузилганлиги қайд этилгани, ХПКнинг 55-моддасида ушбу ҳужжатларнинг қабул қилинишига асос бўлган ҳолатларни суд мажлисида исботлаш мажбурияти шу ҳужжатни қабул қилган орган зиммасига юкланиши белгиланганини, аммо туман ҳокимлиги буни исботлай олмагани асос қилиб олинган.

Натижада, Олий хўжалик судининг 2006 йил 31 майдаги қарорида ФКнинг 12-моддасига кўра, давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳамда фуқаронинг ёки юридик шахснинг фуқаролик ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузадиган ҳужжати суд томонидан ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкинлиги асосли келтирилган ва туман ҳокимининг танлов ўтказиш тартиби бузилганлиги асосида қабул қилган қарорини ҳақиқий эмас, деб қонуний ҳулосага келинган ва юридик шахс “Нормат Сувчи” фермер хўжалигининг бузилган ҳуқуқи тикланган¹.

Суд амалиётида фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг қўлланилишини етарли даражада деб бўлмайди. Республика юристлар малакасини ошириш марказида фуқаролик ва хўжалик ишлари бўйича судьялар билан ўтказилган анкета сўровларига кўра, (120 нафар судья иштирок этди) фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳақида улар умумий ту-

¹ Oliy xo'jalik sudi Axborotnomasi.9/2007. - 57-59 b.

шунчага эга бўлсалар-да, аммо тамойилларнинг амалий ҳолатини белгилаб бсрувчи бирор-бир мезон ёки маълумот мавжуд эмаслиги, қонун ҳужжатлари ва амалиёт учун аҳамиятли жиҳатлари ёритилмаганлиги тамойилларни суд амалиётида қўллашга қийинчилик туғдираётганини билдиришган. Фикримизча, бундай ҳолат судларда чуқур ва кенг фикр юритишнинг мавжуд эмаслиги билан ҳам белгиланади. Шу билан бирга судьялик лавозимининг 25 ёшдан эгаллаш мумкинлиги ҳам ҳар бир масалада чуқур фикр юритиш имконини бермайди. Шу муносабат билан юридик олий ўқув юртларида ҳамда малака ошириш марказларида тамойиллар масаласига эътибор қаратиш лозим.

Таъкидлаш лозимки, ҳозирги кунда юридик олий таълим муассасаларида фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари кенг миқёсда ўрганилмайди. Олий ўқув юртларнинг ўқув дастурларида ҳам фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари алоҳида мавзу сифатида белгиланмаган. Бу эса амалиётда вужудга келадиган фуқаролик ишларини судларда мазмунан кўриб ҳал қилишда салбий оқибатларни юзага келтирмоқда.

Фикримизча, юридик олий ўқув юртларида ва малака ошириш марказларида фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини чуқур ўргатиш ва ўқув дастурларига “Фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари” номли мавзунини киритиш лозим. Бу ҳолат талаба ва тингловчиларга фуқаролик ҳуқуқ соҳасининг асосий негизларини тўлиқ англаб олишга ёрдам қилиш билан бирга келажакда судларда фуқаролик ишларини тўғри ва асосли ҳал қилишда катта аҳамият касб этади.

Ҳозирги кунда суд амалиётида тамойилларга бўлган эътибор етарли даражада эмаслигини ҳисобга олиб, судларга тегишлича тушунтириш бериш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий ҳўжалик суди қўшма Пленуми муҳокамасига “Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини ҳисобга олиш ва қўллаш бўйича суд амалиёти ҳақида”ги масалани киритиш лозим:

- бундай Қарорнинг қабул қилиниши фуқаролик ва ҳўжалик суд ишларини кўришда тамойилларнинг ўрни ва аҳамиятини ошириши билан бирга, фуқаролик ва ҳўжалик ишларининг адолатли, қонуний ва асосли ҳал этилишига олиб келади. Фикримизча, Олий суд ва Олий ҳўжалик суди қўшма Пленумининг бу Қарориди фуқаролик ва ҳўжалик ишларини кўриб мазмунан ҳал этишда биринчи навбатда, тарафларнинг хатти-ҳаракатларида фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига амал қилиш ҳолатини, тарафларнинг ҳуқуқий муносабатдаги ишти-

роки тамойилларга қанчалик мос эканлигини, фуқаролар, юридик шахслар ва давлат ўртасидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг тамойилларга риоя қилиши лозимлигини судлар эътиборга олиши тушунтирилиши;

- Олий Суд ва Олий ҳўжалик судининг фуқаролик ҳамда ҳўжалик ишлари бўйича суд амалиёти, айниқса қонунчиликдаги мавжуд кемтикликлар, яъни бўшлиқ, қарама-қарши қарашлар, кўпроқ ҳуқуқий кучга эга бўлган ҳужжатга қарши ҳужжат бўлган ҳолларда, фуқаролик ҳуқуқининг ишонтирувчи тенг бўлган манбаи сифатида қаралиши мумкинлиги судларга тушунтирилиши;

- шу билан бирга фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини суд амалиётида қўллашда мазкур тамойилларга амал қилиниш даражасини ҳуқуқий муносабат иштирокчилари томонидан исботланишини ҳам суд процессида талаб қилиниши мақсадга мувофиқдир.

Хулоса қилиб айтганда, тамойиллар, фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи омил бўлиб ҳисобланади, улар фуқаролик ҳуқуқининг тўлиқ қайфиятини белгилайди, фуқаролик ҳуқуқининг ажралмас қисми сифатида унинг муҳим тавсифи ҳисобланади.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари нафақат қонун ҳужжатларида ифодаланган асосий негизлар балки, келажақда қабул қилинадиган қонун ҳужжатлари учун ҳам бош мезон сифатида аҳамиятлидир. Тамойиллар муайян ҳуқуқ соҳасидаги нормаларнинг мувофиқлигини таъминлаб турар экан, қабул қилинаётган меъёрий ҳужжат айнан тамойиллар билан ҳисоблашган ҳолда қабул қилиниши лозим. Ҳуқуқ тамойиллари қонун чиқарувчи учун раҳбарий ғоя сифатида, ҳуқуқий нормаларнинг такомиллашиш йўлларини белгилаб беради, қабул қилинаётган фуқаролик қонун ҳужжатлари фуқаролик ҳуқуқ соҳаси учун асосий негиз ҳисобланган тамойилларга асосланиши зарур; ҳуқуқ тамойиллари ҳуқуқнинг асосий ғояси ҳисобланади. Ҳуқуқ нормаси қабул қилинаётганда ушбу норма тўғрисидаги тасаввурлар муайян қоидаларга асосланади. Қоидалар эса, тегишли ҳуқуқ соҳаси учун умумий бўлган ва асосий негиз ҳисобланган асослар сифатида ҳуқуқий норманинг шаклланишига ва қабул қилинишига асос бўлади.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг фуқаролик қонунларини ривожлантиришда йўналтирувчи кучга эгаллиги қуйидаги омиллар билан белгиланади: а) қабул қилинаётган қонуннинг бош ғояси сифатида тамойиллар унинг мазмуни биринчи навбатда, қайси мезонлар ва талабларга жавоб бериши лозимлигини аниқлайди, муайян ҳуқуқий

муносабатларни тартибга солиш мақсадида қабул қилинган қонун ҳужжати қайси чегара доирасида бўлиши кераклиги тамойиллар орқали қатъий белгиланади; б) фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари фуқаролик қонун ҳужжатларини умумий мезонлар асосида йўналтириб, қонун ҳужжатининг у ёки бу ижтимоий муносабатни тартибга солишида ҳам ўзига хос кичик мезонларни белгилайди; в) “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида” ги қонун фуқаролик ҳуқуқининг умумий негизларига ва истеъмолчи доимо ҳақ, истеъмолчи мутахассис эмас, каби тамойилларга асосланади.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари барчаси чекланганлик, хусусиятига эга ва бу фуқаролик қонун ҳужжатларини такомиллаштиришда ҳисобга олиниши лозим. Масалан, ФКнинг 358-моддаси 3-қисмига мувофиқ, ташкилотнинг истеъмолчига тегишли товарларни бериш, хизматлар кўрсатиш, унинг учун тегишли ишларни бажариш имконияти бўла туриб оммавий шартнома тузишдан бош тортишига йўл қўйилмайди. ФКнинг 377-моддасига кўра, қонун ҳужжатларига мувофиқ шартнома тузиши мажбурий бўлган тараф уни тузишдан бош тортса, иккинчи тараф уни шартнома тузишга мажбур қилиш талаби билан судга мурожаат қилишга ҳақли.

ЎзР ФКнинг 358-моддаси оммавий шартноманинг мажбурий субъектини “ташкилот” атамаси билан атаб, бу турдаги шартномаларда тижоратчи ва тижоратчи бўлмаган юридик шахслар ҳам иштирок этишини белгиласа, РФ ГКнинг 426-моддасида оммавий шартномада мажбурий субъект сифатида фақат тижоратчи юридик шахслар иштирок этиши мумкинлиги белгиланган. ЎзР ФК тўғри йўл танлаган, тижоратчи бўлмаган ташкилотлар ҳам аҳолига турли хил хизматни кўрсатиши мумкин ва бу хизматлар оммавий шартномалар тузиш орқали амалга оширилади.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари қабул қилинаётган нормалар мазмунига сингдирилиши билан бирга, улар тўғридан-тўғри норматамойил сифатида ифодаланиш ҳолатлари мавжуд. Фуқаролик қонун ҳужжатлари учун йўналтирувчи кучга эга бўлган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари қатъий ўрнатилган норма сифатида белгиланиши, нормада унинг мазмуни, амал қилиш шартлари, моҳияти очиб берилиши уни амалда татбиқ этишда муҳим аҳамиятга эга ва тўлиқ қўлланилишига олиб келади.

Бозор муносабатларининг ривожланиб бориши жараёнида бу муносабатларни тартибга солувчи янги қонун ҳужжатларини қабул қилиш зарурияти вужудга келади. Қабул қилиниши лозим бўлган

қонун ҳужжати бозор иқтисодиётининг энг асосий: талаб ва таклиф, рақобат, монополияга йўл қўймаслик қонуниятларига мос бўлиши лозим. Бу қонуниятларнинг фуқаролик ҳуқуқидаги мулкнинг дахлсизлиги, шартномаларнинг эркинлиги, диспозитивлик тамойиллари билан уйғунлиги қонун ҳужжатларида тўлиқ ифодалансагина иқтисодий ривожланишнинг энг мақбул йўли тапланган бўлади.

Бозор муносабатлари шароитида давлат иқтисодий фаолият субъектлари мустақиллиги ва эркинлигига кафолат бериши лозим. Бу монополистик фаолиятни чеклашга доир қатор қонун ҳужжатларини қабул қилишни тақозо этади. Бунда фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари чекланса-да, бозор қонуниятларининг самарали амал қилиши учун шароит яратилади.

Юридик олий ўқув юртларида ва малака ошириш марказларида фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини чуқур ўргатиш ва ўқув дастурларига “Фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари” номли мавзунини киритиш лозим. Бу ҳолат талаба ва тингловчиларга фуқаролик ҳуқуқ соҳасининг асосий негизларини тўлиқ англаб олишга ёрдам қилиш билан бирга кслажакда судда фуқаролик ишларини тўғри ва асосли ҳал қилишда аҳамият касб этади.

Ҳозирги кунда суд амалиётида тамойилларга бўлган эътибор етарли даражада эмаслигини ҳисобга олиб, судларга тегишли тушунтиришлар бериш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий хўжалик суди қўшма Пленуми муҳокамасига “Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини ҳисобга олиш ва қўллаш бўйича суд амалиёти ҳақида”ги масалани киритиш лозим ва муаллиф томонидан тақдим этилган қарор лойиҳасига мазкур судлар томонидан ижобий жавоб олинган.

ХУЛОСА

Мазкур мавзуни тадқиқ этиш жараёнида қуйидаги умумназарий ғоялар, фикрлар, хулосалар, қонун ҳужжатларини такомиллаштиришга қаратилган таклифлар ва ҳуқуқни қўллаш амалиётини ривожлантиришга йўналтирилган тавсиялар ҳимоя учун илгари сурилади:

I. Фуқаролик ҳуқуқи назариясини ривожлантириш бўйича назарий масалалар

1. Монографияда тамойиллар тўғрисидаги таълимот ҳуқуқ назариясининг, шу жумладан фуқаролик ҳуқуқининг ҳам муҳим таркибий қисми ҳисобланади ва бу масаланинг ишлаб чиқилганлик даражаси юридик илм-фаннинг ҳолатини, шунингдек қонунни қўллаш маданиятини белгилаб беради, - деган хулосага келинади.

2. Изланиш шуни кўрсатдики, ҳуқуқий тамойиллар ҳуқуқ тизимида, қонунчилик тизимида ва муайян бир қонун тизимидаги ўрни ва моҳияти на назарияда ва на қонунчиликда бир хилдаги методологик ечимга эга эмас. Назарияда муаммога ёндашувларнинг бирлиги фақатгина, тамойил раҳбарий ғоя сифатида белгиланишида ифодаланади. Айрим меъёрий ҳужжатларда фаолиятнинг асосий тамойиллари, бошқаларида муносабатларни тартибга солувчи тамойиллар, баъзиларида эса, қонун ҳужжатларининг асосий негизлари ифодаланади. Меъёрий ҳужжатлардаги тамойилларни баъзида ҳужжатнинг биринчи моддасида, бошқаларида алоҳида бобида, айрим ҳолларда эса, уларни ҳар бир тамойилнинг мазмунини, ифодасини билдирувчи меъёрларда кўриш мумкин.

3. Муаллифнинг таъкидлашича, ҳуқуқ назариясидаги мавжуд қарашларга биноан, ҳуқуқ тамойиллари ғоявий-ҳуқуқий умумлаштириш хусусиятига эга бўлиб, бевосита меъёрий мустаҳкамланган бўлади ёки бўлмаса, ҳуқуқий меъёрларнинг маъно ва мазмунидан келиб чиқиши мумкин бўлади. Ҳуқуқ тамойилларининг табиатини аниқлашга илмий ёндашиш тамойилларни одатдаги, қундалиқ, ўрганиш бўлиб қолган тамойилларга, доктринал-назарий тамойилларга, шунингдек, меъёрий тамойилларга бўлиш мумкин бўлади. Тамойил ижтимоий муносабатларда асос қилиб олинган қоида ҳисобланади ва ижтимоий муносабат иштирокчилари ўз ҳаракатларида, илмий назарияни шакллантиришда ундан фойдаланади. Ҳуқуқий соҳада мустақил меъёр шаклида ифодаланган ҳуқуқий йўл-йўриқ, кўрсатмаларда бевосита ифодаланган ғоя тамойил бўлиши мумкин. Пировардида,

хукукий тамойили ижтимоий ҳаётнинг моҳиятини ифодаловчи ва хукукий тартибга солишни ташкиллаштиришда бевосита иштирок этувчи ғоявий ва маънавий асосларнинг меъёрий умумлашмаси деган хулосага келинади.

4. Давлат ривожланишининг ҳар бир босқичида ҳуқуқ олдига ушбу босқичга хос бўлган вазифалар қўйилади. Ҳукукий ғояларнинг намоён бўлиш шакли ҳам ўзгаради. Бозор муносабатлари босқичида объектив ҳуқуқ табиатида тамойилларни “Фукаролик конун ҳужжатларининг асосий негизлари” номи остида мустақил ҳукукий меъёрлар тарикасида татбиқ этишни давр тақозо қилди. Бу тамойиллар назарий ва одатий тамойиллардан фарқли ўларок ҳуқуқ тизимининг бошқа даражасида, яъни ҳукукий тартибга солиш даражасида бўлади ва унинг ҳукукий таркибий қисми ҳисобланади. Ҳукукий тартибга солиш ҳақида гап кетганда, ҳукукий (меъёрий) тамойиллар бу – мужассамлаштирилган ҳукукий (материя) модданинг қисми бўлади. Албатта, ҳукукий ва ҳукукий бўлмаган тамойилларни бир-бирига зид қилиб қўйиш мумкин эмас. Улар ўзаро боғлиқликда. Фақат улар ҳукукий устқурманинг ҳар хил таркибий қисмлари эканлигини эътиборга олиш лозим бўлади.

5. Муаллиф, фукаролик-ҳукукий тартибга солиш соҳасидаги тамойилларни хусусиятларига кўра қуйидаги уч гуруҳга бўлиш мумкин деб ҳисоблайди:

- ижтимоий муносабатларни ҳукукий тартибга солиш бутун механизмнинг мазмун ва моҳиятини олдиндан аниқлаб берувчи, ишотсиз ҳам қабул қилинаверадиган дастлабки қондалар орқали намоён қилинадиган одоб-ахлоқ ва ташкилий-махсус-ҳукукий кўринишдаги ҳуқуқнинг умумий тамойиллари;

- барча ижобий фукаролик ҳуқуқи устидан раҳбарлик қилиш, ҳуқуқни яратиш ва тартибга солиш хусусиятига эга бўлган энг муҳим меъёрий талаблар тарикасидаги фукаролик конун ҳужжатларининг асосий негизлари;

- барча фукаровий-ҳукукий тартибга солишга тегишли бўлмасдан, балки, унинг айрим олинган бир қисмигагина оид бўлган бошқа ҳукукий тамойиллар.

6. Монографияда мустақиллик давридаги фукаролик ҳуқуқларини, уларнинг ютуқларини ўрганиб, назарий-ҳукукий ва фалсафий қарашлар ёрдамида, шунингдек суд амалиётига мурожаат қилган ҳолда, қуйидаги хулосаларга келинди. Фукаролик конун ҳужжатларининг асосий негизлари:

- ҳуқуқий воситалар тармоқларига сингдирилган, ҳуқуқ тизимининг меъёрий-тартибга солишда талаб даражасида иштирок этувчи меъёрий умумлаштиришлардир;

-бир соҳага оид бўлган ҳуқуқ ва қонунлар учун умумийлашган, марказлашган асос ҳисобланади, унга асосланган ҳолда барча бошқа меъёрий қондалар амалга оширилади;

- бозор муносабатлари шароитида жамиятда иқтисодий муносабатлар даражаси ва хусусиятининг ҳуқуқий инъикосидир;

- доимий ривожланишда бўлган назарий билимларнинг натижаси ўларок, мавжуд бўлиб келган ҳуқуқий ғоялар ва уларнинг қонунчиликка таъсири тўғрисидаги тасаввурларни янада бойитиб боради;

- кўр-кўрона бирикма эмас, уларнинг ҳар бирининг ишчанлиги иккинчисининг ишчанлигига бевосита боғлиқ, чунки биронта асосий негиз-тамойилни қўллагандан, уни четлаб ўтиш бошқа тамойилни ва пировард натижада бугун тамойиллар тизимида ривож қилинмаслиққа олиб келади ва қонун ҳужжатларининг асосий негизлари-тамойиллари фақат биргаликда ҳаракат қилганларидагина амал қилади ва барҳаёт бўлади;

- ўзида барча фуқаролик қонунчилигининг мазмунини ифода этади ва қонун чиқарувчига қонунижодкорлиги фаолиятида янги ҳуқуқий тузилмаларни ишлаб чиқишда асос бўлиб хизмат қилади;

- тамойиллар фуқаролик қонунчилигининг бир бутунлигини, ба-тартиблилигини таъминлайди, фуқаролик қонун меъёрлари ва уларнинг тартибга солувчи таъсирининг бирлигини ифода қилади.

7. Монографияда фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари бу - соҳа меъёрий тамойилларининг алоҳида тури эканлиги, илгари ҳаракатда бўлган кодекслаштирилган қонунчиликка номаълум бўлган, ҳуқуқий тамойилларнинг янги сифатли тури эканлиги асосланганлиги.

Фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари тўғрисидаги мустақил меъёрнинг киритилиши Ўзбекистон қонун яратувчилик амалиёти учун янги имконият ҳисобланади. Ушбу фуқаролик қонун ҳужжатлари асосий негизларининг мавжудлиги одатий ҳолатга айланиб қолган фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг ўрнини, аҳамиятини ҳеч қандай камситмайди, камайтирмайди, аксинча, ушбу меъёрларнинг мавжудлиги ҳуқуқий тамойиллар муаммосини ўрганишга янги ёндашишлар учун сезиларли туртки бўлиб хизмат қилади ва

ҳуқуқшунослик соҳасидаги билимларнинг янада ривожига ривож қўшади ва ҳуқуқий амалиётнинг такомиллашишига олиб келади.

Фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари оқибатида, ҳуқуқий тамойил янги сифат даражасига ўтмоқда, яъни, у мавжуд тартибнинг кўринишларини юқори даражада умумлаштиришни намойиш қилмоқда, муқаддам ҳуқуқ табиатида керакли даражада тизилиб қўйилган бўлса, ҳозирда уларнинг ҳаракатлари мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабатларнинг барча соҳаларига жорий этилмоқда, деган хулосага келинади.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ва фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизларининг ўзаро муносабатлари ҳақида тўхталганда, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари бутунликни, фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари эса бўлагини ташкил этади, улар бир-бирига қарама-қарши қўйилмайди ва бирини бири инкор қилувчи, деб ҳам қаралмайди, деган хулосага келинган.

8. Муаллифнинг фикрича, тамойиллар барча соҳаларда мавжуд бўлганидек, ҳуқуқий соҳада ҳам мавжуд ва унинг моҳиятини ифодаловчи асосий механизмлардан бирини, таъзамин ўзаги (синч-умуртқаси)ни ташкил этади. Улар бутун ҳуқуқий материяни - ғоялар, нормалар ва муносабатларни қамраб олиб, жами ҳуқуқий ҳаётга муайян мантиқ, мазмун маъно, собитқадамлик, ички мутаносиблик ҳамда уйғунлик бахш этади. Ҳуқуқ тамойилларида, бамисоли, ҳуқуқ ривожининг бутун дунёвий таърибаси, инсоният маърифий тараққиётининг ҳосиласи ўзининг мужассам ифодасини топади. Тамойиллар ҳуқуқ шаклланишида йўналиш берувчи мўлжал, мезон вазифасини ўтайди ва бутун ҳуқуқий тизим шаклланишининг йўналишини белгилаб беради, ҳуқуқий муносабатлар вужудга келиши, ўзгариши ва беқор бўлишида амал қилиниши лозим бўлган энг муҳим ва дастлабки “талаб” сифатида мавжуд бўлади; қабул қилинаётган норма ва қонун ҳужжатлари даставвал тамойилларга мос эканлиги кўриб чиқилиши лозим. Бундай тартиб жамиятдаги Конституция ва қонунлар устунлигини таъминлашда ҳам энг муҳим ва биринчи қоида сифатида этироф этилади.

9. Муаллифнинг фикрича, ҳуқуқ тамойиллари деганда, объектив қонуқчиликни, жамият ривожланиши анъаналари ва эҳтиёжларини ифодаловчи, ҳуқуқ тизими, соҳалари, барча институтларининг моҳиятини аниқловчи, амалдаги қонун ҳужжатлари нормаларида ифодаланувчи, уларнинг ҳуқуқий мустаҳкамланишининг умуммажбурийлигини билдирувчи ҳуқуқнинг раҳбарий қоидалари, ғоялари, асосий не-

гизлари тушунилади. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини мамлакатнинг иқтисодий муносабатларини тартибга солишнинг энг муҳим ва раҳбарий қоидалари деб баҳолаш мумкин.

10. Монографияда фуқаролик ҳуқуқида эгалликни ҳимоя қилиш институти мавжудлигига эътибор қаратиб, эгаллик - бу фактик ва ирода аспекти бирлигида мутлақ субъектив ҳуқуқга эгаллик қилиш ва моҳиятига кўра эгаллик шахснинг ўзига тегишли нарсаларини атрофдагиларнинг эркин таъсирларидан ирода билан ҳимоялашга бўлган муносабати, эгалликни ҳимоя қилиш тартибини асослаш уч хил табиатга эга, уларни табий ҳуқуқий, оммавий-ҳуқуқий, хусусий-ҳуқуқийларга бўлиш мумкин, - деган хулосага келинади.

11. Муаллиф, амалиётни ўрганган ҳолда, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари амалда изчиллик билан қўлланилмаётгани, шартнома эркинлиги, муносабат иштирокчиларининг тенглиги, хусусий ишларга бирор-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслиги тамойилларининг бузилаётганлигини таъкидлайди ва уларни бартараф этиш чора-тадбирларини илгари суради.

12. Монографияда миллий қонунчилигимизда биринчи мартаба фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг умумҳуқуқий тамойиллар ва соҳа ҳуқуқи тамойиллари (оила, хўжалик (тадбиркорлик), ер, нотариат ҳуқуқлари тамойиллари) билан, шунингдек, кичик институтлари тамойиллари билан ўзаро нисбати илмий таҳлил қилинган.

13. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш механизмидаги ўрнини аниқлашда, тамойилларнинг фуқаролик-ҳуқуқий меъёрлар билан алоқасини кузатиш мумкин. Қайд этилаётган тушунчалар ўзаро узвий боғлиқликда мавжуд бўладилар, чунки, тамойиллар ва меъёрлар бошланғич ва асосий қоидалар ҳисобланади. Тамойиллар ўзини меъёрларда учратади ва аксинча ҳам бўлади, улар бир-биридан бутунлай ажралган ҳолда, алоҳида мавжуд бўлмайдилар. Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари фуқаролик-ҳуқуқий меъёрларга сингдирилади.

Соҳа тизимида меъёрлар бу - ҳуқуқий ҳодисалар, тамойиллар эса соҳа моҳиятининг йиғма ифодасидир. Тамойиллар устқурма ҳисобланади ва унинг асосида меъёрлар институтга, соҳа ва соҳа ости меъёрларига бирлашади.

14. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг фуқаролик қонунларини ривожлантиришда йўналтирувчи кучга эгаллиги қуйидаги омиллар билан белгиланади: а) қабул қилинаётган қонуннинг бош ғояси сифатида тамойиллар унинг мазмуни биринчи навбатда, қайси мезонлар

ва талабларга жавоб бериши лозимлигини аниқлайди, муайян ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш мақсадида қабул қилинган қонун ҳужжати қайси чегара доирасида бўлиши кераклиги тамойиллар орқали қатъий белгиланади; б) фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари фуқаролик қонун ҳужжатларини умумий мезонлар асосида йўналтириб, қонун ҳужжатининг у ёки бу ижтимоий муносабатни тартибга солишда ҳам ўзига хос кичик мезонларни белгилайди.

II. Қонун ҳужжатларини такомиллаштиришга қаратилган таклифлар

1. Монографияда фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари, тамойилларнинг ижтимоий муносабатларни фуқаролик ҳуқуқий тартибга солишда татбиқ этиладиган, фуқаролик қонун ҳужжатлари ва улардаги нормалар учун дастур вазифасини ўтайдиган раҳбарий қондалар, бошланғич асослар ва умумий негизлар эканлиги асослантирилди ва “Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўрисида”ги Қонун лойиҳаси ишлаб чиқилди (Қонун лойиҳаси илова қилинади).

2. Фуқаролик кодексининг 1-моддасидаги фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари қаторига: фуқаролик ҳуқуқида диспозитивлик; фуқаролик ҳуқуқларини суиистеъмол қилишга йўл қўйилмаслиги; қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса, руҳсат берилиши; ҳуқуқ ва бурчлар виждонан амалга оширилиши; фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликнинг муқаррарлигини киритиш таклиф этилади.

3. Шунингдек, ФК 1-моддасида санаб ўтилган фуқаролик ҳуқуқи ҳужжатларининг асосий негизларидан “бузилган ҳуқуқлар тикланиши, уларнинг суд орқали ҳимоя қилиниши” матнда тушунарсиз ва бир тамойилдай бўлиб қолмоқда. Бизнингча, “бузилган ҳуқуқлар тикланиши” сўзларини, “фуқаролик - ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг бузилган ҳуқуқларининг тикланиши”, “уларнинг суд орқали ҳимоя қилиниши” сўзларини “фуқаролик - ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ҳуқуқларининг суд орқали ҳимоя қилинишини таъминлаш” деб ўзгартириш лозим. Шунда бу икки тамойил алоҳида - алоҳида тамойил тарзида кўринар ва тушинарли бўлар эди. Ҳуқуқшунос олимлар И.Б.Зокиров¹, А.А. Ганчаров ва Ю.Г. Папановлар² ҳам “бузилган ҳуқуқнинг суд орқали ҳимоя қилиниши”ни алоҳида тамойил сифатида келтириб ўтганлар.

¹ Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи.-Т.:Адолат,1996.-12 б.

² Ганчаров А.А., Попонов Ю.Г. Гражданское право. Учебник. – М.: КНОРУС, 2005. -19-20 с.

4. Товарлар, хизматлар ва молиявий маблағларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида эркин ҳаракатда бўлиши тамойили муҳим иктисодий ва ҳуқуқий мазмунга эга. Бу тамойил бевосита мамлакатнинг ички иктисодий оборотида турли хилдаги чеклашлар, талаблар ва ички божлар бўлишини инкор этади. Бутун мамлакат ҳудуди бир бутун ва яхлит иктисодий макон сифатида эътироф этилиб, бу маконда юқоридаги барча ҳолатлар чеклашларсиз ҳаракатда бўлиши лозим.

Шу муносабат билан ФК 1-моддасида белгиланган “Товарлар, хизматлар ва молиявий маблағлар Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида эркин ҳаракатда бўлиши” тамойилининг реал таъминланишини кафолатлаш мақсадида, тадқиқотчи томонидан ушбу модданинг 4-бандига қуйидагича ўзгартиш киритиш лозим, деб ҳисобланади ва “... товарлар ва хизматлар ҳаракатда бўлишини чеклаш қонун ҳужжатларига мувофиқ жорий этилиши мумкин” деган сўзлар ўрнига “... товарлар ва хизматлар ҳаракатда бўлишини чеклаш қонунга мувофиқ жорий этилиши мумкин”, деб баён қилиш таклиф этилади. Шундагина, қонуности ҳужжатлар қабул қилувчи органлар томонидан товарлар ва хизматлар ҳаракатда бўлишини чекловчи ҳужжатлар қабул қилинмаслиги кафолатланиб, бу тамойилнинг амалдаги ижроси таъминланган бўлар эди, деб фикр билдирилган.

5. Фуқаролик кодексининг 1-моддасида биринчи бўлиб келтирилган фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг тенглиги тамойили моҳиятини белгилаш жуда мураккаб масала. Мазкур тамойил ўз мазмунига қўра, умумҳуқуқий тенглик ва фуқаро ва инсоннинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинлиги тенглиги билан уйғунлашади. Мулкий ва у билан боғлиқ шахсий номулкий муносабатларнинг аксарияти бир-бирига боғлиқ бўлмаган, ўзаро тенг тарафлар томонидан тузилади. Ҳеч бир тараф иккинчи тарафни маълум бир ҳаракатни содир этишга мажбурлай олмайди. Улар мустақилдирлар, бир-бирига бўйсунмайди, муносабатга тенг ва мустақил киришишади. Фуқаролик ҳуқуқида биронта субъект бошқа субъектлар олдида қандайдир бўлмасин афзалликка эга эмас. Шу муносабат билан ФКнинг 2-моддаси 1-бандидаги “шахсий номулкий муносабатларни” деган сўзлардан кейин “тенгликка асосланган ҳолда” деган сўзларни қўшиш зарурлиги, чунки, шундагина модда моҳияти ёритилган бўлиши билдирилган.

6. Фуқаролик кодексининг “Фуқаролик қонун ҳужжатларини ўхшашлик бўйича қўллаш” номли 5-моддаси 2-бандидаги “оқиллик” сўзини “оқилоналик” деб ўзгартириш мақсадга мувофиқ бўлиши,

шунда сўз ўз мохиятини топган ва ушбу Кодекснинг 9,45,329-моддаларига, ЎзР Оила кодексининг 7-моддаси, ФПКнинг 114-115-моддалари, Халқаро савдо-сотик шартномалари тамойилларининг 5.3-моддасида қўлланилган оқилоналик сўзи-тамойилига мувофиқ ва монанд бўлишлиги асослантирилган.

7. Фуқаролик ва юридик шахсларнинг бошқа шахсга зарар етказишга, бошқача шаклларда ҳуқуқни суистеъмол қилишга, шунингдек ҳуқуқни унинг мақсадига зид тарзда амалга оширишга қаратилган ҳаракатларига йўл қўйилмаслиги моддада белгиланган бўлса-да, судда иштирокчиларнинг нооқилона ва виждонсиз ҳаракат қилганлигини исботлаш қимнинг зиммасида бўлишлиги белгиланмай қолинганлиги, бу эса, амалиётда муайян муаммоларни келтириб чиқариши мумкинлиги сабабли иштирокчиларнинг нооқилона ва виждонсиз ҳаракат қилганлигини исботлаш ўзлари учун фойдасиз мулкый оқибатлар келиб чиққанлигини контрагентларнинг нооқилона ва виждонсиз ҳаракатлари оқибати билан боғловчи шахслар зиммасида бўлиши мақсадга мувофиқ, деб ҳисобланади ва ФКнинг 9-моддасига “Судда иштирокчиларнинг нооқилона ва виждонсиз ҳаракат қилганлигини исботлаш, ўзлари учун фойдасиз мулкый оқибатлар келиб чиққанлигини контрагентларнинг нооқилона ва виждонсиз ҳаракатлари оқибати билан боғловчи шахслар зиммасида бўлади” деган 7-бандни қўшиш тавсия этилади.

8. Мулкый ва шахсий номулкый муносабатлар иштирокчилари тенглиги тамойилининг бошқа томони ҳам борлиги, масалан, мазкур тамойил юридик шахсларнинг ҳуқуқ лаёқати тенглигини билдирмаслиги қайд этилиб, ФКнинг 41-моддаси юридик шахснинг махсус ҳуқуқ лаёқати унинг устави, низоми ёки қонун ҳужжатлари билан белгиланади, деб белгилаб қўйилганлиги сабабли, ушбу моддага “қонунда тақиқланмаган барча фаолият турлари билан шуғулланиш мумкин”лиги тамойилини киритиш мақсадида “Юридик шахс қонунда тақиқланмаган барча фаолият турлари билан шуғулланиши мумкин”, деган янги 4-банд таклиф этилади. Бу эса, юридик шахсларнинг ҳуқуқ лаёқатини кенгрок ёритишга олиб келади.

9. Маълумки, у ёки бу оммавий шартномага баҳо беришда субъектнинг ҳуқуқий мақомига эмас, балки унинг фаолиятининг мазмунига эътибар қаратиш керак. Шу ўринда ФКнинг 358-моддасига “тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи субъект” деган сўзларни киритиш лозим бўлади, бу эса, нормадаги субъектларни кенг талқин қилишга олиб келади.

10. Фуқаролик кодексининг 1-моддасида биринчи бўлиб келтирилган фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг тенглиги тамойили моҳиятини белгилаш юқорида келтирганимиздай жуда мураккаб масала. Ҳеч бир тараф иккинчи тарафни маълум бир ҳаракатни содир этишга мажбурлай олмайди. Улар мустақилдирлар, бири-бирига бўйсунмайди, муносабатга тенг ва мустақил киришишади. Фуқаролик ҳуқуқида биронта субъект бошқа субъектлар олдида қандайдир бўлмасин афзалликка эга эмас. Шу муносабат билан, ФКнинг 771-моддасига қуйидаги мазмунда 2-бандни қўшиш таклиф этилади: “Банк миқознинг пул маблағларидан фойдаланишини бошқаришга, белгилашга ва назорат қилишга, қонунда ёки банк ҳисобварағи шартномасида кўзда тутилмаган, унинг пул маблағларидан ўз хоҳишига кўра фойдаланишига чекловлар қўйишга ҳақли эмас”.

11. Юридик шахсларнинг айрим турларининг келишув муносабатларида ҳам ФК чеклашлар белгилайди. Мисол учун, ФКнинг 852-моддаси 3-бандига кўра мол-мулк давлат органига ишончли бошқарувига берилиши мумкин эмас. Бу талаб бузилганда шартнома ҳақиқий бўлмайди. Фикримизча, ушбу модданинг 3-бандига ўзгартиш киритиш лозим, “давлат” деган сўздан кейин “ва ўзини ўзи бошқариш” сўзларини қўшиш мақсадга мувофиқ бўлади ва бу мол-мулкни ўзини ўзи бошқариш органининг ишончли бошқарувига берилишининг олдини олади.

12. Маълумки, шартноманинг эркинлиги тамойилининг муҳимроқ чекланишига оммавий шартнома мисол бўлади. Шу муносабат билан у ёки бу шартномани оммавий, деб ФКда аниқ белгилаб қўйиллиши мақсадга мувофиқ бўлар эди. Шу ўринда ломбардда омонат сақлаш нормасини белгиловчи ушбу 894-моддага “Ломбардда омонат сақлаш шартномаси оммавий ҳисобланади” деган бешинчи банд киритилса, шуниндек, бойликларни банкда сақлаш (бойлик топиширувчи фуқаро бўлганда) - (896-м) каби нормаларни белгиловчи ушбу моддага “Бойликларни банкда сақлаш шартномаси оммавий шартнома ҳисобланади”, деган саккизинчи банд киритилса, ушбу тоифадаги ишлар бўйича низоларни ҳал қилишда оммавий шартномага бўлган талабларга асосланган ҳолда қонуний, асосли ва адолатли қарорлар чиқарилишига замин яратилган бўлар эди. Бундан ташқари, бу борадаги, яъни қайси шартнома оммавий ҳисобланиши ҳақидаги мавжуд баҳсларга ҳам чек қўйилар эди.

13. Олдинги фуқаролик қонунчилигида даъво муддатининг икки хил тури: уч йил фуқаролар иштирок этадиган муносабатларга ва бир йил ташкилотлар ўргасидаги муносабатларга мавжуд бўлган бўлса (ЎзССР ФКнинг 86 - моддаси, 1964 й.), ҳозирда ҳаракатда бўлган

қонунчиликда эса, бу муддат барча субъектларга нисбатан бир хилда, яъни уч йил даъво муддати белгиланган (ФКнинг 150-м.). Мулк ҳуқуқи институтида ушбу тамойил олдинги социалистик мулк шаклининг юқори даражада ҳимоя қилиниши белгилаган фуқаролик қонунчилигидан тубдан фарқ қилади. Шу ўринда ФКнинг мулк ҳуқуқининг субъектлари тўғрисидаги 168-моддасига “Барча субъектларнинг ҳуқуқи тенг равишда ҳимоя қилинади”, деган 4-банд киритилиши лозим, чунки мазкур моддада бу ғоя мавҳум кўринишда бўлиб кўринади.

14. Фуқаролик кодексига тадбиркорлик фаолиятини олиб борувчи тарафларнинг ўз келишувларида шартномадан бир томонлама воз кечиш ва шартнома шартларини ўзгартиришлари мумкинлиги ҳолатларини белгилаб қўювчи қоидаларни алоҳида бир модда қилиб киритиш таклиф этилади.

15. Ўзбекистон Республикасининг “Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикасининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида”ги Қонуни қонун қонун лойиҳаларини тайёрлашга нисбатан ўта умумий талабларни белгилайди ва фақат қонун лойиҳаларининг Конституция ва халқаро шартномалар принципларига мувофиқ бўлиши қоида сифатида ўрнатади. Фикримизча, қонун лойиҳалари ўзи тартибга солаётган тегишли ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш соҳасидаги мавжуд асосий тамойиллар ва қоидаларга мос бўлиш талабини ҳам ушбу қонун ўзида ифода этиши лозим. Шу жиҳатдан “Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикасининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида”ги Қонунининг 13-моддасига “халқаро шартномалар” сўзидан кейин “тегишли ҳуқуқ соҳасининг” иборасини қўшиш мақсадга мувофиқдир.

16. Монографияда эгаллик даъволари бўйича даъво муддатини олти ой қилиб белгилаш мақсадга мувофиқ; эгаллик ҳимоя институтини ФПКнинг 20-1-бобида кўзда тутилган буйруқ тартибида юритиладиган ишлар доирасига киритиш мумкин, - деган хулосага келинади.

III. Қонунни қўллаш амалиёти самарадорлигини ошириш бўйича тавсиялар

Монографияда суд амалиётида тамойилларга бўлган эътибор етарли даражада эмаслигини ҳисобга олиб, судларга тегишли тушунтиришлар бериш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий ҳўжалик суди қўшма Пленумининг “Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини ҳисобга олиш ва қўллаш бўйича суд амалиёти ҳақида”ги қарорининг лойиҳаси ишлаб чиқилди (қўшма Пленум Қарори лойиҳаси илова қилинади).

Химояга олиб чиқиладиган асосий ҳолатлар. Тадқиқот натижалари сифатида илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган қуйидаги концептуал ғоялар, хулоса ва таклифлар оммавий химоя учун илгари сурилади:

1. Монографияда тамойиллар тўғрисидаги таълимот ҳуқуқ назариясининг, шу жумладан фуқаролик ҳуқуқининг ҳам муҳим таркибий қисми ҳисобланади, қонун чиқарувчи амал қилиб келган ғоялар тўғрисидаги масала олимларнинг эътиборини ҳамиша ўзига жалб қилиб келган ва бу масаланинг ишлаб чиқилганлик даражаси юридик илм-фаннинг ҳолатини, шунингдек, қонунни қўллаш маданиятини белгилаб беради, - деган хулосага келинади.

2. Бугунги кунда ҳуқуқ тамойиллари ҳақидаги турли хил қарашларни ўрганиш уларнинг қуйидаги муҳим жиҳатларини аниқлашга имкон бери:

- тамойиллар бу - раҳбарий қоидалардир, улар қонунга сингдирилганлиги сабабли умуммажбурий аҳамиятга эга;

- тамойилларга умумий хусусиятга эга бўлган ҳуқуқий меъёр сифатида қаралиши мумкин;

- тамойиллар доимий ва ҳар томонламалик хусусиятларга эга ва улар бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқ, бир-бирига ўзаро таъсир ўтказиб туради;

- тамойиллар қонун ижодкорлари ва субъектлари амалий фаолиятининг асосини ташкил этади ҳамда ижтимоий муносабатлар ривожининг объектив қонуний асосларини ўзида номоён қилади.

3. Муаллиф, бозор иқтисодиёти ривожланиб бориши натижасида ҳали ижтимоий турмуш учун маълум бўлмаган муносабатлар ва уларнинг ҳуқуқий тартиби талаб этилиши мумкин, - деб ҳисоблайди. Демак, ҳали ҳуқуқ соҳалари учун маълум бўлмаган янги ҳуқуқий муносабатлар вужудга келади. Ўз навбатида янги шартномаларнинг вужудга келиши ҳам табиий ҳолдир. Шу муносабат билан, фуқаролик қонунчилиги субъектларнинг келажакда фаолиятларини чекламаслик, уларнинг ташаббускорлиги, топқирлиги ва тадбиркорлиги ҳамда ишбилармонлигини бўғиб қўймаслик мақсадида, уларга қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган шартномаларни тузиш имкониятини беради. Зеро, кишига берилган имкониятлар ва ташаббускорлик доирасининг кенглиги ҳар бир давлатнинг иқтисодий юксалишида муҳим омил саналади. Субъектларнинг қонун ҳужжатларида қўзда тутилмаган шартномалар тузишларига йўл қўйилиши ҳолати уларга эркинлик ва ташаббускорликни беради.

4. Изланиш шуни кўрсатдики, ҳуқуқий тамойиллар на назарияда ва на қонунчиликда бир хилдаги ечимга эга эмас. Назарияда муаммо-

га ёндашувларнинг бирлиги фақатгина тамойил раҳбарий ғоя сифатида белгиланишида ифодаланади. Бошқа ҳолларда баҳсли ҳолатлар кўп. Қонун чиқарувчилик ёндашувининг бир хиллигини эса, барча кодекслаштирилган актлар тамойиллар ҳақидаги меъёрларни ўзида ифодалашида кўрамиз. Тамойилларга онд бошқа ҳолларда меъёрий ҳужжатлар етарли даражада аниқлигида ажралиб турмайди. Айрим меъёрий ҳужжатларда фаолиятнинг асосий тамойиллари ифодаланади, бошқаларида муносабатларни тартибга солувчи тамойиллар, баъзиларида эса қонун ҳужжатларининг асосий негизлари ифодаланади. Меъёрий ҳужжатлардаги тамойилларнинг ўрнига келсак, уларнинг ўрни ҳар хиллигини учратамиз, баъзида уларни ҳужжатнинг биринчи моддасида кўриш мумкин, бошқаларида алоҳида бобда келади, айрим ҳолларда эса, уларни ҳар бир тамойилнинг мазмунини, ифодасини билдирувчи меъёрларда кўриш мумкин.

5. Муаллифнинг таъкидлашича, ҳуқуқ назариясидаги мавжуд қарашларга биноан, ҳуқуқ тамойиллари ғоявий - ҳуқуқий умумлаштириш хусусиятига эга бўлади ва бевосита меъёрий мустаҳкамланган бўлади ёки бўлмаса, ҳуқуқий меъёрларнинг маъно ва мазмунидан келиб чиқиши мумкин бўлади. Ҳуқуқни қўллаш амалиёти шуни кўрсатадики, ҳақиқатан ҳам тамойиллар, бундай ёндашишда, юридик амалиётда жуда кам қўлланиладиган ҳуқуқий-ғоявий умумлаштириш бўлиб қолимоқда. Ҳуқуқ тамойилларининг табиатини аниқлашга илмий ёндашиш тамойилларни одатдаги, кундалик, ўрганиш бўлиб қолган тамойилларга, доктринал-назарий тамойилларга, шунингдек меъёрий тамойилларга бўлиш мумкин бўлади. Тамойил ижтимоий муносабатларда асос қилиб олинган қоида ҳисобланади ва ижтимоий муносабат иштирокчилари ўз ҳаракатларида, илмий назарияни шакллантиришда ундан фойдаланади. Ҳуқуқий соҳада мустақил меъёр шаклида ифодаланган ҳуқуқий йўл-йўриқ, кўрсатмаларда бевосита ифодаланган ғоя тамойил бўлиши мумкин. Пировардида, ҳуқуқий тамойил - ижтимоий ҳаётнинг моҳиятини ифодаловчи ва ҳуқуқий тартибга солишни ташкиллаштиришда бевосита иштирок этувчи ғоявий ва маънавий асосларнинг меъёрий умумлашмаси, деган хулосага келиш мумкин.

6. Давлат ривожланишининг ҳар бир босқичида ҳуқуқ олдига ушбу босқичга хос бўлган вазибалар қўйилади. Ҳуқуқий ғояларнинг намён бўлиш шакли ҳам ўзгаради. Ҳозирги бозор муносабатлари босқичида объектив ҳуқуқ табиатига тамойилларни “Фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари” номи остида мустақил ҳуқуқий меъёрлар тарикасида татбиқ этишни давр тақозо қилди. Бу тамойиллар назарий ва одатий тамойиллардан фарқли ўлароқ ҳуқуқ

тизимининг бошқа даражасида, яъни ҳуқуқий тартибга солиш даражасида бўлади ва унинг ҳуқуқий таркибий қисми ҳисобланади. Ҳуқуқий тартибга солиш ҳақида гап кетганда, ҳуқуқий (меъёрий) тамойиллар бу – мужассамлаштирилган ҳуқуқий (материя) модданинг қисми бўлади. Албатта, ҳуқуқий ва ҳуқуқий бўлмаган тамойилларни бир-бирига зид қилиб қўйиш мумкин эмас. Улар ўзаро боғлиқликда. Фақат улар ҳуқуқий усткурманинг ҳар хил таркибий қисмлари эканлигини эътиборга олиш лозим бўлади.

7. Муаллиф, фуқаровий - ҳуқуқий тартибга солиш соҳасидаги тамойилларни хусусиятларига кўра қуйидаги уч гуруҳга бўлиш мумкин, - деб ҳисоблайди:

- ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш бутун механизмнинг мазмун ва моҳиятини олдиндан аниқлаб берувчи, ишотсиз ҳам қабул қилинаверадиган дастлабки қоидалар орқали намоён қилинадиган одоб-ахлоқ ва ташкилий-махсус-ҳуқуқий кўринишдаги ҳуқуқнинг умумий тамойиллари;

- барча ижобий фуқаролик ҳуқуқи устидан раҳбарлик қилиш, ҳуқуқни яратиш ва тартибга солиш хусусиятига эга бўлган энг муҳим меъёрий талаблар тарикасидаги фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари;

- барча фуқаровий - ҳуқуқий тартибга солишга тегишли бўлмасдан, балки унинг айрим олинган бир қисмигагина оид бўлган бошқа ҳуқуқий тамойиллар.

8. Ҳуқуқ фани томонидан таклиф этилган кўпчилик асосларни ҳисобга олган ҳолда, фуқаролик ҳуқуқ тамойилларининг ҳаракатларига асосан қуйидаги тизим таклиф этилади:

а) умумий тамойиллар. Бу тоифадаги тамойиллар бутун фуқаролик ҳуқуқ тизимига тарқалади ва фуқаролик ҳуқуқини ҳуқуқ соҳаси сифатидаги хусусиятини, мазмунини, муҳим жиҳатларини белгилайди. Улар қаторига субъектив ҳуқуқнинг амал қилиш ва кафолатланганлиги, қонунийлик тамойилларини киритиш мумкин;

б) фуқаролик ҳуқуқининг кичик соҳалариаро тамойиллар. Улар икки ва ундан ортиқ, кўп ҳолларда аралаш кичик соҳаларни қамраб олади. Кичик соҳалараро тамойилларда умумҳуқуқий тамойиллар ҳам учрайди. Мисол учун, диспозитивлик, шартнома эркинлиги тамойиллари;

в) Фуқаролик ҳуқуқининг кичик соҳаси тамойиллари. Улар фуқаролик ҳуқуқининг қайсидир бир кичик соҳасига тегишли бўлади, олайлик, фуқаролик ҳуқуқларини сунистеъмом қилишга йўл қўйилмаслиги тамойили;

г) ҳуқуқий институтнинг тамойиллари. Бу хил тамойиллар бир хил ижтимоий муносабатлар гуруҳига аҳамиятли бўлиб, муайян соҳа доирасида, мисол учун, мажбурият ҳуқуқида мажбуриятларни лозим даражада бажариш тамойили.

9. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг фуқаровий - ҳуқуқий тартибга солиш механизмидаги ўрнини аниқлашда, тамойилларнинг фуқаровий-ҳуқуқий меъёрлар билан алоқасини кузатиш мумкин. Қайд этилаётган тушунчалар ўзаро узвий боғлиқликда мавжуд бўладилар, чунки тамойиллар ва меъёрлар бошланғич ва асосий қоидалар ҳисобланади.

Тамойиллар ўзини меъёрларда учратади ва аксинча ҳам бўлади, улар бир-биридан бутунлай ажралган ҳолда, алоҳида мавжуд бўлмайдилар. Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари фуқаровий - ҳуқуқий меъёрларга, алоҳида ҳолларда эмас, балки, кўпчилик ҳолларда сингдирилади ва акс эттирилади.

Тамойилларсиз ҳуқуқ тизими мавжуд бўлмайди. Соҳа тизимида меъёрлар бу - ҳуқуқий ҳодисалар, тамойиллар эса соҳа моҳиятининг йиғма ифодасидир. Тамойиллар устқурма ҳисобланади ва унинг асосида меъёрлар институтга, соҳа ва соҳаости меъёларига бирлашади.

10. Монографияда, ФКнинг фуқаровий - ҳуқуқий меъёрларнинг тузилиши ва мазмунига қўйиладиган меъёрий талабларни ўзида мужассамлаштирган 1-моддаси мазмунидан ушбу кодекдаги барча меъёрий кўрсатмалар мажбурий хусусиятга эгаллигини билдиради ва бу асослар ҳар бир кодификациялашдек тизимли ёндошишни таъминлайди, деган хулосага келинади.

Муаллифнинг фикрича, қонун ҳужжатларининг асосий негизлари қаторига ҳуқуқнинг барча институтларига баробар сингиб борувчи асосларгина киритилиши керак, бу асослар хусусий ҳуқуқ соҳасининг барчасига эмас, балки, фуқаролик - ҳуқуқий тартибга солишни ўзида ифодалаши лозим, ҳар бир асосий негиз мустақил амалий юқламани ўзида олиб юришга қодир бўлиши зарур ҳисобланади.

11. Монографияда, фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари бу - соҳа меъёрий тамойилларининг алоҳида тури эканлиги, илгари ҳаракатда бўлган кодекслаштирилган қонунчиликка номаълум бўлган, ҳуқуқий тамойилларнинг янги сифатли тури эканлиги асослантирилди.

Фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари тўғрисидаги мустақил меъёрнинг киритилиши Ўзбекистон қонун яратувчилик амалиёти учун янги имконият ҳисобланади. Шунини айтиш мумкинки, ушбу фуқаролик қонун ҳужжатлари асосий негизларининг мавжудлиги одатий ҳолатга айланиб қолган фуқаролик ҳуқуқи та-

мойилларининг ўрнини, аҳамиятини ҳеч қандай камситмайди, камай-тирмайди, аксинча, ушбу меъёрларнинг мавжудлиги ҳуқуқий тамойиллар муаммосини ўрганишга янги ёндашишлар учун сезиларли туртки бўлиб хизмат қилади. Бу эса, оқибатда ҳуқуқшунослик соҳасидаги билимларнинг янада ривожига ривож қўшади ва ҳуқуқий амалиётнинг такомиллашишига олиб келади.

Фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари оқибатида ҳуқуқий тамойил янги сифат даражасига ўтмоқда, яъни, у мавжуд тартибнинг кўринишларини юқори даражада умумлаштиришни намоён қилмоқда, муқаддам ҳуқуқ табиатига керакли даражада тизилиб қўйилган бўлса, ҳозирда, у ўз ҳаракатларини мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабатларнинг барча соҳаларига жорий этмоқда.

Бу эса, ҳуқуқда у ёки бу шаклда ифодаланган раҳбарий ғоя тариқасида пайдо бўладиган фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига умумэътироф этган ёндашишлардан кетиш лозимлигини кўрсатади. Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ва фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизларининг ўзаро муносабатларининг бўлиниши ҳақида тўхталадиган бўлсак, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари бугунликни, фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари эса, бўлагини ташкил этади. Шунинг учун ҳам, улар бир-бирига қарама-қарши қўйилмайди ва бирини бири инкор қилувчи, деб ҳам қаралмайди.

Асосий негизлар тушунчаси фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг барча соҳаларининг хусусиятларини аниқ кўриб чиқиш мумкин бўладиган тартибга солувчи муносабатларга фуқаролик ҳуқуқи меъёрларининг таъсир даражаси, услуби, воситаларини ўз ичига олади. Бу ўз мазмунида фуқаровий - ҳуқуқий тартибга солишнинг моҳиятини ва барча хусусиятларини мужассамлаштирадиган бошланғич меъёр сифатидаги меъёрий умумлаштиришнинг алоҳида кўриниши ҳисобланади.

Фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизларига таъриф берилмаса-да, ишда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига таъриф бериб ўтилди. Фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари моҳияти тушунчаси эса учта муҳим масалани, яъни, биринчидан, ушбу тушунча қандай аниқ туб моҳиятни ифодалайди, иккинчидан, ушбу туб моҳиятнинг ҳолисона вазифаси нимадан иборат, учинчидан, ушбу туб моҳиятнинг қонун матнига киритилиши олдиндан нима билан белгиланишини ҳал қилишга қаратилган.

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ	3
I-БОБ. ЎЗБЕКИСТОН ХУДУДИДА АМАЛ ҚИЛГАН ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ТАМОЙИЛЛАРИ ТИЗИМЛАРИНИНГ ТАДРИЖИЙ РИВОЖЛАНИШИ	9
1.1. Мусулмон фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг тавсифи.....	9
1.2. Советлар даврида амал қилган фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг танқидий таҳлили	16
1.3. Мустақиллик даврида амал қилаётган фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг тизими ва мазмуни	29
1.4. Англо-америка ва китъа ҳуқуқи тизимида фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг ўзига хос хусусиятлари	37
II БОБ. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ТАМОЙИЛЛАРИНИНГ МОҲИЯТИ	50
2.1. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг тушунчаси ва вазифалари.....	50
2.2. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг умумҳуқуқий тамойиллар ва бошқа ҳуқуқ соҳаларининг тамойиллари билан ўзаро нисбати	72
2.3. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг фуқаролик-ҳуқуқий нормалар билан ўзаро муносабати.....	92
III-БОБ. БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИНИ МУСТАҲҚАМЛАШДА ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ТАМОЙИЛЛАРИНИНГ РОЛИ	100
3.1. Мулкний ҳуқуқларни таъминлашга қаратилган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари тизими.....	100
3.2. Тадбиркорликни ривожлантиришга йўналтирилган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари.....	119
3.3. Шартнома интизомини мустаҳкамлашга хизмат қиладиган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари.....	124
3.3.1. Шартноманинг эркинлиги тамойили	124
3.3.2. Мажбуриятни бажариш тамойили	142
3.4. Фуқаролик ҳуқуқининг диспозитивлик тамойили	150
3.5. Фуқаролик ҳуқуқининг оқилоналик тамойили.....	154
3.6. Фуқаролик ҳуқуқида ҳалоллик тамойили	158

IV-БОБ. ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ТАМОЙИЛЛАРИНИНГ ТАЪСИР КУЧИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ МУАММОЛАРИ	170
4.1. Субъектлар тенглигини таъминлашга қаратилган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари	170
4.2. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни кўриклашга қаратилган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари	200
4.3. Давлат фуқаролик ҳуқуқий муносабатнинг тенг иштирокчиси тамойили	206
V-БОБ. СУД АМАЛИЁТИДА ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ТАМОЙИЛЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛИШ ВА ҚЎЛЛАШ МУАММОЛАРИ.....	217
5.1. Фуқаролик қонунчилигини ривожлантиришда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг йўналтирувчи таъсир кучи	217
5.2. Суд амалиётида фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини ҳисобга олиш ва қўллаш масалалари	229
ХУЛОСА.....	241

МУХАММАДИЕВ АЮБ АБДУРАХМАНОВИЧ

**ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ
ТАМОЙИЛЛАРИНИНГ НАЗАРИЙ
ВА АМАЛИЙ МУАММОЛАРИ**

Мухаррир: *Н.Имомов.*
Техник мухаррир: *А.Боймаматов.*
Компьютерда саҳифаловчи: *Т.Аширов.*

Босишга рухсат этилди: 20.12.2010 йил.
Ҳажми: 16,1 б.т. Адади: 100. Буюртма: № 50
Тошкент шаҳри, У. Носир кўчаси 85 уй.
МЧЖ «Aziya Print Master»
босмаҳонасида чоп этилди.